

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК --

Авторський колектив:

О. М. Єременко - передмова, підрозділ 1.3; *О. В. Соловйов* - підрозділ 1.1; *І. С. Піляєв* - підрозділ 1.2; *Л. В. Токар* - підрозділ 1.4; *В. В. Прокопець* - підрозділ 2.1; *Н. Б. Капустіна* - підрозділ 2.2; *І. І. Матюшина* та *Л. М. Сумарокова* - підрозділ 2.3; *О. М. Палій* - підрозділ 3.1; *І. С. Смазнова* - підрозділ 3.2; *О. О. Соколовський* - підрозділ 3.3

Рецензенти:

Борінштейн Є. Р. — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний Педагогічний університет» імені К. Д. Ушинського;

Литвинов О. М. — доктор юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № -- від -- ----- 2021 року)*

Філософські аспекти дослідження каузальності в соціально-гуманітарній сфері : монографія / О. М. Єременко, О. В. Соловйов, І. С. Піляєв та ін. ; за ред. О. М. Єременка. — Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. — 406 с.

ISBN 978-966-992-537-4

У монографії аналізується одна з основних філософських категорій – каузальність. Розглядаються онтологічні, епістеміологічні, соціальні, правові аспекти причинно-наслідкових відносин. Книга стане в нагоді філософам, політологам, правознавцям та усім читачам, які цікавляться філософською проблематикою.

УДК -

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА: КАУЗАЛЬНІСТЬ В ОНТОЛОГІЧНОМУ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ	5
---	---

РОЗДІЛ 1

ЛЮДИНА І КАУЗАЛЬНІСТЬ: **ОБ'ЄКТИВНЕ І СУБ'ЄКТИВНЕ** **В ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ВІДНОСИНАХ**

1.1 Один світ – дві форми каузальності: мозок, суб'єктивність, свобода вибору та причинність-з-середини-себе	10
1.2 Фрактальна каузальність політичних процесів та конфліктів на пострадянському просторі: постнекласичний погляд	91
1.3 Багатовимірність каузальності (на прикладі конфлікту на Донбасі)	128
1.4 Праця як відображення каузальності в сфері людського буття	159

РОЗДІЛ 2

ОСМИСЛЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ **В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ**

2.1 Аналіз генезису категорії каузальності в рамках метафізики Аристотеля	191
2.2 Історико-філософський аналіз соціальної відповідальності	209
2.3 Сучасні аргументативні практики: логіко-комунікативні критерії ефективності	242

РОЗДІЛ 3

ОСМИСЛЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ

В ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

- 3.1 Категорії причина і наслідок
при пізнанні правової дійсності 315
- 3.2 Толерантність:
від казуальності до константи нормативності 347
- 3.3 Причинна обумовленість формування
та еволюції правової свідомості населення 383

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ 405

ПЕРЕДМОВА: КАУЗАЛЬНІСТЬ В ОНТОЛОГІЧНОМУ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Категорія «причина» є однією з фундаментальних у філософському мисленні. Вона займає важливе місце в філософській традиції, починаючи з самих її витоків. В певному сенсі давньогрецька філософія починається як пошук першопричини буття. Адже в ранньому філософському мисленні першоджерело, перша матерія, перша основа і першопричина по суті не розрізняються.

Осмилення сутності та самої наявності причинно-наслідкових відносин є однією з стрижневих тем філософії. В історії світової філософії відбувається зміна парадигм в розумінні цих відносин, але тема каузальності як складова більш широкої теми детермінізму залишається постійною в контексті тематичного аналізу наукового пізнання, запропонованого Дж. Холтоном.

Отже пізнання суті речі з часів Аристотеля розумілось як пізнання її причин. Стагірит вважає, що ми пізнали річ, коли пізнали її причину¹. В класичній філософській традиції епістемологічний аспект причини невід'ємний від її онтологічного аспекту. Пізнання причини речі дуже важливо тому, що причина онтологічно породжує річ або явище, вона є тим, завдяки чому ця річ або це явище є такими, якими вони є.

¹ Аристотель. Вторая аналитика / Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 2. Ред. З. Н. Микеладзе. – М.: «Мысль», 1978. – 687 с. – С. 259.

В неklasичній науковій картині світу онтологічність причини ставиться під сумнів. (Втім, заперечення онтологічної природи причинності в філософії починається, принаймні, з Д. Х'юма). Часто посилаються на те, що співвідношення невизначеностей у квантовій механіці, буцім-то, спростовує причину як онтологічний феномен. Ми вважаємо, що така точка зору є певним непорозумінням. Співвідношення невизначеностей спростовує механістичне розуміння причинності, а не причинність як таку.

Для новоевропейської філософської традиції та для сучасного філософського світогляду потужною є епістемологічна складова. Але ми хотіли би підкреслити важливість онтологічної складової: наше розуміння каузальності само є наслідком певних ланцюгів причин і наслідків, які існували в об'єктивному історичному розвитку людини. Сама наша свідомість, наш мозок як орган, що безпосередньо продукує свідомість, сформувались завдяки довгим ланцюгам причин і наслідків в еволюції біологічної та соціальної реальності.

Каузальність є багатовимірним феноменом. Для пізнання різних рівнів каузальності як онтологічної реальності необхідно використання різних форм розуміння каузальності.

Перше і найпростіше розрізнення – це механістичне і немеханістичне розуміння каузальності. Цим формам притаманне насамперед різне розуміння співвідношення причинності і необхідності, причинності і свободи, можливості або неможливості самодетермінації.

Квантовомеханічний погляд на каузальність спонукає розглянути причинність у контексті невизначеності майбутнього. Звідси відкривається прямий шлях до синергетичного розуміння каузальності: каузальність і біфуркація, особливості біфуркаційної детермінації майбутніх подій.

Цікавим аспектом розглядання причинно-наслідкових зв'язків в контексті новітніх надбань сучасної наукової картини світу

є фрактальний підхід для пояснення соціальної реальності. Виявлення самоподоби цілого і частин є ефективним методологічним способом розуміння феноменів соціального устрою та закономірностей історичного подіювання.

Категорія можливого набула могутню теоретико-методологічну значимість як у сучасному природознавстві, так і в соціальних науках. Все більшу популярність набувають як гіпотези віртуального Всесвіту, паралельних Всесвітів, так і моделювання альтернативної, контрфактичної історії. В цьому плані важливими стають такі теми як каузальність і варіативність, віртуальна каузальність. Останнє формулювання виглядає спірним, парадоксальним, можливо неможливим. Але важко заперечувати його цікавість. Чи можлива віртуальна каузальність? Якщо неможлива, то чому? Якщо можлива, то яким чином?

Ми вже згадували про тему співвідношення каузальності і свободи. Опозиція «необхідність – свобода» є однією зі стрижневих у філософії. Оскільки в класичній традиції причина тісно пов'язана з необхідністю, то виникає проблематика співвідношення детермінації та її різновиду каузальності і свободи. Зрозуміло, що ця проблематика стосується, перш за все, людини як суб'єкта подіювання. Чи можлива і наскільки можлива для людини самодетермінація? Чи є *causa sui* прерогативою виключно субстанції? Чи спроможна людина бути *causa sui*? Саме така людина є справжньою особистістю. Згідно з Е. Кантом, наявність умоосязного характеру робить людину свободною, тобто здатною мимовільно починати ряд явищ². Ця здатність здійснювати спонтанність причин виявляє трансцендентальну ідею свободи³.

Плідну перспективу дослідження каузальності надає інформаційна каузальність у її соціальному та психофізіологічному аспекті.

² Кант І. Критика чистого розуму. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 736 с. – С. 425.

³ Там само. С. 354, 356.

Роль інформації як детермінанти прийняття рішень і в суспільному житті, і на побутовому рівні проходження індивідом свого життєвого шляху невинно зростає. Інформація як чинник породження певних наслідків, безумовно, не є матеріальною причиною. Вона дещо нагадує цільову причину, але не є такою за своєю суттю. Отже наявність інформаційної каузальності потребує прискіпливого наукового і філософського аналізу.

Постнекласична гносеологія являє собою синтез наукового, філософського, релігійного і художнього пізнання. Такий синтез передбачає нестандартні підходи, які будуть виходити за межі раціоналізму в вузькому сенсі слова, так би мовити, механістичного раціоналізму. Наприклад, слід звернути увагу на наступне. Класичне розуміння каузальності вимагає аналізу причинно-наслідкових ланцюгів подій. Але поряд з такими ланцюгами ми спостерігаємо конфігурації подій. На відміну від причинно-наслідкового ланцюга, конфігурація є синхроністичне співпадання подій, кожна з яких має свою причину, але знаходження єдиної причини самого співпадання виявляється малоімовірним, майже неможливим. У пізній період своєї творчості К. Г. Юнг наполегливо розмірковував над феноменом синхроністичності. Він визначав синхроністичність як акаузальний смисловий зв'язок або одночасних подій, або сучасної і майбутньої події. Але чи насправді сутністю синхроністичності є принципове протиставлення смислового зв'язку подій їх причинно-наслідковому зв'язку? На наш погляд, ні. Так само, як квантова невизначеність не заперечує каузальності, а вимагає більш вишуканого її розуміння, синхроністичність не заперечує існування причинності, а вимагає більш глибокого і неоднозначного її розуміння.

Важливою сферою дослідження каузальності є сфера права. Безсумнівно, філософський аналіз причини і наслідку є необхідним для розуміння каузальних аспектів вини і відповідальності як правових відносин. Коли відбуваються суттєві зміни в розумінні

сутності вини і відповідальності, це приводить до зміни принципів судочинства, до трансформації його конкретно-історичних форм.

Важливими аспектами правової реальності як в її онтологічному, так і в гносеологічному вимірі є співвідношення каузальності і нормативності, насильства і толерантності. Зокрема, різне розуміння сутності причинності продукує різне трактування кари як наслідку вини.

Плідним виявляється дослідження каузальності в сфері аргументації як в суто логічному, так і в юридичному аспекті. Слід визнати, що онтологічна можливість аргументації як такої обумовлюється наявністю причинно-наслідкового зв'язку та підстави в об'єктивній реальності. У світі, в якому б не існувало ані причинно-наслідкового зв'язку, ані будь-якої підстави для подій, будь-яка аргументація виявилась би проблематичною.

Філософське осмислення каузальності, яке пропонується у монографії, органічно вписується у традиції Одеської школи права. Адже суттєвою особливістю Одеської школи права є неабияка увага до світоглядно-філософських основ правової свідомості, осмислення правових відносин в широкому соціально-культурному контексті. Можна сказати, що взаємозв'язок права і культури, права і соціальних відносин в широкому сенсі слова, права і менталітету певного суспільства в контексті конкретно-історичної епохи, в яку воно занурено, облік і пильний аналіз всіх цих чинників є не стільки аксіомою, скільки «теоремою», яка успішно доводиться в різноманітних працях представників Одеської школи права.

Монографія, яка пропонується до уваги читача, є певним філософським внеском в надбання Одеської школи права.

РОЗДІЛ 1

Людина і каузальність: об'єктивне і суб'єктивне в причинно-наслідкових відносинах

ОДИН СВІТ – ДВІ ФОРМИ КАУЗАЛЬНОСТІ: МОЗОК, СУБ'ЄКТИВНІСТЬ, СВОБОДА ВИБОРУ ТА ПРИЧИННІСТЬ-З-СЕРЕДИНИ-СЕБЕ⁴

У мене, як майже у будь-якої людини, схильної до метафізики, є ще один не зайвий пізнавальний інструмент – моя раціональна прихильність мислити чіткими фактологічними концептами, моя любов до знання, яке здатне виявляти надійний, що майже математично прораховується, каузальний зв'язок між причиною та наслідком, між стимулом та реакцією, між сенсорним входом та моторним виходом. Колись Зігмунд Фрейд, відчувши нездатність

⁴ Ця стаття, незважаючи на її спровокованість дискусією «Philosophy of Mind» у «Філософській думці» (Круглий стіл, № 2, 2016) та текстами цього числа, все ж таки апелює до більш вузького аспекту Philosophy of Mind. А саме, до Mind-Body Problem. Сенс такої спрямованості дослідження полягає в тому, що, за моїм переконанням, саме Mind-Body Problem має бути філософським втіленням та дороговказом теоретичних досліджень Brain Science, до яких я і буду тут апелювати. Йдеться про каузальні, функціональні та семіотичні відносини між фізичним та психічним (Солов'єв, 2007, 2008, 2014; Солов'єв, 2012; Soloviov, 2015, 2019; відповідні посилання див. у виносках 6,30), які у мозку забезпечують інформаційні процеси, що фундують собою людське буття.

Тут же хочу висловити вдячність усім учасникам вищезгаданої дискусії, – і тим, кого вважаю більш близькими до істини, і тим, кого такими не вважаю, і тим, на кого я буду посилаючись, і тим, на кого не буду. Прочитавши статті цього номеру був приємно здивований розумінням молодими українськими філософами суті Mind-Body Problem. Сподіваюсь, що це розуміння зможе втілитись у реальний внесок української філософської думки до розв'язання Mind-Body Problem, від якого залежить, чи оволодіє людина раціональним знанням про те, чи вона дійсно є спроможною каузувати майбутнє своїм досвідом та своєю етичністю.

тогочасної науки про мозок відкривати нове фундаментальне знання, яке б відповідало його претензійним запитам, відмовився досліджувати мозок на користь дослідження людської психіки незважаючи на не надто строгу методологію такої науки. І він, як показав час, не прогадав, бо, мабуть, відчував, що рівень знання мозку того часу, базований суцільно на класичному фізичному детермінізмі, не дозволить йому здійснити хоч який парадигмальний стрибок у розумінні природи людини. Природи людини, «палаючої» свідомістю, емоціями, думками, мріями, але, одночасно, і банально фізично існуючої людини. Зараз же ми живемо у ті благодатні часи, коли люди так порозумнішали, що не тільки вже починають свідомо або несвідомо унеможлиблювати відновлення світових війн, задовольняючись гібридними, але й вже знають про мозок людини так багато, що дозволяють собі мислити про нього не тільки метафізичними сентенціями, а саме науковими концептами. Та і взагалі, в сучасному пізнанні вже є переконання в тому, що людський мозок, це у деякій мірі і є сама людина. Але тільки у деякій.

Тож сьогоднішній рівень пізнання мозку дозволяє мені вже бути, одночасно, і філософом і вченим. А, отже, я можу вже дозволити собі спокушати себе двома речами, аби зазирнути за лаштунки таємниці функціонування в людському мозку суб'єктивно активного феномена «людського Я», що, на моє переконання, діє саме як причинний (управлінський) фактор на «просторах» індивідуальної людської свідомості⁵, аби «перетворювати» фізичний

⁵ Публікуючи дане дослідження у цій книзі, я, користуючись правом, наданим журналом «Філософська думка», яке дозволяє передруковувати вже опубліковані у ньому матеріали, і майже повністю використовуючи опубліковану в журналі статтю «Соловйов О. Чи вже існує загальна теорія мозку: або яким чином феномен інформації пояснює Mind-Body Problem, свободу вибору та причинність-з-середини-себе. ФД, № 6, 2020», тим не менш маю необхідність (згідно з авторськими обов'язками цього поважного журналу), попередити про застосування вже опублікованого. Але, я маю сказати ще і про те, що дана робота є більш аніж у два рази більшою за об'ємом, що надало мені можливості ставити перед дослідженням більш складні завдання та суттєво вийти за межі попереднього дослідження.

світ з стану суб'єктивно небажаного у стан суб'єктивно бажаного. Цими двома речами є, по перше, невизначеність каузального місця людини, з її, все ще не остаточно інкримінованою їй свободою, з лише постульованою здатністю її «Я» за своєю власною волею маніпулювати об'єктами та явищами у «тотально» фізичному світі, з її спроможністю переривати старі та породжувати «з середини себе» нові, бажані нею, «ньютонівські» причино-наслідкові ланцюжки, з її здатністю, оперуючи інформацією, фіксованою в її власному мозку, обумовлювати майбутнє – своє та інших. І, по-друге, це моя невгамовна зацікавленість тим, чи є людина тією дивовижною істотою, якій таки дано полишити межі біологічно-егоцентричного існування. Існування, де Інший вже не є об'єктом, не є *«простим фізичним тілом»* (на кшталт стільця, на якому я зараз сиджу). Що інший вже не є лише транслятором причин ззовні. Коротше, що людина і є тим, через що фізичний світ «кипить свободою» аби творити самий себе. Інакше кажучи, через моє уявлення про світ та мозок як інформаційний орган, що пристосовує нас до цього світу, я маю дізнатись, чи заперечує новітнє людське знання «непорушність» канонів «хибних» людської еволюції та історії. Тобто, чи є досвід тим, що може, рано чи пізно, вцент трансформувати людину у надлюдину (звісно ж, не у сенсі Ф. Ніцше, а, радше, у сенсі кантіанського закону всередині нас). Ставлячи питання саме таким чином, я маю із здоровим скепсисом (саме тому, що усвідомлюю обмеженість свого власного знання) поставитись не тільки до своєї власної картини світу, а і до всіх картин світу, й у першу чергу до тих, в яких філософським підґрунтям виступають різні форми фізикалізму та соліпсизму. А це означає, що я намагатимусь знайти функціональний (а, виходячи з факту його наявності, й каузальний) зв'язок між *«реально існуючим ментальним»* та *«реально існуючим фізичним»*. Які, однаке, існують у різний спосіб, але складають собою, як я тут намагатимусь показати, один і той самий світ, ім'я якому – фізична

реальність⁶. Тож тут я маю заперечувати ще і твердження про каузальну закритість фізичного, маю вказати, у яких саме функціональних (а, тож, і каузальних) стосунках перебувають тотально оточуюче нас фізичне, а заодно і те фізичне, що складає собою нейронні системи нашого мозку, які реалізують психічне, з самим цим психічним (свідомим, несвідомим, словом усім тим, що має суб'єктивну природу). Тут і постане перед нами питання: а до чого тут інформація?

Звісно ж, я буду намагатись досягти тут своїх цілей не тому, що я прагну (хоча я дійсно цього прагну), остаточної легітимації здатності людини вільно детермінувати реальність. Я буду намагатись зробити це саме тому, щоб показати, що вже і в сучасному «строго науковому» знанні (а не тільки в його «недолугій» гуманітарній гілці) можна говорити про свободу як раціонально зрозумілу даність. Я спробую показати, що можна, і вже край необхідно, говорити про структуру ще одного виду каузальності (крім класично фізичної), яка діє у нейронних мережах нашого мозку під час переробки в них інформації через посередництво психічних, що мають суб'єктивну природу, явищ. І ця структура передбачає інтегрування накопиченого людиною за життя досвіду заради його втілення у моторні (рухові) акти, що змінюють майбутній фізичний світ (!) у бажаному людиною напрямку. І найяскравішим свідченням дії цієї «нової» каузальності є змінені за тисячоліття панування на Землі людини фізичні ландшафти. Адже у кожному такому

⁶ На континуумі всього існуючого й того, що вже існувало, ми не знайдемо того, що було б, одночасно, і не суб'єктивним і не об'єктивним. Квантово-механічні явища – як їх уявляють у сучасній квантовій фізиці або тлумачить Henry Stapp у праці «Mindful Universe» (Stapp H. (2011) Mindful Universe. Springer), де постулюється так званий observer, ми не будемо тут брати до уваги. Адже мозок пристосовує живу істоту до реальності, що дана їй лише в певному діапазоні її сприйняття. І цього, за теорією еволюції, їй вистачає для існування у рамках мезосвіту. Тому квантово-механічний «світ» (мікросвіт) не буде розглядатись тут, будучи, однаке, одним із проявів реальності як такої. Хоча, зрозуміло, що і у мозку на відповідному рівні його існування, мають реалізовуватись квантово-механічні процеси, які, дуже можливо, можуть, зважаючи на їх властивості, приймати участь у його інформаційній активності.

ландшафті відчувається суверенна суб'єктивність та досвід його автора-творця – в кожному архітектурному завитку, в кожній глинобитній халупці, у кожному кинджального клинку, в кожному літературному тексті чи балетному па, в кожному технічному пристрої. Усі матеріальні втілення соціуму є свідченням напрути людської суб'єктивності між небажаним дійсним та бажаним майбутнім, а тому і результатом «насиченої людським буттям» фізичної м'язової дії людини. Тобто дії, регульованої людськими бажаннями та досвідом. Але яким чином це суб'єктивне, яке на тлі тотальної фізичності світу виглядає як «ніщо», яке неможна роздивитись, не можна помацати, не можна заміряти, не можна зважити, але яке, як можливо, сказав би Жан-Поль Сартр в наші часи, живе в нашому мозку, діє в наших «брутально» фізичних тілах як *організуюча каузальна сила*? Каузальна сила, яка надихнула у свій час Платона заявити про ідею, як те, що панує над усім матеріальним, – усіма демокритівськими атомами, усіма тлінними людськими тілами, – і змушує нас бути людьми, а не просто існувати.

**«У нашому досвіді сам світ засвідчує себе»⁷:
Фізичний світ, Мозок та Інформація**

Після століття панування еволюційної ідеї на теренах науки вже майже не може бути сумнівів у тому, що наш мозок є еволюційним «пристроєм», що пристосовує живі істоти до свого середо-

⁷ Це твердження В. Кебуладзе (Круглий стіл, Філософська Думка (далі ФД), № 2, 2016, с. 23) переконує мене в тому, що феноменологія може бути тою сферою знання, яка має в собі потенцію вказати Brain Science на те, що в «надрах» людського мозку виявляє себе не тільки фізична каузальність, а ще один каузальний фактор – досвід (інформація про минуле), який, в свою чергу, може функціонувати в мозку тільки за умов наявності в ньому того, що феноменологія досліджує як феномен інтенційності (див. Кебуладзе В. (2009) Інтенційність як характеристика емпіричних психічних актів і як трансцендентальна умова можливості досвіду. В: Філософська думка, 4, 84–91; Вахтель А. (2017) Свідомий досвід та антиредукціонізм у філософії Девіда Чалмерса. В: Філософська думка, 3, 41–56. Окремо аналіз цієї роботи А. Вахтеля зроблено у виводі 29).

вища накопичуючи та інтегруючи інформацію⁸. Причому, можна думати, що жива істота має пристосовуватись саме до об'єктивних (фізичних) чинників цього середовища (мовляв, байдуже, про що погане ти мрієш, аби об'єктивно, фізично не вдіяв таким чином). Тож тут ми маємо припустити, що саме фізичні причини, зокрема й ті, що реалізуються людським тілом (хоча і за «вказівкою» цілей, прагнень та думок, породжуваних в мозку) є тим безпосереднім чинником, який «змусив еволюцію розвивати мозок як інформаційний орган. Але які саме особливості фізичного світу є тими, які змушують живу істоту самоорганізовуватись, бути інформаційною істотою, удосконалювати саму себе у еволюційному процесі, які властивості *Фізичного світу* визначають сам внутрішній механізм цієї самоорганізації та цього вдосконалення? Тобто тими властивостями *Фізичного світу*, які поки що вщент не помічаються ані науковцями, ані філософами, ані у нас, ані у англomовному пізнанні.

Виявивши ці фундаментальні особливості *Фізичного світу*, ми спробуємо далі розтлумачити те, навіщо цей *Фізичний світ*, невідомо як і «невідомо» навіщо, репрезентується нашому «Я» у вигляді психічних образів, відчуттів та думок (хоча і будучи вже фіксованим у нейронних мережах нашого мозку в якості інформації про нього)? І чи є між *Об'єктивною реальністю (Фізичним світом)* та всім тим, що ми називаємо *Mind*, Свідомістю, Психікою, Внутрішнім Світом, тут якийсь, може функціональний, може каузальний, може семіотичний, а може, в купі, й такий, і такий, і такий, зв'язок⁹. Зв'язок, який нам конче потрібно виявити. Але тут ми повинні відразу ж зважити на те, що суб'єктивна динамічна «картина»

⁸ Friston K. (2012) A Free Energy Principle for Biological Systems. In: *Entropy*, 14, 2100–2121; doi:10.3390/e14112100

⁹ Соловьев О.В. (2007) Человеческое Я и его неистина. – К.: Ника-центр; Соловьев О.В. (2008) Семиотика человеческого мозга. – Луганск: ВНУ; Соловьев О.В. (2012) Психосемантическая регуляция функциональных систем людини: автореф. дис. доктора психол. наук. Інст-т психології ім. Г.С. Костюка, Київ; Соловьев О.В. (2008) Человеческое «Я» в «просвете» физического закона. В: *Вопросы философии*, 11, 52–64.

Об'єктивного світу, яка «грає» у нашій голові у вигляді нашого досвіду та його компіляцій, майже і є тим, що ми називаємо Mind (Психикою, Свідомістю, Consciousness, Mentality – взагалі всім тим, що характеризується суб'єктивним способом функціонування¹⁰). І чи не є сам цей, щент пронизаний суб'єктивністю, Mind тим, що існує не менш реально самої *Об'єктивної реальності*, самого *Фізичного світу*, бо демонструючи свою каузальну спроможність, змушує наше Body рухатись розумним (ще й часто і наперекір фізиці) образом? (У того, хто бачив, як рухається, що говорить глибоко психічно хвора людина, вже немає сумнівів у розумності, біологічній чи соціальній доцільності, «інформаційній насиченості» людських рухів у нормі). І якщо ми бачимо, що все у «тотально» оточуючому нас *Фізичному світі* взаємодіє саме фізично, а дещо з цього (а саме, Mind) ще може бути й відображенням або компіляцією того, що вже раніше реально існувало, то в нас з'являється потреба відповісти на питання: «Чому одна така реальність (суб'єктивна) «грає» минулими змістами чи їх компіляціями іншої реальності (фізичної)¹¹?». Нас повинно зацікавити питання, чому суб'єктивний Mind «грає» змістами фізичної (об'єктивної) реальності, і чи не пов'язана ця «гра» з тим, що наше фізичне Body є «лише» частиною функціонуючої Фізичної реальності. Тут з'являється і питання: для чого ця «гра»? Тож далі я спробую делегувати функцію третейського судді саме Фізичному Світу у давньому, ще з часів Декарта, сперечанні між Mind & Body за «право» бути деякою первинною онтологією знаного нами Світу. Байдуже, що такий третейський суддя «сам

¹⁰ Сепетий Д. (2015) Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. (Кн. 1 та 2), Запорожжя, ЗДМУ.

¹¹ Взагалі то, у нашій Свідомості можуть «грати» не тільки змісти минулого та вірогідного майбутнього. Вона, наша свідомість, може бути у певному сенсі самодостатньою, коли, наприклад, в ній розгортаються фантазії. Але і тут ми можемо інкримінувати їй апеляцію до Фізичного світу, бо фантазії реалізуються за допомогою qualia, які є психічними одиницями, що відображують (означають) собою узагальнені та суб'єктивно значимі для живої істоти фізичні явища (Соловйов О.В., 2012). Наприклад, «зелене» – це відображення певного діапазону хвиль фізичного спектру світла.

є зацікавленим» у збереженні свого власного статусу як реально (а може і первинно) існуючого. Принаймні, у цьому «процесі» ми і зможемо «викрити» його «не-алібі в істині».

Постулюємо (зважаючи на те, що соліпсизм може це заперечувати), що Об'єктивна Реальність включає в себе наше об'єктивно існуюче тіло як свою складову. Припустимо також, що і тіло в середині себе має те об'єктивне (мозок), яке, згідно сучасної науки, має стосунок до функціонування в середині себе того, що ми тут звемо *Mind'дом* чи *Свідомістю* (одна з неврологічних закономірностей, яка це підтверджує, полягає в тому, що якщо за певних причин (інсульт, пухлина, тощо) у мозку не функціонують відповідні мережі чи структури, то у ньому не проявляють себе і відповідні психічні феномени – образи, емоції, відчуття, та і, взагалі, Свідомість¹²). Тож ми маємо постулювати таку собі «матрьошку» з чотирьох сутностей, включених одна в одну за принципом приналежності меншої до більшої: *«Реальність – Фізична Реальність – Тіло – Мозок – Психічна Реальність»*. Перша з них має бути першою в цій послідовності, адже вона «містить у собі» всі дві онтологічно можливі форми існування – *об'єктивне й суб'єктивне*. Вона буде вказувати на те, що каузальні фактори у цій системі мають бути обмеженими легітимізованими в сучасній науці межами. До них я відношу, по-перше, *фізичну причинність*, та, по-друге, ще слабо досліджувану в науці *інформаційну причинність*¹³ (приклад другого виду причинності: пам'ять як інформація, фіксована в мозку людини, детермінує поведінку людини усе її подальше життя – свідомо чи несвідомо). Тож тут я буду спиратись не тільки на «стару» науку, головним принципом якої з часів Ньютона-Лапласа є класичний фізичний детермінізм, а ще й на знання, які свідчать про те, що інформація також є каузальним фактором, який «вплітається»

¹² Пенфилд У., Робертс Л. (1964) Речь и мозговые механизмы. М.: Медицина.

¹³ Дубровский Д.И. (2007) Сознание, мозг, искусственный интеллект. М.: Стратегия.

(*entangled*¹⁴) певним чином в дію фізичних сил. Принаймні у мозку під час переробки інформації. До того ж, сучасна наука зусиллями І. Пригожина та Г. Хакена¹⁵ знайшла «місце» цього «втручання» інформації у фізичні процеси – це зона *біфуркацій* біоелектричних процесів у нейронних мережах мозку, зона, що інтерпретується в математиці як стохастична, принципово непередбачувана. Це зона динаміки фізичних процесів, в якій мінімізуються енергетичні градієнти між можливими варіантами майбутнього. І на мою думку, це і є однією з найсуттєвіших фізичних умов, які дозволяють «деформувати» фізичні процеси у напрямку суб'єктивної значимості та інформаційної обізнаності живих істот. І у наступних розділах цього дослідження я спробую показати, як, саме в умовах динамізуючої у нейронних мережах мозку біоелектрики і «знаходить» своє функціональне, а тож, і каузальне, місце Mind (Consciousness, свідомість). Але вважаючи нейронні мережі (НМ) мозку саме фізично існуючими, ми маємо приписати тут онтологічний статус фізичного і біоелектричним процесам, що снують, як по «коліям», по нейронним мережам мозку. Ми, крім цього, виходячи з клінічного факту, що подразнення електродами багатьох структур мозку під час нейрохірургічних операцій одночасно актуалізують в НМ відповідні ним психічні феномени¹⁶, можемо говорити і ще про дві фундаментальні особливості функціональної співпраці *психічного* і *фізичного* в мозку під час переробки в ньому інформації. І дійсно, якщо НМ мозку, зважаючи на їх структурне розмаїття та структурний «об'єм», можуть бути чудовою ємкістю для великих мас інформації, то біоелектричні імпульси, що снують по них, можуть бути чудовими функціональним посередниками між «світом

¹⁴ Manzotti R., Jeschke S. (2016) A causal foundation for consciousness in biological and artificial agents. In: Cognitive Systems Research, 40, 172–185.

¹⁵ Хакен Г. (2001) Принципы работы головного мозга: синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. М.: Per Se.

¹⁶ Пенфилд У., Робертс Л. (1964) Речь и мозговые механизмы. – М.: Медицина.

косної матерії», яка, однак, може фіксувати в собі інформацію, та «поток» нашої свідомості (У. Джемс), яка може бути самим безпосереднім виконавцем інформаційних процесів. Біоелектричні процеси у цьому випадку можуть бути, наприклад, «інструментом» зчитування інформації з НМ мозку як «носіїв» цієї інформації. Ця думка, як на мене, підтверджується добре знаним у нейрофізіології фактом¹⁷ про те, що у гіпокампі живих істот, який має безпосереднє відношення до реалізації робочої (оперативної) пам'яті, біоелектрична активність приймає форму так званих *довготривалих потенціалів* (англ. Long-term potentiation – LTP). Тобто такої тривалої біоелектричної активності, яка супроводжує в даний момент часу актуалізовані змісти пам'яті. У той же час довготривала пам'ять зберігається у спеціалізованих коркових полях мозку і фіксується уже у структурі самих НМ, що і натякає на дуже високу вірогідність того, що біоелектричні імпульси є тим фізичним феноменом, який має відношення до актуалізації інформації, фіксованої у структурі НМ. Тобто актуалізації інформації у сфері психіки (у вигляді, наприклад, просторових образів) задля її інтеграції з іншою інформацією. До того ж, сам факт фізичної природи гіпокампальної LTP має свідчити про те, що *оперативна пам'ять* живої істоти може регулюватись саме фактором *суб'єктивної оцінки*. Адже змісти оперативної пам'яті, що проявляють себе тільки у психічній формі – психічних образах, емоціях, думках, та таке ін., є наскрізь «просякнутими» суб'єктивністю (здатністю живої істоти суб'єктивно оцінювати зовнішні об'єкти чи явища з точки зору їхньої біологічної чи соціальної цінності). А це явно свідчить про те, що саме феномен *суб'єктивної цінності*, що реалізується в певних структурах лімбічної області мозку¹⁸, може бути причетним до регуляції фізичного

¹⁷ Николліс Дж.Г. и др. (2003) От нейрона к мозгу. М.: УРСС.

¹⁸ Damasio A. R. (1999) *The Filing of What Happens*. – N.Y., San-Diego, L.: Harcourt Brace & Company; Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5

(що відбувається в одних його структурах, наприклад, що забезпечують оперативну пам'ять, іншими структурами мозку, наприклад, що реалізують фактор суб'єктивної оцінки¹⁹). Так ми «вперше» стикаємось з можливим фактом того, що психічне (суб'єктивна оцінка), що реалізується нейронними мережами одних структур мозку, таки може детермінувати фізичне (*LTP* – довготривале біоелектричне збудження нейронних мереж в інших структурах мозку).

Тож, як бачимо, у мозку, саме як фізичному об'єкті, дійсно можна вже знайти такі аспекти його функціонування, які явно натякають на його причетність, одночасно, і до реалізації психічних явищ, і до реалізації інформаційних процесів.

Тепер я готовий перелічити чотири, як на мене, фундаментальні характеристики *Об'єктивної (фізичної) реальності*, бо саме вони є тим, до чого наш мозок, саме як орган, що опрацьовує інформацію, або має пристосовувати нас, або має «враховувати» під час свого функціонування. *По-перше*, це те, що об'єктивно (фізично) здійснювані процеси та явища у оточуючому живу істоту середовищі мають принципово імовірнісний характер, а отже, містять в собі потенцію новизни і невизначеності – дефіциту інформації. Звісно ж, фізичні процеси можуть бути і добре передбачуваним, чим і користується математика. Але тут я маю на увазі нашу тотальну зануренність у хаотичність фізичного середовища, його перманентний тиск новизною. Тож фізичний світ постійно «вимагає» від живої істоти пошуку відповідних «обізнаних моторних актів». *По-друге*, це незворотність фізичних процесів, принаймні у надважливих для живих істот випадках. Вмер, наприклад, і твій життєвий процес необоротно припинив своє існування і у формі твого

¹⁹ Damasio A. R. (1999) *The Filing of What Happens*. – N.Y., San-Diego, L.: Harcourt Brace & Company; Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5

тіла, і у формі твоєї свідомості (тут, доречі, забігаючи наперед, підкреслюю, що тільки у сфері своєї свідомості ми можемо скільки завгодно «безкарно» робити «проби та помилки», а в *Об'єктивну реальність* мусимо «виносити» тільки перевірені у свідомості варіанти поведінки – і це, вже саме по собі, натякає на те, що наша свідомість є деякою сферою дії «нашого Я», в якій воно може, враховуючи свій минулий досвід, формувати такі фізично здійснювані моторні акти, які додають їй можливості краще виживати, краще самоорганізовувати фізичні взаємодії з оточуючим її фізичним середовищем). По-третє (я маю апелювати тут до часової структури Об'єктивної Реальності), ми маємо враховувати, що *минулого* об'єктивно, фізично вже немає, тому у нашій свідомості, – якщо припустити, що «вона таки має можливість» детермінувати *Об'єктивну реальність*, – немає ніякого шансу щось змінити (спроби ідеологів, політиків та простих брехунів перекрутити *минуле* є лише перекручуванням інформації, а не зміною самого, що вже трапилось фізично, *минулого*). А ось *майбутнього* ще фізично немає (та й в загалі, ніколи не буде існувати фізично). Але воно розгортається перед людиною у сфері її свідомості деяким *віялом можливостей*, у межах якого *Об'єктивна реальність* може змінюватись у бажаному людиною напрямку²⁰.

І отут я вже маю зосередити увагу на тому фундаментальному факті, що структура фізичного часу «якимсь дивним чином» може добре тлумачитись у рамках функціональних особливостей свідомості людини та інформаційної активності її мозку. І насправді, тільки *теперішнє* може вважатись таким, що воно реалізує фізичну реальність. *Минуле*, якого вже фізично немає, має розгортатись перед людиною тільки у формі інформації про минуле (і в нас немає ніякою іншої можливості, окрім як за посередництвом інформації

²⁰ Соловійов О.В., Лицєва Н.В. (2016) Людина як причина: Про включення феноменів інформації в об'єктивну активність мозку у формі психічних явищ. В: Психологія і особистість, 1, 31–42.

та свідомості пояснити онтологію існування *минулого* як такого). Не зможемо ми і *майбутньому* приписати фізичну онтологію. Але ми, безперечно, можемо інтерпретувати свідомість як те, де можуть розгортатись можливі варіанти фізично ще не здійсненого майбутнього, тобто ще не перетвореного у *теперішнє* майбутнього. Чи цей факт *Фізичної реальності* не натякає на можливість свободи вибору людини, пов'язаної саме з певними властивостями її свідомості (психіки).

І, нарешті, четвертою, цікавою нам, властивістю фізичного світу є наявність у фізичних процесах та їх послідовностях певних закономірностей (загальних або ситуативних), каузальних та поведінкових інваріантів, *regularities*²¹, які, будучи виявленими на континуумах у чомусь схожих подій минулого, можуть бути використані живою істотою в майбутньому для зменшення дефіциту інформації в умовах *невизначеності*. Бо вони, закономірності на то і є закономірностями, що вони мають високу ймовірність проявляти себе в майбутньому зі своєю «спроможністю» реалізовувати ті ж самі причинно-наслідкові зв'язки, що вони реалізовували їх у минулому. (Наприклад, використовуючи «закон» про те, що соціальна активність відбувається переважно вдень, а не вночі, ми явно збільшуємо ймовірність ефективності нашої соціальної практики).

Тож, зважаючи на всі чотири перелічені особливості *Фізичної реальності*, дуже доречно було б живим істотам (вбиваючи водночас декількох зайців) у відповідний момент еволюції придбати можливість за життя накопичувати інформацію, зберігати та інтегрувати (комбінувати) її у якійсь «віртуальній», каузально незалежній від *Фізичної реальності* «сфері». І все це відбувалось би тільки заради втілення цієї інтегрованої інформації у поведінку, моторні, фізично здійснювані акти, що змінюють оточуюче фізичне середовища на

²¹ Vasylychenko A. (2015) «Towards the logic of projective identification». In: Journal of Applied Logic 13, 197–214. doi:10.1016/j.jal.2015.03.008.

краще з точки зору його здатності сприяти виживанню цих живих істот. Тобто все це відбувалося б заради відповіді на дефіцит інформації «розумними» рухами, що обумовлюються накопиченим та інтегрованим в цій «віртуальній сфері» досвідом. Такою є наша думка с приводу того, чим є людська свідомість і як вона пов'язана з феноменами інформації та *Фізичної реальності*.

Свідомість як віртуальна (каузально незалежна) сфера моделювання майбутнього

Тож наша Свідомість і є тим, завдяки чому ми можемо виходити за межі «тут і зараз фізичного існування» у сферу минулого, щоб «видобувати» з нього інформацію, а з нею і закономірності²², що «сховані» від нас у ситуативностях подій *Фізичного світу* і що дозволяють живій істоті на основі цієї інтегрованої інформації реалізовувати моторні акти, що фундують себе на досвіді (інформації)²³. (У англomовній літературі, коли йдеться про опис цієї особливості Свідомості «виходити за межі «тут і зараз існування»», часто застосовують термін «Working Space») Іншими словами, наша Свідомість є сферою моделювання майбутнього в умовах невизначеності (саме тому Свідомість є каузально незалежною від «тут і зараз фізичного світу»). І не просто сферою моделювання аби чого, але моделювання саме біологічно (а пізніше в еволюції і соціально²⁴) доцільних

²² Соловйов О.В, Лицоева Н.В. (2016) Людина як причина: Про включення феноменів інформації в об'єктивну активність мозку у формі психічних явищ. В: Психологія і особистість, 1, 31–42.

²³ У сучасних філософії та науці існує суттєва проблема з дефініцією того, що ми описуємо поняттям «інформація». Тож у цьому дослідженні я, позбавляючи себе необхідності занурюватись у проблему дефініції феномену інформації, просто ототожнюю інформацію з досвідом живих істот, на якому фундується їх існування.

²⁴ Коли Свідомість стала спроможною забезпечувати живій істоті не тільки біологічну, а ще й соціальну адаптованість, вона і увійшла у певні протиріччя зі своїм фізичним тілом, про що найяскравіше свідчить досвід камікадзе, шахідів, психоаналізу та такому ін.

моторних дій, що змінюють фізичне середовище «на краще». Тобто первинно в еволюції психіка (в якій діяли переважно такі феномени як *біль, задоволення-незадоволення, страх*) «працювала» ще просто на виживання живої істоти. Що і підтверджується даними еволюційної нейробіології. Нейронні мережі мозку живої істоти, що реалізують, наприклад, такий архаїчний ментальний феномен, яким є відчуття задоволення від їжі чи його антипод – відчуття голоду, є тим, що спрямовує фізичну активність тіла живої істоти на елімінацію дефіциту їжі. Тож біологічна доцільність активності мозку, на моє переконання, стає можливою саме тому, що нейронні мережі його лімбічної області реалізують здатність живої істоти суб'єктивно оцінювати щось корисне для виживання (наприклад, без *переживання голоду* в нашому мозку не буде потягу забезпечувати себе їжею на майбутнє, запам'ятовувати та зберігати потрібну саме для цього інформацію). До того ж і пізніше в еволюції, ми, люди, стали соціально доцільними істотами саме завдяки нашій Свідомості: чи зможе людина, наприклад, скористатись напівзнайомою дорогою, якщо «перед нею не постають» відповідні психічні образи, що апелюють до відповідної «просторової картини», яка змушує її фізичне тіло рухатись у правильному напрямку. Або спробуйте задумати у сфері своєї Свідомості якийсь творчий акт, що передбачає «перебудову» оточуючого фізичного середовища (хоч зміну меблів у вашій оселі), і при певному аналізі цієї ситуації стане зрозумілим, що цей акт зміни *Фізичного світу* на кращій (суб'єктивно бажаний) може відбутись за рахунок того, що ваша власна свідомість забезпечує вам доступ до інформації, яка була отримана вами в минулому.

Далі спробуємо з'ясувати, яку функціональну структуру має наша Свідомість, аби виокремлювати закономірності з минулого, щоб бути корисною для організації «розумних» («насичених», досвідом, інформацією) рухів нашого фізично діючого тіла. Тіла, яке своєю чергою може реально, об'єктивно змінювати оточуючу нас *Фізичну реаль-*

ність, з її незворотністю та іншими «негараздами», у бажаний нашої Свідомістю бік. Що ми маємо помітити тут в першу чергу, коли хочемо дізнатись про функціональність нашої Свідомості? А саме те, що не зміг помітити Декарт, а помітили лише сторіччями пізніше Франц Brentano та Едмунд Гусерль. Йдеться, звісно ж, про *інтенційність* усіх психічних, – усвідомлюваних і неусвідомлюваних, – процесів, їх суб'єктивну упередженість стосовно певних явищ оточуючої наше тіло *Реальності*. Тож з цього моменту я спробую тлумачити поняття *інтенційність* через поняття *суб'єктивність*. Адже думаю, що у випадку, коли Mind-Body Problem ось-ось вже має бути переданою філософами для її подальшої розробки науковцям, буде доцільнішим скористатись поняттями, які несуть у собі конкретніший і точніший опис свого денотату (хоча «інтенційність» і «суб'єктивність» є майже синонімами – в тому специфічному розумінні *суб'єктивності*, яке я буду відстоювати тут). Взагалі то, під суб'єктивністю часто розуміють просто широкий спектр Mind-феноменів – емоцій, переживань, психічних образів, думок, відчуттів, тощо. Я ж наполягатиму на дещо вужчому але більш функціональному його значенні, ввівши термін «*фактор суб'єктивної оцінки*»²⁵. Не маючи нічого проти приналежності перелічених феноменів до суб'єктивних, я, тим не менш, хочу виділити у всіх цих феноменах найголовнішу властивість, не помічену свого часу Декартом. Тож у цьому дослідженні з усіх Mind-феноменів я виокремлюю їх основну рису: здатність якісно (у термінах «позитивно-негативно», «добре-погано», «задоволення-незадоволення», «good or bad», «біль») оцінювати оточуючі живу істоту предмети та явища. Оцінювати, зрозуміло, не безпосередньо ці предмети та явища, а через посередництво їх образних відображень, що фіксують у своїй структурі інформацію про ці фізичні предмети та явища. (Адже ми фіксуємо в пам'яті переважно те, що є суб'єктивно

²⁵ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5

значимим для нас, ми думаємо переважно про те, що є суб'єктивно значимим для нас, ми намагаємось втілювати у майбутнє переважно те, чого ми хочемо досягти; інакше кажучи, наша психіка є тотально просякнутою нашими суб'єктивними оцінками).

Але чому саме цю властивість психічних феноменів та процесів я вважаю тією, що забезпечує під час переробки інформації в нейронних мережах мозку те, що Брентано та Гусерль назвали *інтенційністю*? Чому саме ця їх характеристика робить активність нейронних мереж мозку біологічно (а пізніше в еволюції соціально) доцільними? А тому, як на мене, вона «змушує» нейронні мережі мозку переробляти інформацію біологічно чи/або соціально доцільно. Тож, вона виконує функцію *оператора переробки інформації* в них²⁶. І насправді, чи ми не є біологічно доцільними істотами саме тому, що в нас діє, наприклад, переживання болю, чи переживання страху та голоду. І чи ми не є соціально доцільними істотами саме тому, що ми отримуємо задоволення від театральної вистави, любимо свою країну, сім'ю, цукерки «рафаело», та ще безліч такого всякого. Тож, бути *оператором переробки інформації* – це означає бути управлінським аспектом переробки інформації, який, будучи спроможним суб'єктивно оцінювати щось якісно (не кількісно, як комп'ютер), у рамках дихотомії «добре – недобре», управляє процесом відбору інформації, інтеграції інформації, чи вибору дії аби досягти стану визначеності у стосунках з оточуючим середовищем при його перетворенні з стану небажаного в стан бажаного. Звісно ж, такий оператор і є тим основним психічним компонентом, який забезпечує свободу вибору як таку. Бо щоб щось вільно вибирати, треба, як мінімум, мати бажання чогось. Друга умова вільного вибору – це наявність у живої істоти певного континууму можливостей, на

²⁶ Soloviov O., DyachenkoYu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain Neurophysiology, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

якому можна вибирати щось (і цей континуум має бути розгорнутий саме як інформаційний (тобто віртуальний) континуум, а не континуум, що є реалізованим якимсь суто фізичним чином – бо, якщо це так, то це вже не буде процесом моделювання майбутнього, а всього лише простим фізичним процесом, що діє у рамках класичного фізичного детермінізму, який може забезпечити лише один ступень свободи. А якщо вибір відбувається завчасно на континуумі, який є всього лише інформаційним відображенням того, на континуумі чого буде реально щось вибиратись, то такий віртуальний вибір і буде *Вільним Вибором, що забезпечує моделювання майбутнього на континуумі інформації, що фіксована в мозку*). І у спеціальному розділі цієї роботи, присвяченому *Свободі Вибору*, ми ще маємо показати, що саме у нейронних мережах нашого мозку еволюційно створені саме ці дві умови реалізації *Свободи Вибору* як «інструменту» інтеграції (об'єднання) інформації.

Але, що це означає, *інтегрувати інформацію*? У більшості випадків це означає процес *відбору через посередництво суб'єктивної оцінки* окремих фрагментів досвіду (часто значно віддалених один від одного на значні «відстані» на шкалі «минулого фізичного часу»), тобто відбору інформації, яка будучи загальною для певних ситуацій взаємодії з оточуючою реальністю, буде вірною і по відношенню до того майбутнього, що моделюється? Це означає лише те, що саме завдяки нашій спроможності оцінювати щось суб'єктивно, а тож, і завдяки спроможності суб'єктивно вибирати в сфері твоєї власної свідомості, тільки й можливо виокремлювати закони, інваріанти та ситуативні регулярності, на основі яких в умовах майбутнього дефіциту інформації можна буде формувати відносно надійну поведінку, відносно надійні, тілесні, фізично здійснювані рухи, що мають тобі забезпечувати реальне досягнення твоїх цілей. Бо через процедуру виокремлення суб'єктивно значимих закономірностей (інваріантів) ти маєш знання про каузальну «здатність» явищ, через які ти можеш досягати свої цілі. Цілі, які, в умовах їх

досягнення, забезпечують тобі більш сприятливе для життєвого процесу існування. (Біль, що вказує живій істоті на просторову локалізацію контакту з її «джерелом», забезпечує живій істоті, саме на основі її минулого больового та рухового досвіду, таку структуру рухів, які точно позбавляють цю істоту суб'єктивно (!) небажаного контакту²⁷. Спираючись у своїх планах на певну людину, ми врахуємо (часто не усвідомлюючи) й певну статистику надійності цієї людини. Якщо вона Вас ще ніколи не підводила, цей ситуативний «закон», виокремлений Вами з Вашого минулого, дозволить Вам підвищити ймовірність ефективності Вашої взаємодії з нею.

От тут в нас і з'являється можливість вже впевненіше говорити про те, що Свідомість має такі відношення до процесу переробки інформації у нейронних мережах мозку. Дійсно, чи не є психічний образ чогось саме тим, за допомогою чого наш мозок «транспортує» суб'єктивно значущу інформацію про це «щось» з фізично вже не існуючого минулого в теперішнє. І чи не є ця «транспортована» у теперішнє інформація про минулі події тим, що стає у Свідомості доступним для її інтеграції (об'єднання) з іншою інформацією, яка теж саме таким чином за допомогою психічних образів була «видобутою з минулого». Без Свідомості ви б аж ніяк не змогли «об'єднати» (інтегрувати, скомбінувати) інформацію, отриману вами й зафіксовану у нейронних мережах вашого мозку, наприклад, 10, 15, 20 років до цього моменту, з інформацією, яку Ви отримуєте зараз, тобто у той самий момент, коли ви знаходитесь у дефіциті інформації і Вам конче потрібна ця інформація для виходу з проблемної ситуації. А отже, об'єктивні рухи вашого фізичного тіла стали б позбавленими регуляції такою суб'єктивно «транспортованою з минулого» інформації. Коротше кажучи, ваша поведінка у такому випадку аніж не могла

²⁷ Soloviov O., DyachenkoYu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain Neurophysiology, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

б бути регульованою вашим інтегрованим досвідом. Тому ви б не змогли «виявляти» закономірності (інваріанти, які дозволили б вам зробити «розумний» моторний акт), бо виявлення закономірностей потребує інтеграції інформації про події, що в минулому не збігались у часі. Тож, ви б стали тим філософським зомбі, мозок якого є повним аналогом мозку людини у його фізичних (нейро-мережевих, молекулярних, біохімічних, нейроелектричних) проявах, що описуються саме принципами класичного фізичного детермінізму і який (цей зомбі), однак, виходячи з тут сказаного, принципово не міг би себе поводити як людина. Хоч би й у сенсі логічної можливості²⁸. Бо без Свідомості, яка забезпечує обумовленість рухів нашою суб'єктивністю та досвідом, ні про яку логіку не має сенсу говорити.

Тож, повернемося до *суб'єктивності* – саме як до оператора переробки інформації у мозку, який діє «на просторах» сфери Свідомості як каузальний фактор психічної природи, без якого, як я зараз намагатимусь показати, жодних закономірностей для елімінації дефіциту інформації в майбутньому виокремити принципово не можна. Адже наша Свідомість є спрямованою на фіксацію переважно суб'єктивно значимої інформації, а отже, і суб'єктивно значимих закономірностей. (Ми навіть можемо стверджувати – наше майбутнє обумовлено нашою суб'єктивністю навіть і тоді, коли інша суб'єктивність «буде» за нас наше майбутнє, бо ми не змогли випестувати в собі таку суб'єктивність, яка здатна інформаційно протистояти іншим суб'єктивностям; взагалі-то, вся людська історія є просякнutoю «каузальними битвами суб'єктивностей», які, як зброєю, б'ються один з одним реально існуючими або уявними закономірностями – у вигляді чи переконливих думок, ідей, чи образів майбутнього, – в парламентах чи на кухнях.) Такі, вже виявлені закономірності та регулярності, що дозволяють формувати в майбутньому адекватний моторний рух на основі імовірно вже

²⁸ Chalmers D. (1996) *The Conscious Mind*. Oxford; New York: Oxford University Press.

знаних живою системою наслідків їх втілення в реальність, і є тим, що забезпечує нашому моделюванню майбутнього постулювану тут інформаційну підтримку. Нас, наприклад, не дуже цікавить регулярна щорічна повторюваність пташиних перельотів, натомість нас надзвичайно цікавить щорічна повторюваність наших літніх відпусток. Тож фактор *суб'єктивної значимості* має безпосередній стосунок до переробки інформації в нейронних мережах нашого мозку – і саме як *оператор переробки інформації*. Наприклад, суб'єктивна значимість відпустки, фактично, детермінує процес планування відштовхуючись від її періодичності. А планування є інформаційним процесом, який протікає у нашому мозку і ґрунтується на досвіді, фіксованому у його нейронних мережах.

Трактуючи нашу спроможність щось оцінювати *суб'єктивно*, якісно²⁹, тобто в термінах «позитивно-негативно», ми маємо можливість розглянути ще один фундаментальний суб'єктивно функціонуючий у сфері нашої свідомості психічний конструкт. Йдеться про феномен «людського Я». Після З. Фрейда та А. Маслоу в нас вже не має бути сумнівів, що це психічне утворення у своїй функціональній іпостасі є певним конгломератом суб'єктивних цінностей біологічно-соціального спектру, які в структурі «людського Я» на певних етапах його становлення конфронтують за «право» управляти м'язовою системою нашого тіла. А якщо так, то ми, керуючись сказаним вище і не претендуючи на узагальнення, які виходять за межі нашої проблематики, можемо охарактеризувати людське «Я» як складно-структурований *оператор переробки інформації* в нейронних мережах мозку, що формується у людини тільки в соціальних умовах³⁰. Оператор, який діє в «рамках» нашої індивідуальної свідомості (у мозку) задля

²⁹ Виходячи хоча б з цього, я не згоден з А. Лактіоною, коли вона наполягає на відмові від дихотомії об'єктивне – суб'єктивне (Круглий стіл, Лактіонова, ФД, № 2, 2016, с. 40). Далі я покажу, що саме в контексті цієї дихотомії (з певними її уточненнями) можливо пояснити інформаційну активність мозку.

³⁰ Соловйов О.В. (2012) Психосемантична регуляція функціональних систем людини: автореф. дис. доктора психол. наук. Інст-т психології ім. Г.С. Костюка, Київ.

того, аби в якості оціночної інстанції «бачити» одночасно свій досвід і змісти свого сприйняття, та обумовлювати «своє» майбутнє цим досвідом доволіно регулюючи рухи свого Тіла. І саме це «бачення» Д. Чалмерс назвав функціонуванням Mind «не потемки»³¹.

***Структура нейронних мереж мозку,
«на якій» розгортається психічний процес переробки
інформації через посередництво вільного вибору***

До цього моменту я апелював переважно до філософії, яка має безпосередній стосунок до формування напрямків виходу з пізнавального тупика у Mind-Body Problem. Але надалі маю звертатись вже переважно до науки, в якій є теж не менш претензійна функція щодо пізнання – бути джерелом фактів та теорій³². Конкретизуючи, в подальшому ми маємо узяти до уваги те знання, що зараз вражаючими темпами формується в тисячах спеціалізованих лабораторій, які досліджують мозок

³¹ Chalmers D. (1996) The Conscious Mind. Oxford; New York: Oxford University Press.

³² Тут я маю нагоду згадати роботу А. Вахтеля (посилання вказане у виносці 4), опубліковану у «Філософській думці» вже після дискусії «Philosophy of Mind», № 2, 2016. За браком можливості торкнутись тільки декількох найважливіших, як на мене, питань, що порушуються у цій статті і, одночасно, можуть бути корисними у тлумаченні декількох концептуально важливих положень, які відносяться у цьому дослідженні, і які, як на мене, мають безпосереднє відношення щодо формування методології подальших наукових досліджень мозку. По-перше, зважаючи не те, що у класичну науку (чи сциєнтизм, – термін автора), яка досліджує мозок, явно ще не прийшло розуміння каузальної дії фактору, що у феноменології зветься інтенційністю, привожу цитату, яка наполягає на причетності феномену інтенційності до переробки інформації в мозку. До того ж, вона вказує на інтенційність як онтологічне підґрунтя феноменів самосвідомості та творчості. Автор стверджує: «...каузальна теорія інтенційності має пояснити не лише чуттєве афікування та інформаційну обробку чуттєвого матеріалу, але також феномен самосвідомості і творчості» (ФД, № 2, 2017, с. 49). Тут мені нічого не залишилося коментувати. По-друге, критикуючи Д. Чалмерса за «недолік уваги до фізичного шару життєсвіту» (там само, с. 52) А.Вахтель, тим самим, зонайменш не проти, як мені здається, іншої ключової ідеї, представлений у цьому дослідженні. А саме, ідеї, що Consciousness (Mind, психіка, awaгeness – будь-що, що характеризується інтенційністю за Гусерлем) має еволюційно сформовану функцію пристосовувати фізично існуюче живе тіло до оточуючого живу істоту фізичного світу. Інакше кажучи, первинно в еволюції Свідомість «працювала» саме на виживання живої істоти. І тільки більш менш надійно забезпечуючи біологічне існування жива істота (а це перш за все, людина) може зробити своїми суб'єктивними цінностями суто соціально породжані цінності – чи то жагу до влади, чи то прихильність до «внутрішнього світу іншої людини», чи то любов до естетично вишуканих речей, чи то щось інше, на кшталт цього.

і результати діяльності яких публікуються переважно в англomовних спеціалізованих журналах. Знання, яке зарідко вчасно досягає уваги філософської думки в Україні, але яке вже дає підстави говорити про каузальний механізм включеності людини, як саме психічно діючої істоти, у фізичний світ саме завдяки інформаційній активності її мозку, що реалізується за посередництвом психічних явищ. Тож «включеність» *психічного* у фізичну активність мозку, що переробляє інформацію, з усіма наслідками, що виходять з цієї включеності – у тому числі і в першу чергу наявності у людини *свободи вибору*, і є предметом нашої уваги у цьому розділі. Почну з розумового експерименту, в якому як раз і повинні проявити себе вади нашого незнання про функціональні (каузальні) відносини *фізичного* та *психічного* під час інформаційної активності мозку.

Уявімо собі, що на людину в даний момент діє новий (що ще ніколи не подразнював саме цю комбінацію її сенсорних нейронів) зовнішній подразник. Але, тим не менш, людина, як відомо, виявляється принципово здатною на цей новий подразник з першої ж спроби відповідати новим (можна сказати, творчим) і, одночасно, відносно адекватним, біологічно (чи соціально) доцільним рухом. У цьому випадку ми маємо право поставити собі наступне питання: яким чином біоелектричні імпульси, що розповсюджуються в мозку від сенсорних поверхонь до моторних структур, «знаходять» у цьому надскладному нейронному лабіринті саме ті нейронні шляхи від сенсорних до моторних одиниць, що забезпечують таку біологічну (чи соціальну) адекватність? Адже на новий подразник, виходячи з принципів лише фізичного детермінізму, такі шляхи принципово не могли ще сформуватись ані генетично, ані онтогенетично (за життя)³³. Класичний фізичний детермінізм

³³ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

дозволяє утворення такого нейронного (синаптичного) зв'язку лише за допомогою вражаючої випадковості. Тобто теорія ймовірності не допускає у цьому випадку того, що в нейронних мережах можуть з першого ж разу випадково, але напрочуд регулярно, спрацьовувати безліч синаптичних зв'язків, що і забезпечують безперешкодне проходження біоелектричних імпульсів (суто фізичних явищ) від сенсорних поверхонь саме до тих м'язових ансамблів, які реалізують адекватні новому подразнику поведінкові акти й пригальмовують саме ті нейронні зв'язки, які в цьому випадку заважають такому моторному акту. (Як, може, сказав би тут Д. Деннет, така випадковість «у випадковій (але не надприродній) майстерності зуміла зробити так, як за звичайних каузальних обставин»³⁴ може зробити тільки сама ця випадковість. Тут я, віддаючи належне таланту Деннета затінювати проблему та взявши до уваги результат щойно описаного розумового експерименту, маю досить іронічно віднести до його «свідомості як ілюзії, без якої мозок і сам по собі є дуже вправною «інформаційною машиною»). Ще раз нагадаю, що у рамках класичного фізичного детермінізму виявляється геть неможливим пояснити активність нейронних мереж мозку³⁵ в умовах перманентної мінливості та невизначеності фізичного середовища. І наш розумовий експеримент показує, що зомбі, як би він і існував як «істота» без Свідомості (чи без awareness),

³⁴ Деннет Д. Що знає Робомері. У кн.: «Антологія сучасної науки, або посмішка Асімо», Львів, ЛНУ, 2017 (у перекл. І. Грабовського та А. Синиці), С. 433. Тут же хочу завдячити ініціаторів публікації цієї книжки та перекладачів (В. Мельника, І. Грабовського, А. Синицю та У. Луц), яка дозволила українському читачеві, завдяки якісному перекладу, дістатись текстів, які б могли пройти повз них.

³⁵ Соловьев О.В., Соловьев О.С. (2009) О принципиальном различии детерминизма в информационных сетях человеческого мозга и ЭВМ. В: Искусственный интеллект, 3, 11–22; Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

принципово не зміг би себе поводити так, як зазвичай поводить себе людина в нових для неї, нестаціонарних умовах. У нейронних мережах мозку такої філософської потвори можливо й «бігали» б ті ж самі (але тут є великі та непогано аргументовані сумніви) або хоч якісь біоелектричні імпульси, можливо її нейронні мережі, в силу їх структурної складності потенційно могли б зберігати безліч інформації. Але чого б вона точно не змогла б собі дозволити, – бо не мала б психіки, що формує нову інформацію у відповідь на новизну оточуючого світу, – так це відповідати поведінковою новизною на сенсорну новизну. А ми ж знаємо, що для людини це звична справа. Причому саме та справа, завдяки якій людина і є тим, чим вона є. Тож у нейронних шляхах мозку цього «наївного» філософського створіння може і бігали б якісь біоелектричні імпульси. Але вони, на кшталт тих доміно, які іноді для розваги ставлять так, щоб при падінні штовхали б друг дружку, підкоряються тільки фізичній каузальності. Їм байдуже (якщо в них не діє *психічне*), який моторний акт сформує ваше фізичне тіло. Бо вони є фізичними і підкоряються тільки фізичному.

Тож основний висновок з описаного вище розумового експерименту полягає в тому, що класичний фізичний детермінізм у нейронних мережах мозку, якщо в них не діє *психічне*, може стояти на заваді здатності мозку породжувати нову інформацію у відповідь на невизначеність середовища. І тут ми маємо вже знаходити наукові підтвердження здатності мозку людини вчасно і відносно надійно формувати саме ті нейронні зв'язки між сенсорним входом та моторним виходом, які забезпечуються не фізикою активності мозку, а саме інформацією (досвідом) та біологічною і/або соціальною доцільністю інформаційної активності мозку. Бо ми вже знаємо, що мозок є суцільно фізичним об'єктом, будь які процеси в якому, – чи то біоелектричні, чи то біохімічні, чи то нейроінні, чи то нейромолекулярні, та таке ін. – є за великим рахунком фізичними. (Якщо не враховувати

добре вже знаного у нейронауці факту того, що при відповідних електродних подразненнях мозку у свідомості оперованих людей виникають психічні феномени, відповідні тим структурам мозку та корковим полям, які подразнюються). І тут я ще раз нагадаю: фізика, про яку ми знаємо «є байдужою» до *людського буття*, що тільки тим і опікується, що своїми біологічними проблемами та, наприклад, своїм соціальним статусом.

Але у нас, на фоні нашого розчарування з приводу неспроможною нам допомогти фізики, з'являється можливість жорстко поставити питання про те, якою взагалі повинна бути архітекtonіка та принципи активності нейронних мереж мозку у випадку, якщо інформаційна функція цих нейронних мереж полягає в тому, аби «вони могли» реагувати новизною на новизну та виокремлювати закони, інваріанти та ситуативні повторюваності зовнішніх (часових, просторових, каузальних або смислових) зв'язків подій у минулому. Зв'язків зовнішніх подій, які б, до того ж, будучи зафіксованими всередині мозку в формі міжнейронних зв'язків, ще «працювали» б на біологічну чи соціальну доцільність живої істоти, і які підсилювались би саме задля того, щоб використовуватись в умовах принципової невизначеності майбутнього (адже закономірність і є закономірністю саме тому, що вона є однаково дієвою і для *минулого*, і для *майбутнього*). Але щоб таке виокремлення закономірностей та повторюваностей зв'язків подій у реальності, – просторових, асоціативних, чи у часі, чи смислових, чи каузальних, яке дозволяє формувати «розумний» моторний акт на інтегрованому досвіді, таки відбувалось, найочевиднішим образом потрібно, щоб нейронні мережі нашого мозку були здатними робити декілька речей. Це, по-перше, накопичувати саме біологічно (чи соціально) значиму інформацію; по-друге, довгостроково зберігати її; по-третє, інтегрувати її саме в той час, в який ця інформація є затребуваною наявною ситуацією невизначеності (дефіциту інформації); і, по-четверте, втілювати цю інтегровану інформацію

у структуру довільного, що фізично відбувається, руху³⁶. Тут я знову буду наполягати на тому, що перелічені інформаційні операції мають виконуватись не у класичний фізичний спосіб, бо мають підсилювати у мозку саме біологічно (або соціально) доцільні зв'язки між сенсорним входом та моторним виходом. І саме *Свідомість (Mind)*, виходячи з того, що ми про неї говорили раніше, дуже схоже, і є тим *некласичним фізичним каузальним феноменом*, який дозволяє нейронним мережам нашого мозку діяти «всупереч» фізичній каузальності, але на користь інформаційним процесам, що забезпечують біологічну (або соціальну) доцільність активності цих нейронних мереж. Тож спробуємо далі сформувати пояснювальну схему того, як *Свідомість* може забезпечити інформаційну доцільність активності суто фізичних нейронних мереж мозку і до чого тут *феномен свободи*.

Далі буду спиратись на дві свої нейрофізіологічні роботи³⁷, в яких показано фундаментальну різницю в активності, з одного боку, нейронних мереж, що реалізують неспроможну відповідати на новий подразник безумовно-рефлекторну реакцію (такі нейронні мережі можуть формувати поведінкові відповіді тільки на подразники, генетична інформація про які вже є фіксованою у структурі цих нейронних мереж, що просто фізично зв'язують між собою певний сенсорний вхід з жорстко відповідним йому моторним виходом), та, з іншого боку, «психічно активних» нейронних мереж. Тут я маю зразу ж попередити, що суто фізично активні безумовно-рефлекторні нейронні мережі реалізують поведінку тільки з одним

³⁶ Тут я маю процитувати твердження А. Васильченко (Круглий стіл, 2016, ФД, № 2 с. 16). Він каже: «Нейронні ланцюжки йдуть (від мозку – О.С.) до м'язів, і в тих нервових ланцюжках, які доходять до м'язів, є якийсь попередній досвід».

³⁷ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

ступенем свободи й тому принципово не здатні реалізовувати процес вільного вибору, простіше кажучи, феномен свободи. Такі нейронні мережі не є тим нейронним (фізичним) явищем, на структурі якого міг би розгортатись психічний інформаційний процес, що забезпечує функціонування вільного вибору в рамках психічної активності.

Однак в мозку людини діють інші, еволюційно більш пізні, нейронні мережі, а саме такі, що можуть формувати моторні відповіді на невизначеність середовища. Вони локалізовані у мозку не в архаїчних його структурах – спинному та довгастому мозку як більшість безумовно-рефлекторних нейронних мереж, а розподілені у вищих структурах мозку – корі головного мозку та підкіркових структурах. Це і є мережі, що реалізують психічні явища. Про специфіку їх активності далі й піде мова. Тут, доречі, ітиметься про механізм, що свого часу Бенедикт Спіноза назвав *Causa Sui* – «причиною з самого себе». Але така причинність, на противагу думці Спінози, як на мене, належить не взагалі субстанції (як у Спінози), а лише кожній живій істоті, що спромоглася еволюціонувати до відповідної складності, яка має вже набір своїх суб'єктивних оцінок та континуум інформації, фіксованої в її мозку, на якому вона може за власним бажанням вибрати що завгодно в рамках цього інформаційного континууму можливостей. Саме тому така жива істота і виживає ефективніше і «живе цікавіше» за тих, хто живе «ув'язненими» обставинами «тут і зараз фізики світу».

Давши відповідь на питання «навіщо», далі я спробую відповісти і на питання «яким чином» у фізично активних нейронних мережах мозку, в умовах фізично існуючого світу, функціонує наша свідомість. Я вже мав нагоду показати, чому суто фізично активні нейронні мережі мозку (хоча і сформовані за допомогою генетичної пам'яті) не є тими інформаційними мережами, які мають можливість «самостійно», без функціонуючої в них свідомості,

накопичувати та інтегрувати досвід (інформацію)³⁸. У цих статтях було показано, що задля цього накопичення та інтегрування інформації самі нейронні мережі повинні функціонувати в рамках ієрархічної організації, де певні з них виконують управлінські функції, а інші є ним підпорядкованими. І як я зараз намагатимусь показати, такі ієрархічні відносини між нейронними мережами мозку виникають саме за посередництвом психічних явищ, на формуванні яких спеціалізуються ці нейронні мережі. Основною умовою функціонування управлінських нейронних мереж (до яких, в першу чергу, можна віднести лімбічну область мозку та фронтальну кору) є їх спроможність реалізовувати мотивацію за рахунок феномена *суб'єктивної оцінки*³⁹ інформації, яка відображає зовнішні об'єкти та явища, що можуть бути використані у забезпеченні біологічного, а пізніше у еволюції, соціального існування. Ця спроможність управлінських нейронних мереж формувати в мозку *фактор суб'єктивної цінності* забезпечує доцільність процесів переробки інформації у всіх решти нейронних мереж мозку, які ми тут звемо підконтрольними. Бо саме наша здатність суб'єктивно оцінювати щось позитивно або негативно обумовлює і все те, що буде зафіксовано у нейронних мережах нашого мозку як інформація, і все те, що буде там зберігатись, і все те, що буде

³⁸ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

³⁹ Це твердження про функціонування в мозку людини фактору суб'єктивної оцінки ґрунтується в першу чергу на добре знаному в нейробіології факті, що при електродному подразненні певних кіркових полів або підкіркових структур (гіпоталамус, амігдала, вентральна область покришки тощо) у психіці оперованого пацієнта виникають переживання задоволення або незадоволення, які я трактую саме як феномени, завдяки в нейронних мережах відбувається суб'єктивна оцінка інформації. До інших форм суб'єктивної оцінки інформації, що стимулюють мозок переробляти ту чи іншу інформацію, ми можемо віднести такі суб'єктивні переживання як голод, статевий потяг, переживання зацікавленості та таке ін.

залучено до регуляції поведінки в якості інтегрованої інформації⁴⁰. А це означає, що управлінські мережі мозку обумовлюють (детермінують) інформаційну активність всіх решти нейронних мережах мозку саме за допомогою *фактору суб'єктивності*, надаючи їх активності біологічного та/або соціального сенсу. Ще одне свідчення фундаментальної ролі *фактору суб'єктивної оцінки* в інформаційній активності мозку полягає в такому: ми бажаємо якогось майбутнього, тобто ми демонструємо дію нашої суб'єктивності (упередженості) щодо розгорнутого перед нами спектром можливостей майбутнього, і саме тому наш мозок інтегрує саме ту інформацію, яка має стосунок (принаймні імовірно) до досягнення бажаного в майбутньому.

Тож основною властивістю управлінських нейронних мереж є їх здатність реалізовувати мотиваційний (такий, що обумовлює доцільний напрямок інформаційних процесів у мозку) феномен суб'єктивності, який і «просякає» собою всю нашу свідомість⁴¹, все наше людське буття. Але і підконтрольні нейронні мережі мають свої функціональні та структурні особливості, які надають їм змогу бути функціонально відповідними фактору суб'єктивності, що реалізується в управлінських нейронних мережах. Оскільки фактор суб'єктивності є, фактично, фактором вибору бажаного чи відмови від небажаного (бажаю – тож вибираю на континуумі можливостей саме те, що бажаю; не бажаю (боюсь, відчуваю біль тощо) – тож вибираю те, що позбавляє мене небажаного), остільки більшість підконтрольних НМ мозку функціонують саме як континууми можливостей, на яких можна вибирати або суб'єктивно бажане, або позбавлятися суб'єктивно небажаного. Саме у зв'язку з цим, на мою думку, більшість коркових полів мозку сформовано

⁴⁰ Tononi G., and al. (2016) Integrated information theory: from consciousness to its physical substrate. *Nature Reviews Neuroscience*, 17, 450–461.

⁴¹ Сепетий Д. (2015) Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. (Кн. 1 та 2) Запоріжжя, ЗДМУ.

за принципом колонок⁴², що реалізують певні одиниці інформаційного відображення оточуючого нас світу. Такі корові поля можуть бути або сенсорними (тобто такими, що реалізують функцію сприйняття інформації), або такими, що реалізують функцію фіксації та збереження інформації (досвіду), або такими, що реалізують моторну функцію. Колонки (невеликі, – у межах декількох тисяч, угруповання нейронів, що мають форму «циліндрів», з яких формуються корові поля, і нейрони яких виконують спільно якусь елементарну інформаційну операцію) мають дві фундаментальні особливості, обидві з яких є необхідними для реалізації психічних функцій у мозку. Перша з цих особливостей, на нашу думку, полягає в тому, що колонки не є жорстко пов'язаними між собою (синаптичні зв'язки між нейронами сусідніх колонок не декларуються навіть таким «прискіпливим» виданням як⁴³). Натомість, коли йдеться про колонки, вказують на те, що вони мають тісні зв'язки з віддаленими структурами мозку, у тому числі лімбічною областю та фронтальною корою. Сенс такої структурної особливості корових полів, на мою думку, полягає в їх здатності бути регульованими саме *фактором суб'єктивності*. Тобто бути тим, на чому реалізовуваний управлінськими нейронними мережами, з якими у колонок є прямий нервовий зв'язок, *фактор суб'єктивної оцінки* (тобто фактор *вмотивованості*) може вибирати відповідні його оціночній функції інформаційні одиниці. В цьому і полягає друга особливість колонок. Якщо йдеться про корові сенсорні поля, що реалізують процес сприйняття, то модулі таких полів, аби вони виконували функцію довільного сприйняття, повинні динамічно змінювати свою каузальну пов'язаність з управлінськими мережами, по-перше, в залежності від динамічно змінюваних «ланд-

⁴² Mountcastle V. (1978). An Organizing Principle for Cerebral Function: The Unit Model and the Distributed System. In: The Mindful Brain. Cambridge, MA: MIT Press.

⁴³ Николлс Дж.Г. и др. (2003) От нейрона к мозгу. М.: УРСС.

шафтів» (зорових, слухових, нюхових, тощо), що їх збуджують фізичні подразники ззовні, а по-друге, підсилюватись або гальмуватись під час довільної регуляції уваги на чомусь в залежності від вмотивованості, яка реалізується через дію в нейронних мережах *суб'єктивної оцінки*. Тож, зацікавленість в чомусь, у цьому випадку майже «є самою увагою» нашого «Я» – спрямованістю на пошук бажаного. Теж саме ми спостерігаємо в функціях нейронних модулів, які фіксують накопичену у нейронних мережах пам'ять. Нейронні мережі, що фіксують у власній структурі фрагменти досвіду, не повинні бути жорстко пов'язаними між собою фізично. У такому випадку наша суб'єктивність не зможе маніпулювати своїм досвідом в залежності від динамічно змінюваних власних цілей, цінностей та тою невизначеністю, яка перманентно постає перед людиною і змушує її моделювати свої майбутні стосунки з оточуючим її середовищем у різних його умовах. Адже реалізація різних бажань та зміст конкретної невизначеності потребують вибору на континуумі власного досвіду відповідних ним, змістовно різних фрагментів цього досвіду (коли Ви бажаєте відкрити новий закон, Ви, звісно, маєте дістати з аналіз свого досвіду відповідне наукове знання; коли ж Ви бажаєте їсти, Ви маєте «дістати» з пам'яті просторові образи, які приведуть Вас саме до їжі). Фізично ж «спаяний» у один-єдиний нейро-мережевий конгломерат досвід був би не придатним для його інформаційного використання. Нейронна мережа, що фіксує в собі все розмаїття досвіду суб'єкту, має бути здатною до комбінування. Такою, щоб суб'єктивність, як оператор переробки інформації в мозку, могла б вибирати та комбінувати саме інформацію, яка відповідає «її бажанням» та контексту конкретної невизначеності. Так само ми можемо охарактеризувати й моторну кору, яка складається з колонок-модулів, що реалізують елементарні моторні рухи, з яких наша суб'єктивність може формувати (комбінувати) довільні рухи, що об'єктивізують досягнення бажаного вже на фізичному рівні.

Якщо першою фундаментальною особливістю модулів-колонок корових полів має бути їх взаємна фізична незалежність, то другу їх особливість можна описати переважно в термінах психології або філософії. Йдеться про феномен *qualia*⁴⁴. Кожна колонка має забезпечувати функціонування в психіці відповідного їй *qualia*⁴⁵. Якщо я Вас попрошу відновити у своїй пам'яті червоний колір, чи смак чаю, чи відчуття болю, чи якийсь епізод свого досвіду, чи якусь свою мрію, у сфері Вашого психічного виникнуть звісно що не самі нейронні мережі, які фіксують та реалізують цей досвід. У цьому випадку Ваше «Я» «побачить» все це у вигляді *qualia*, точніше, їх комбінацій. У випадку, коли Ви сприймаєте лише якусь одну узагальнену якість явищ оточуючого світу, що означає в психіці, наприклад, певний потік світлової хвилі, то Ви «бачите» відповідне *quale* – скажімо, червоний колір. Коли йдеться про більш складні психічні інформаційні конструкти, то вони реалізуються вже безліччю системно організованих у Вашій психіці відображаючих одиниць-*qualia*, що можуть формувати собою цілісні «картини-образи» Вашого минулого, теперішнього чи «картин» Вашого ймовірного майбутнього. Тож, *qualia* є тим, через посередництво чого наше «Я», як управлінська психічна інстанція, що є, як мінімум, певною динамічною структурою наших уподобань і упереджень, і яка формується в управлінських мережах мозку, управляє підпорядкованими ним мережами, аби застосовуючи інтегрований минулий досвід моделювати майбутнє. Бо саме завдяки *qualia* наше «Я» може ідентифікувати саме ті мережі «свого» мозку, які потрібні йому у конкретній

⁴⁴ Соловйов О.В. (2012) Психосемантична регуляція функціональних систем людини: автореф. дис. доктора психол. наук. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, Київ.

⁴⁵ Хьюбел Д., Візел Т. (1984) Центральные механизмы зрения. В: Мозг / пер. с англ. Н.Ю. Алексеевко, 167–197.

У дослідженні нобелівських лауреатів Д. Хьюбела та Т. Візела (1984) було показано, що активність кожної колонки зорової кори забезпечує сприйняття кішкою певних кольорових модальностей у певних локусах простору в координатах тіла самої кішки, що сприймає зорову інформацію.

ситуації дефіциту інформації. Метафорично кажучи, *qualia* функціонують як номери сторінок в книзі, що дозволяють знайти в ній потрібну інформацію, якщо Ви приблизно знаєте зміст сторінок. І саме через відсутність жорсткого фізичного зв'язку модулів-колонок, що відповідають за функціонування в психіці відповідних ним *qualia*, між собою, наше «Я», на мою думку, і має доступ до інформації, фіксованої в мозку (доступ до власного минулого) та формує моделі майбутнього. Фізично існуючі нейронні мережі мозку, самі по собі, без психічного супроводження, не здатні здійснювати будь-яке відображення, будь-який процес *репрезентації* в силу того, що будь-який фізичний процес існує тільки у «тут-і-зараз-теперішньому». Адже фізичного-вчора і фізичного-завтра не існує. А якщо б вони і існували, вони б в силу своєї тотальної фізичної спаяності подій і процесів у рамках класичного фізичного детермінізму були б не здатні бути репрезентантами чогось. Тож інформація, що репрезентує минуле, принципово не може втілюватись у формі суто фізичних явищ, і має бути втілена як якийсь семантичний зміст на своєму синтактичному носії. Тому і *qualia* є тим, що має означати, семіотичну природу⁴⁶, і позначаючи в психіці найбільш узагальнені та суб'єктивно значущі фізичні явища у світі, дозволяє нашому «Я» як оператору переробки інформації «впізнавати» нейронні модулі, що в системі інших нейронних мереж мозку сумісно фіксують необхідну інформацію⁴⁷. А це, своєю чергою, відкриває нашому

⁴⁶ Соловійов О.В. (2012) Психосемантична регуляція функціональних систем людини: автореф. дис. доктора психол. наук. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, Київ.

⁴⁷ До речі, *qualia*, як на це вказує О. Комар (Комар О. (2016) Тесеєві мандри. В: Філософська думка, 2, 57–70.), може забезпечувати інформаційну активність не тільки людського «Я» у високорозвиненому мозку людини, а і менш складних психічних операторів переробки інформації, що «забезпечують» мозок «фактором інтенційної спрямованості, і що функціонують у мозку тварин. Але ця, поки що слабка гіпотеза, як на мене, має інтенсивно заохочувати нас не вдаватись до «ментального шовінізму», про загрозу якого нагадує О.Комар у тій же статті. Втім, ця гіпотеза явно має підтримку в уявленнях про активність мозку, що постулюються тут, виходячи з здатності тварин формувати нову поведінку, бути цілеспрямованими та, скоріше за все, заохочуваними суб'єктивними уподобаннями.

«Я» доступ до його власного минулого досвіду та можливість маніпулювання його змістами та їх застосування задля моделювання бажаного майбутнього. *Qualia*, таким чином є деяким «психічним інструментом» управління суб'єктивною оцінкою («нашим Я») змістами своєї пам'яті, фіксованої у нейронних мережах мозку. Тож ці еволюційні переваги людини є наслідком можливості за допомогою комплексів *qualia* (нез'ясована онтологія яких, на мою думку, і складає собою ядро Чалмерсової Hard Problem⁴⁸) «створювати» інформацію та, метафорично кажучи, «перекачувати» її з *минулого* у *теперішнє* задля її інтеграції та безпосереднього застосування у формуванні відповідних моторних актів.

І все ж таки, що означає твердження «людське Я вибирає на континуумі інформації, фіксованої у «своєму» власному мозку, чи то ландшафт, який воно хоче бачити в даний момент (і задля цього спрямовує свій погляд у відповідному напрямку), чи то фрагмент власної пам'яті про людину, без якої «йому» тепер буде важко знайти у цьому світі сенс життя, чи то своє власне майбутнє (що ще повинно «продертись» скрізь тотальність безлічі суб'єктивних упередженостей інших носіїв вільної поведінки)? А це і означає те, що свобода не є тільки узурпованою людським розумінням соціальною цінністю. Якщо аналізувати феномен свободи в еволюційному контексті, то вона є засобом функціонування живих істот із відповідно розвиненим мозком, що вже користуються послугами психічного способу взаємодії з реальністю. Вона, свобода вибору, є феноменом, який виявляє себе як внутрішньо-мережевий механізм, функціонуючий в нейронних мережах нашого людського мозку заради формування нової інформації у відповідь на неви-

⁴⁸ Бо поки є незрозумілим, як на тлі фізичних процесів виникають елементарні психічні «одиниці». Але вже тут можна говорити, що онтологічним базисом психічного мають бути дві речі – це інформація та феномен суб'єктивної оцінки. Тож, залишається нез'ясованою онтологія цієї онтології.

значеність та незворотність оточуючого фізичного світу⁴⁹. Суб'єктивна Цінність людини актуалізує (вибирає, селекціонує) з «її» пам'яті саме ту інформацію, яка їй потрібна для досягнення суб'єктивно бажаного. (Бажаючи вправно протистояти невизначеності світу у певній проблемній для вас ситуації, Ви, риючись в анналах своєї власної пам'яті, чи йдете у бібліотеку, чи скануєте інтернет, знаходите та інтегруєте саме інформацію, яка дозволяє вам протистояти невизначеності, яку Ви ж самі і породили, забажавши щось (це нагадує відоме всім «яблучко» відкушене однією біблійською особою, що і «породило» потім безліч проблем та негативів). Щоб виявити якусь закономірність, ви маєте «бачити» її ситуативні прояви в минулому, які вже фіксовані в анналах вашої пам'яті. І єдиним засобом зробити це є вільно, за власним бажанням (усвідомлюєте Ви це чи ні) «зчитувати» цей досвід з мереж власного мозку, систематизований у суб'єктивних відображеннях – психічних образах, думках та ідеях. Тож пізнання є нічим іншим, як наслідком здатності нашого Я⁵⁰ за посередництва своєї суб'єктивності та *qualia*, як певних міток, у комбінаціях яких воно «бачить» інформацію, фіксовану у відповідних мережах «свого» мозку, вибрати цю інформацію на нейронних континуумах задля досягнення бажаного. І це вказує на те, що свобода корениться набагато глибше

⁴⁹ Соловйов О. Чи вже існує загальна теорія мозку, або Яким чином феномен інформації пояснює Mind-Body Problem, свободу вибору та причинність-з-середини-себе. Філософська думка, № 6, 2020, С. 58–77.

⁵⁰ Тут я хочу нагадати про суперечку, яка виникла під час дискусії між Н. Кочубей та А. Богачовим, і яка, на мою думку, як раз і характеризує саму суть проблеми функціонального включення Mind у фізичну активність мозку під час переробки ним інформації. Н. Кочубей закликає А. Богачова бути більш уважним до сучасних досліджень мозку (Круглий стіл, 2016, с. 15). Я, зрозуміло, приєднуюсь до її заклику. Але хочу зауважити, що самі дослідження мозку стають принципово ефективнішими, якщо ми добре розуміємо, що і навіщо відбувається у нашому Mind. І тут, вважаю, є доцільним і те, що каже А. Богачов про людське «Я», «присутнє в кожному акті свідомості» (там само, с. 11). Така присутність, на мою думку, є необхідною саме тому, що тільки за допомогою «Я» як «носія» суб'єктивних цінностей, а тому і як оператора переробки інформації у нейронних мережах мозку, можна накопичувати досвід та інтегрувати його заради елімінації дефіциту інформації (Friston, 2012 – повне посилення вказано у виносці 5).

в бутті живих істот, аніж зазвичай думають про це. Вона корениться у специфічному способі переробки інформації у мозку живих істот, які, як мінімум, вже мають кору головного мозку. Модульна структура кори мозку таких живих істот і дозволяє під час переробки інформації формувати континуум інформації як віртуальну, не фізичну інформаційну сферу, на якому суб'єктивність живої істоти, діє як агент вибору.

Але феномен свободи, «механізм» якого, за моїм уявленням і всупереч уявленням Б. Лібета⁵¹, онтологічно виявляє себе в рамках інформаційної взаємодії нейронних мереж різних ієрархічних рівнів мозку⁵², можна зрозуміти тільки в рамках самої логіки протікання інформаційних процесів у ньому. Тож чому *феномен свободи*, в купі з *феноменом суб'єктивності*, є тим, що забезпечує інформаційні процеси у мозку? Тут я ще раз нагадаю про те, що вільний акт вибору може здійснювати лише той, в кого є деякий *суб'єктивний потяг* до чогось, що є однією з можливостей на певному континуумі можливостей, що фіксовані у мозку в якості інформації. І оскільки управлінські нейронні мережі (перш за все, мережі лімбічної області та фронтальної кори) саме і реалізують цей *суб'єктивний потяг*, і оскільки, до того ж, підконтрольні мережі мозку в більшості випадків являють собою саме континууми матеріальних (фізично активних) носіїв інформації, – сенсорних, моторних, носіїв змістів пам'яті, – остільки уся ця система працює саме як вибір нашим «Я» такої інформації, фіксованої в мозку, яка дозволяє формувати адекватний моторний акт як «вже обізнану» фізичну відповідь на

⁵¹ Libet B. (1985). Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action. In: The Behavioral and Brain Sciences. 8, 529–566.

⁵² Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», Neurophysiology, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain. Neurophysiology, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

дефіцит інформації в попередніх умовах неможливості досягти бажаного. *Дефіцит інформації, який тільки й виникає в межах суб'єктивного погляду на світ.* Бо наявність суб'єктивної цінності у живої істоти робить можливим ставити цілі на майбутнє. А постановка цілей одразу ж формує дефіцит інформації в умовах імовірного середовища. Тільки істота, яка щось бажає, може знаходитись у ситуації дефіциту інформації з приводу досягнення того, що є об'єктом бажання. Тож збираючи інформацію про минулий досвід та теперішній стан речей з підпорядкованих нейронних мереж за допомогою психічних образів, управлінські мережи, інтегруючи цю інформацію, набувають, тим самим, «управлінської компетенції», що і потрібно аби вибирати (формувати, комбінувати) на континуумі моторних можливостей (на континуумі каузально незалежних одна від одної нейронних модулів-колонок моторної кори) доцільний моторний акт. Моторний акт, який і є апогеем усієї інформаційної активності мозку, що «всупереч» фізиці творить суб'єктивно бажану фізичну реальність. (Приклад: ви бажаєте жити у своєму домі; ви довго та наполегливо думаете про те, яким він має бути; далі ви будете дім, використовуючи вже м'язи (свої чи інших людей), змінюючи, фактично, фізичний світ у бажаному вами напрямку).

Але які саме «психічні інструменти» реалізує фронтальна кора мозку, аби досягати тої «*інформаційної компетентності*», про яку я тільки-но згадував. Щоб не гаяти часу, нагадаю лише про два з них, але таких, що одразу ж роблять зрозумілим про що тут йдеться. Перше з них вже не раз згадувалось тут – це феномен «людського Я». Друге – психічний феномен *сили волі*, який є однією з властивостей нашого «Я», але такої його властивостю, про яку у цьому випадку треба говорити окремо. Феномен «людського Я» представляє собою, як мінімум, конгломерат усіх суб'єктивних цінностей людини, навіть і потенційних, що ось-ось можуть «дозріти» у глибинах несвідомого (завдяки активності нейронних мереж так званої

цингулярної кори, що тісно співпрацює з фронтальною корою), і раптом «винирнути» звідти щоб стати каузально дієвими. І оскільки це розмаїття цінностей, що і складає собою ціннісну структуру нашого «людського Я» є саме розмаїттям, наше «людське Я» принципово може розглядати певний об'єкт чи явище з позиції усіх своїх суб'єктивних точок зору, які представлені в його психічній структурі. Навіть і з позиції суб'єктивних цінностей іншої людини. Адже фронтальна кора мозку людини, оскільки вона є інтегратором людського досвіду, і оскільки вона використовує інформацію, отриману у соціумі вербально, остільки вона здатна ще й інтегрувати суб'єктивний досвід іншої людини. Тож коли ми говоримо про психіку людини та її фронтальну кору (як апогей еволюційного розвитку нейронних мереж мозку живих істот), яка, здатна інтегрувати людський досвід з усіх, доступних їй, суб'єктивних точок зору, ми говоримо про можливість формування такого рівня «інформаційної компетенції» людини, яка дозволяє їй формувати такі «розумні» моторні акти, які демонструють явну свою базованість не тільки на своїх егоцентричних цінностях, а на цінностях інших. Як іноді кажуть, на цінностях *Свого-Іншого*. (Тут, зрозуміло, ми вже знаходимось на території одного з питань, яке я поставив перед дослідженням на його початку: чи є людина тією дивовижною істотою, якій таки дано полишити межі біологічно-егоцентричного існування, де Інший вже не є об'єктом, не є «простим фізичним тілом». Тут ми вже можемо дати відповідь на це питання: так, може полишати ці межі, бо такий мозок забезпечує їй, людині, спроможність вибирати з усього розмаїття інформації, яка фіксована в цьому мозку). А якщо так, то людина стає і тою живою істотою, яка принципово має можливість формувати «розумні» моторні акти, що спричиняються «законом в середині нас». Бо, якщо є вільний вибір, статистично завжди знайдуться і охочі його здійснити.

І все ж таки, іноді, а іноді занадто часто, моторні акти людини не можна назвати розумними у повному сенсі цього слова. Тож,

не впадаючи у довгі пояснення, але і не задовольняючись лише лапками, виправдаюсь тут тим, що ми зараз говоримо лише про загальний механізм активності мозку, який завдяки відповідним психічним явищам дозволяє фундувати ці моторні акти на суб'єктивно інтегрованій інформації, а не про індивідуальні інтелектуальні можливості «кращих» і не зовсім надійних людських мозків.

Тепер коротко про *вольове зусилля*, яке теж реалізується в певній області фронтальної кори мозку людини. Важко переоцінити важливість цього психічного конструкту, коли йдеться про ефективність реалізації фізичної чи розумової активності людини. Бо *вольове зусилля* і є тим, що не стільки спрямовує психічний процес, який забезпечує інтелектуальну чи фізичну активність у певному суб'єктивно значимому напрямку як це робить *суб'єктивна оцінка*, скільки в силу великої енергетичної ціни цих процесів, ще й підтримує цю активність в залежності від «величини» суб'єктивної значимості такої активності. Зважаючи на таку функціональну пов'язаність психічних феноменів *суб'єктивної оцінки* та *вольового зусилля* з одного боку, а з іншого – фізичного явища енергії, ми можемо ще раз засвідчитись у тому, що *психічне* та *фізичне* існують у певній функціональній синергії. Переконатись у цьому легко спробувавши підняти щось дуже важке у двох ситуаціях. По-перше, коли Вам це не дуже потрібно. По-друге, коли суб'єктивна ціна цієї фізичної дії зростає. У останньому випадку це «щось важке» «стає явно легшим». І тут в якості каузального фактора виступає не тільки фактор суб'єктивної оцінки, але і *вольове зусилля* як таке. Теж саме ми можемо сказати і про можливість людини довго та напружено працювати (неважливо, фізично чи інтелектуально).

Далі, загостримо нашу увагу не на приватних характеристиках певних нейронних систем, що реалізують відповідні їх функціям психічні явища, а на одній з фундаментальних загальних характеристик активності нейронних мереж мозку. Йдеться про наступне.

Коли ми робимо спроби сформувавши надійну теорію активності мозку вже не просто декларуємо каузальну присутність в ньому інформації, яка, на моє переконання, у нейронних мережах мозку може здійснюватись тільки у формі психічних феноменів (наприклад, психічного просторового образу, що обумовлює регуляцію фізичної активності живої істоти в умовах певного оточуючого її ландшафту), то сферу психічного ми повинні трактувати як, по-перше, сформовану нейронними мережами мозку сферу інтегрування минулого досвіду, і, по-друге, як певну «мову спілкування» ієрархій нейронних мереж між собою. «Мову», завдяки якій активність усіх його нейронних мереж набуває єдності та спрямованості на виконання якоїсь однієї, суб'єктивно значимої цілі. (Конфлікти між різними суб'єктивними проявами нашого «Я», що досліджуються у психіатрії та психоаналізі, конфлікти цінностей, які конкурують між собою «за право» регулювати моторні акти, звісно ж, мають місце на авансцені людського внутрішнього буття, але вони є, крім всього негативного, є наслідком нашої феєричної здатності породжувати нові цінності та сенси на тлі минулих цінностей та сенсів). Тож сконцентруємо тепер увагу на *психіці як «мові спілкування» нейронних мереж мозку між собою*, а, тож і засобі обміну інформацією (власно кажучи, туж саму функцію обміну інформацією реалізують усі людські мови спілкування). Бо цей обмін інформацією не може здійснюватись у мозку через посередництво фізичних процесів, «байдужих» до біологічних чи соціальних гараздів чи негараздів живої істоти. Але перед тим, як рухатись далі, все ж таки хочу розтлумачити питання, чому психічне одночасно можна трактувати і як «сферу переробки інформації» і як «мову спілкування нейронних мереж» між собою під час переробки інформації. Маю тут обійтись як найкоротшою відповіддю. Якщо ми спостерігаємо процес переробки інформації у мозку інтроспективно, тобто від першої особи, то це виглядає для нас як єдиний *потік свідомості* (Вільям Джеймс). І це не дивно, бо цей *потік свідомості* формується

саме нашим «Я», як оператором переробки інформації яке повинно контролювати цей процес переробки інформації. У той же час, коли ми розглядаємо активність нейронних мереж від третьої особи, тобто досліджуючи каузальні відносини нейронних мереж мозку під час цієї переробки інформації, ми, зважаючи на наші уявлення про функціональні властивості *психічного* у мозку, змушені трактувати *психічне* саме як «мову» спілкування нейронних мереж між собою, яка і формує собою постульований Джеймсом «потік». Тут, доречі, ми можемо говорити ще й про те, що «*сфера свідомості*» має «плавати» по нейронних мережах мозку, як по матеріальній матриці, яка фіксує в собі інформацію та реалізую феномен суб'єктивної цінності, який і є тим, що забезпечує взагалі нашу здатність бути вільними. Про що в нас ще буде нагода говорити далі. Тож розібравшись у статусі *психічного* з точки зору його внутрішньої та зовнішньої інтерпретації, повернемося до основної лінії нашого дослідження, що полягає у з'ясуванні ролі *психічного* в ході переробки інформації у мозку.

Психічно здійснюваний зворотній в'язок: Bottom-Up, Top-Down потоки інформації та інформаційна каузальність

Відомий факт теорії систем полягає в тому, що обмін інформацією у складній системі між її ієрархічними рівнями має відбуватись у двох напрямках – *bottom-up*, та *top-down*, що і забезпечує так званий *feedback* (зворотній управлінський зв'язок), який, в свою чергу, може забезпечувати шуканий тут механізм «причинності-з-середини-себе». Перший з цих напрямків (*bottom-up*) несе «вгору» інформацію для її інтегрування. Другий (*top-down*) несе вже «згори вниз» інтегровану інформацію у вигляді управлінських рішень, що базуються на «компетентності», досягнутій завдяки цій інтеграції інформації. Тож кожна психічно не хвора людина в ході елементарного інтроспективного аналізу власних психічних подій,

може легко виявити «всередині себе» потік інформації «знизу вгору» від сенсорних мереж, мереж, що фіксують пам'ять, чи мереж моторної кори, який інформує її «Я», аби воно набуло відповідної компетенції задля психічного регулювання об'єктивно здійснюваних рухів, які мають змінювати оточуючу реальність у бажаному «Я» напрямку (наприклад: «О!, так це ж таж сама будівля, яку я зараз і розшукую»). Бо, якщо, припустимо, наше «людське Я» отримує «знизу», з нейронних мереж, що фіксують досвід, інформацію у вигляді просторового образу, то на континуумі просторової інформації, фіксованої в цьому образі, воно може «вибрати» траєкторію руху у складних умовах дефіциту інформації. Тобто наше «Я» (а насправді, фронтальна кора за посередництвом нашого «Я») має «оркеструвати» всі біоелектричні потоки, що спрямовуються від моторної кори до м'язів.

У світлі щойно сказаного мені б не хотілось, щоб воно трактувалось так, ніби нейронні мережі, розподілені у структурах мозку людини, тільки й можна трактувати як або *управлінські* або *підпорядковані* ним. Ніби у певних ситуаціях підпорядковані мережі не можуть ставати управлінськими і, навпаки, управлінські – підпорядкованими. Через дефіцит описового простору я спробую хоч в якійсь мірі виправити цю ситуацію наступним твердженням: Хоч би якою складною не здавалась нам архітектоніка мозку, які б незрозумілі за їх функціональним призначенням психічні явища не формувались у тих чи інших структурах під час подразнення них електродами, хоч би які дані не отримувались про функціональне та часове співвідношення активності цих структур, сенс (а може й естетика) всього цього грандіозного механізму пізнання все одно буде в кінцевому підсумку полягати в його націленості на те, щоб «виокремлювати» закономірності з уже об'єктивно «застиглого» минулого для елімінації невизначеності в розгорнутому перед нами «психічному віялі можливостей» вірогідному майбутньому. Вірогідному майбутньому, що ще фізично не сталося (та і ніколи не

станеться), перетворюючись на «*фізичне теперішнє*», а потім і на «*психічне минуле*».

Тож я маю, виходячи з сказаного у цьому розділі, завершити його коротким порівнянням сутності *фізичної та інформаційної каузальності*. Що таке *фізична каузальність*? Для пояснення скористаюся наглядним прикладом. Уявіть собі послідовність відповідно розставлених камінців-доміно, коли легко підштовхуючи перше з них, ми спостерігаємо, як воно, падаючи на наступне, спричиняє послідовне падіння усіх наступних. Аж до останнього. У цьому прикладі, зрозуміло, ми не знайдемо ніяких передумов (навіть і суто фізичних) для реалізації таких речей як накопичення інформації, її збереження, а, тим паче, свободи вибору. Перш за все тому, що така процесуальна послідовність є послідовністю передачі порцій фізичної енергії, що запускає одну подію падіння доміно за іншим. І у цій «часовій щільності та монолітності», яка і формується самим фізичним процесом, немає ані «зайвої» фізичної енергії, ані хоч якого (віртуального) «простору» для розгортання інформаційного процесу. Крім цього «недоліку», у цій суто фізичній системі ми не маємо, і не можемо мати, хоч когось суб'єкта, який би хоч щось хотів змінити у майбутньому.

Тепер ми маємо повернутись до нейронних мереж мозку, які, можуть реалізовувати у своїй сукупності ці інформаційні процеси та цей «віртуальний простір». Але перші нейронні мережі, що виникли в еволюції, і що реалізують безумовно-рефлекторні реакції, ще не мали відповідної, еволюційно визрілої структури, яка щойно була описана. Так ось в них, під час реалізації безумовно-рефлекторних реакцій, так же як і під час падіння камінців доміно, один фізичний процес безальтернативно визиває інший. І так від сенсорного збудження і аж до відповідного моторного виходу (одні активовані прояви калієво-натрієвої хвилі активують інші, реалізуючи біоелектричний потік у нерві). І тут, як я вже раніше згадував, є тільки один можливий ступінь свободи

між фізичним фактом збудження сенсорної поверхні та фізичним фактом моторної відповіді. І тут немає потреби у психічному процесі, адже у цьому випадку з подразником вправно справляється фізично діючий механізм, сформований на генетичному досвіді. А ось у нейронних процесах, що реалізують психічні явища, фактично забезпечуються усі умови для реалізацію усіх основних стадій інформаційного процесу. По-перше, ці нейронні мережі завдяки певним нейрохімічним процесам, що реалізуються через генетичну пам'ять, постійно відновлюють енергетичні затрати на своє функціонування (а це означає, що «наші» доміно, як тільки вони впали, миттєво хтось підіймає щоб відновити їх дієвість). При чому, цей механізм накопичення та застосування енергії для реалізації психічного процесу має бути підпорядкованим фактору суб'єктивної цінності (тобто, у нейронних мережах мозку підтримуються і зберігаються тільки ті нейронні мережі, активність яких має біологічну (або у соціальних умовах, соціальну) доцільність). Бо дарвінівська еволюція тільки весь час і займалася тим, аби відбирати біологічно доцільне. По-друге, надзвичайно розгалужена структура нейронних мереж є (на відміну від «нашої» системи доміно) інформаційно емкою та динамічно здатної підтримувати інформаційний процес. По-третє, вже вказані мною структури мозку реалізують фактор суб'єктивної оцінки, який, як я вже раніше не раз згадував, є *оператором переробки інформації* у мозку. І, насамкінець, по-четверте, нейронні мережі мозку, проявляючи свою біоелектричну активність, реалізують «потік» психічних явищ (який ми, услід за Джеймсом, звемо *потокем свідомості*). Тож *Свідомість* і є тим *віртуальним простором*, де можуть відбуватись інформаційні процеси, що забезпечуються відповідними, фізично активними нейронними мережами з відповідною каузальною структурою на генетичним забезпеченням.

І тепер я вже маю можливість сформулювати твердження, яке описує структуру *інформаційної каузальності*. Це, хоча і з певних

причин, попереднє, твердження, може формулюватись у такий спосіб. *Інформаційна каузальність* є каузальністю, яка обумовлює моторні акти людини (та і будь-якої тварини з відповідно розвиненим мозком) певним *інтегралом інформації* (досвіду), який був інтегрованим завдяки дії у нейронних мережах фактору *суб'єктивної оцінки*, що діє у сфері психіки (Mind, свідомості) як у віртуальній сфері переробки інформації, каузально (але не функціонально) незалежній від фізичного середовища, що оточує живу істоту. Результати такої (інформаційної) каузальності, зрозуміло, діють не тільки під час структурування потоку біоелектрики з мозку у м'язи – аби сформувати «розумний» (фундований на накопиченому за життя досвіді) моторний акт, але і у будь-яких випадках необхідності інтеграції досвіду (інформації), коли нейронні мережі мозку мають обмінюватись інформацією в умовах відсутності у мозку відповідних (біологічно чи соціально) доцільних, фізично існуючих (синаптичних) зв'язків. Тут, треба врахувати, що так інтерпретована *інформаційна каузальність* аж ніяк не може розглядатись поза межами дослідження механізму свободи вибору під час переробки інформації у мозку, адже без феномену свободи стає неможливо пояснити механізм інтеграції інформації у нейронних мережах мозку. Не можливо буде зрозуміти і механізм інтеграції інформації як механізм, що розгортається в межах ієрархічних функціональних відносин нейронних мереж мозку, де існує два фундаментальні потоки інформації в рамках інформаційного процесу, що саморегулюється. Це 'Bottom-Up' потік, та 'Top-Down' потік, в рамках яких тільки і можливо досягати «інформаційної компетентності», що забезпечує можливість «розумних» моторних актів, які змінюють світ «на краще». Описана тут ієрархія нейронних мереж в мозку, що забезпечує процес створення у ньому цієї «інформаційної компетентності» через функціонування «вниз- та вверх-потоків інформації», які реалізуються психічними явищами, взагалі то кажучи, можна розглядати як один з проявів загальної ієрархічності, що

просякає усі рівні функціонування живих структур і що базується на певних каузальних механізмах⁵³. Хоча у даному випадку йдеться про один з найскладніших з них, який забезпечує біологічно (чи пізніше в еволюції, соціально) доцільний зворотній зв'язок між управлінськими нейронними мережами та підконтрольними ним мережами під час переробки інформації, який і фундує собою усю психічну активність в мозку, спрямовану на збереження біологічної цілісності організму в умовах оточуючого середовища.

Моя апеляція до *Bottom-Up* та *Top-Down* потоків інформації як до деякого зворотного зв'язку, що дозволяє *управлінській інстанції як власнику певної суб'єктивної цінності*, інтегруючи інформацію, управляти усіма процесами (у тому числі і моторними актами), є вже не зовсім слабкою гіпотезою, адже сучасна наука про мозок надає нам досить переконливі факти щодо такого мозкового механізму. Один з них – вражаючі експерименти Мігеля Ніколеліса⁵⁴ з паралізованими людьми, яким вживлюють до 100 електродів у моторну кору, що дозволяє їм через ці електроди управляти штучною мускулатурою, яка у якості так званого екзоскелета вдягається на людину. Біоелектричні розряди, що фіксуються цими електродами, поступають через відповідну апаратуру у штучні м'язи, що і дозволяє паралізованим людям не досить вправно, але все ж таки взаємодіяти з оточуючим їх фізичним середовищем. Але як відбувається такий управлінський акт системного регулювання *людською думкою* штучних м'язів? Спробуємо пояснити механізм цього нейро-машинного інтерфейсу. Можливість таким чином застосовувати резерви нашого мозку була виявлена Мігелем Ніколелісом та його групою завдяки випадку і вчені, за великим рахунком, до сих

⁵³ Poli R (2001b) The basic problems of the theory of levels of reality. *Axiomathes* 12(3–4):261–283

⁵⁴ Ніколеліс М., Чепин Д. (2003) Мысль управляет роботом. В мире науки. Февраль С. 24–33. https://neurobiology.ru/res/DictionaryAttachment/441/DOC_FILENAME/2003-02-24.pdf

пiр не розумiють як це регулювання «залiза» думкою вiдбувається. Щоб зрозумiти, як це «чудо» управлiння думкою штучними (фiзично iснуючими i дiючими) м'язами трапляється, нам треба знати один фундаментальний факт, який у вiдповiдний лiтературi згадується не часто. Справа у тому, що, щоб вправно управляти таким екзоскелетом (чи штучними кiнцiвками) пацiєнти Нiколлеlса мали досить довго (мiсяцями, а то i бiльше) тренуватись рухати штучними м'язами. Цi тренування пацiєнтiв полягали в першу чергу у тому, щоб саме за допомогою «психiчних iнструментiв» – психiчних образiв (у даному випадку пропрiоцептивних образiв, образного вiдображення динамiки рухiв, аналізу вправностi чи помилковостi цих рухiв) та пiд час випадково здiйснюваних на початку навчання рухiв, знаходити в кiнцi кiнцiв необхiднi моторнi акти. Але саме пiд час цих «пошукiв через iлюмiнацiю випадковостi» пацiєнти запам'ятовували як вiдчуваються вдалi та невдалi рухи, щоб, застосовувати цi вiдчуття у майбутньому для вже безпомилкового здiйснення поведiнки. Але якщо так, то це i свiдчить про те, що управлiнськi мережi мозку (в першу чергу його лiмбiчна область – адже пацiєнтам дуже хотiлось досягти успiху i, тож, вони мали сильне бажання (*суб'єктивну цiннiсть* досягнення бажаних рухiв) та фронтальна кора, що реалiзовувала аналіз помилковостi чи вправностi здiйснюваних рухiв) управляли нейронною активнiстю моторної кори, поступово досягаючи вiдповiдностi «психiчної моделi руху» та його реального здiснення. Іншими словами мозок пацiєнтiв за посередництвом психiчних феноменiв «шукав» новi констеляцiї нейронної активностi у моторній корi заради знаходження i формування «вiдповiдних бажанням пацiєнта» потокiв бiоелектрики з мозку у штучнi м'язи. Власно кажучи, цю процедуру навчання проходила кожна людина у ранньому дитинствi. Спочатку «наше тiло», знаходячись в колисцi, хаотично рухало кiнцiвками, а ми, поступово навчались пiдкорювати цей моторний хаос, наприклад, роблячи спроби дотягнутись до iграшки. Дитина через вiдповiдний

зоровий образ-сприйняття отримувала інформацію про діапазон та напрям розбіжності бажаного та небажаного напрямку дії кінцівки та корегувала її. Цей механізм дії *інтегрованої інформації* під час детермінації *психічним фізичного* ретельно описаний мною з співавторами у нейропсихологічному дослідженні⁵⁵.

У наступному розділі ми детальніше розберемось у питанні того, яким чином постульований тут механізм переробки інформації реалізується у нейронних мережах нашого мозку, та згадаємо про одну застарілу філософську проблему, що, як на мене, може бути вирішеною завдяки представленому тут тлумаченню механізмів переробки інформації у мозку.

Свобода як психічний механізм «з-середини-себе-причинності»

Тобі можуть сказати: «ос дивись, ти хочеш з'їсти цей шматок торту. І ти його з'їдаєш. Ти є залежним від свого бажання. Ти є залежним від бажання з'їсти цей шматок торту, що незрозуміло як і звідки з'явилося в твоєму мозку. Ти є приреченим його з'їсти. Мало того, будь хто, хто знає таку твою несвободу, може скористатись нею і спіймати тебе як рибу на гачок. На мою ж думку, цю ситуацію необхідно тлумачити таким чином: якщо робити цей аналіз від третьої особи то, дійсно, здається, що свободи тут немає – бо жива істота у цьому випадку приречена на цю дію. Не допоможе нам і погляд на проблему від першої особи – якщо ця перша особа ще не вміє аналізувати сама себе (наприклад, дитина). А ось погляд освіченої людини буде тут найбільш доречним. Дійсно, вона знає, що хоче цей шматок торту, і вона його, звісно ж, з'їсть. Але вона при цьому знає з свого досвіду, що вона може поступити

⁵⁵ Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain. *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

і інакше, якщо для цього будуть підстави. Вона знає, що її мозок зберігає та може утворювати багато можливостей щоб поступити не так як вона вдіяла в першому випадку. Бо, по-перше, вона знає, що її моторні акти регулюються саме нею, а не якимсь міфічним мозком, який керує нею в обхід неї за допомогою бажань, які звідкись з'явилися в ній. Вона знає, що ці бажання є саме її бажаннями. І, по-друге, вона знає, що мозок, якщо в ньому вже є сформованою фронтальна кора, яка забезпечує її здатність сканувати власну пам'ять та «зчитувати» з його нейронних мереж відповідну інформацію, реалізує феномен підпорядкованості всього мозку фронтальній корі саме тому, що в цій фронтальній корі і формується та суб'єктивна управляюча інстанція, яку я називаю оператором переробки інформації у нашому мозку, і яку ще називають «людським Я». І ця контролююча хід переробки інформації в мозку психічна інстанція, і є тим, що вибирає і формує на континуумі власної накопиченої пам'яті не тільки свої цілі, не тільки свої моторні акти, що дозволяють досягати свої цілі, а і навіть, вибудовувати власну судьбу.

Звісно ж, зовнішня детермінація може втручатись у цей процес каузації майбутнього та порушувати суверенний «вибір з середини себе». Про що свідчать нескінченні історичні факти протистояння «волі з середини» та «фізики ззовні». До того ж, так зрозумілий *вільний вибір*, може бути, на відміну від зовнішньої детермінації, принципово непередбачуваним, тобто індетерміністським феноменом, де передбачення можуть здійснюватись лише за рахунок звуження діапазонів ймовірностей. Це гіпотетичне твердження поки що ґрунтується лише на спостереженнях поведінки живих істот (звісно ж, людини в першу чергу), що несе в собі найбільші потенції невизначеності та дефіциту інформації. Але вже зараз можна говорити про те, що оскільки *вільний вибір* відбувається за посередництвом *суб'єктивної оцінки*, і, до того ж, оскільки діапазон можливостей тут є обмеженим інформацією, фіксованою у мозку

живої істоти та її комбінаціями та інтеграціями, остільки математика може обмежувати тут індетерміністську складову обчислень. Враховуючи те, що будь-яка математична модель складного явища має ґрунтуватись на як найбільш точному концептуальному опису цього явища, далі спробуємо сформулювати хоча б робочу дефініцію того, чим є «детермінація-з-середини-себе» у випадку, якщо вважати *свободу вибору* психічно здійснюваним механізмом, що забезпечує те, що ми тут називаємо «детермінацією-з-середини-себе». На первинному етапі формування такого концептуального опису дозволю собі скористатись прикладом, в якому майже не йдеться про мозок. Але в ньому все ж таки йтиметься про масові «мозки», що реалізують масові людські цінності, а тому створюють глобальні соціальні процеси. Крім цього, цей приклад може бути більш наглядним та зрозумілим, у силу його більшої наближеності до тих проблем, які часто обговорюються українцями. Приклад полягає в наступному: Україна у теперішньому своєму внутрішньому (політичному, економічному, етнічному і таке інше) стані останні часи уявляла, і поки що уявляє, собою соціальну структуру з двома основними *суб'єктивними векторами* свого майбутнього розвитку. Перший з них спрямований прагненнями громадян «повернути минуле», які ґрунтуються на пам'яті про Радянській Союз. Другий же – на прагненнях іншої частини громадян, яким ближча ідея європейської України. У той же час в інтернет-мережах, пресі, та телебаченні часто стверджують, що Україна стає все більшою маріонеткою США, або була маріонеткою Росії. Тобто, в обох випадках не була «детермінуючою сама себе». Зважаючи на все тут сказане, я наважусь охарактеризувати ці два судження. Чи була Україна певний час маріонеткою Росії? Так, була. Адже певний час в ній, фізично і завдяки потужній ідеології, винищувались «мозки», що були носіями власної історичної пам'яті, яка має бути причетною до формування ціннісних орієнтирів, що мали б формувати поведінку майбутніх поколінь. А чи є Україна зараз маріо-

неткою США? Ні, принаймні поки вона нею не є. У даному випадку і Україна і США є країнами, які знайшли у цьому альянсі спільний інтерес. Тож, у цьому альянсі Україна не втрачає себе як власника власної причинної спроможності. Адже вона, фундується на власних електоральних перевагах (тобто на власних масових суб'єктивних цінностях) як глобальному суб'єктивному операторі, що обумовлює її власну «поведінку», функціонує переважно (і, маю надію, назавжди) саме «з-середини-самої-себе».

Тож будь хто, хто намагається бути вільним, намагається бути суб'єктом індивідуального чи соціального рівня, який хоче детермінувати світ з-середини-самого-себе⁵⁶, має мати і не втрачати свою власну пам'ять (інформацію), на континуумі якої можна вибирати своє власне майбутнє, зважаючи на свої власні інтереси та усвідомлюючи самого себе. (Але тут треба враховувати ще один «парадоксальний» факт сучасності, який полягає в тому, що моєю власною суб'єктивною цінністю може бути цінність Іншого).

І, ще про один, надійний критерій нашого «буття-із-середини-нас-самих». Його можна впізнати у феномені *спонтанності*, *непередбачуваності* наших дій, вчинків, думок, відчуттів та вольових імпульсів. Байдуже, на якому рівні вона, спонтанність, в нас відбувається – у нейронних мережах нашого мозку як фізична основа будь якої автономності живого від його оточення, чи несподіваному твердженні, дотепному жарті, та своїй власній зовнішній аутентичності, новому сенсі буття, породженні нового образу, нової думки, ідеї, чи неочікуваній стратегії. Але перша з цих форм спонтанності, будучи «простою фізичною» спонтанністю, і є спонтанністю, на якій базується будь-яке наше інтелектуальне буття. Її характерною особливістю є те, що вона не має своїх причин (чи, принаймні, ми не можемо про них щось сказати). Тобто, у наших

⁵⁶ Соловйов О. Від фізичного детермінізму до «з-середини-себе-причинності: свобода вибору як атрибут переробки інформації в нейронних мережах мозку. У кн.: Феномен свободи у контексті цивілізаційних викликів. Львів, 2019. – С. 287–299.

суб'єктивних цінностей, у нашого «Я», що формуються у нейронних мережах лімбічної області нашого мозку, є свій нейронний (фізичний) корелят – спонтанна активність нейронних мереж мозку, що може на фізичному рівні нам демонструвати певну автономність нашого організму від оточуючого нас фізичного світу. Ця автономність, скоріше за все, вперше в організмі з'являється тоді, коли в ньому виникає *гомеостаз*, тобто фізіологічний механізм підтримки внутрішнього середовища. Принаймні, саме в цей час в еволюції виникає здатність суб'єктивної оцінки, що, як я намагався тут показати, теж є одним з «інструментів» життя зберігати свою ідентичність та експансувати у навколишній світ за рахунок відповідних інформаційних процесів.

Як і навіщо психічне структурує в мозку фізичне

Тут, щоб не бути голослівним, я маю зробити (зважаючи на її безпосереднє відношення до вирішення Mind-Body Problem) інтерпретацію того, яким ж чином *психічне*, що утворюється у функціональних відносинах управлінських і підконтрольних мереж мозку під час «уверх спрямованої каузальності» (bottom-up causation) та одночасного формування в перших з них відповідної управлінської компетенції, впорядковує, змінює, систематизує, словом детермінує, активність підпорядкованих структур мозку вже у напрямку «униз спрямованої каузальності» (top-down causation). Тож спробуємо далі розібратись у питанні про те, у який саме спосіб можуть каузально взаємодіяти у нейронних мережах мозку суб'єктивні та фізичні процеси, по-перше, заради переробки інформації, а по-друге, заради формування у моторній структурі мозку саме «розумних» моторних актів. Забігаючи наперед, я хочу попередити, що саме це питання є тим, вже суголосно науковим питанням, яке має науковими засобами розтлумачити давню філософську «тяжбу» між матеріалізмом та ідеалізмом «за право» одного з них бути первинною онтологією

світу. Але спершу ми маємо з'ясувати, що ми вважаємо нейронними мережами мозку як такими. Тож *нейронними мережами (НМ) мозку* я буду тут вважати сукупність нейронів, структура яких формується еволюційно та онтогенетично задля виконання інформаційних функцій та в якій під час переробки інформації може проявлятися не тільки фізична, а й *інформаційна (що психічно відбувається) каузальність*. І саме тому вони можуть накопичувати інформацію про навколишній світ та інтегрувати її. Таке твердження, звісно ж, потребує пояснення у тій його частині, коли стверджується про функціональне (а, тож, і каузальне) включення в інформаційну активність мозку психічних явищ.

І тут я маю почати з прийняття до уваги одного, як на мене, фундаментального, недогляда у дослідженні Д. Чалмерса, та й, взагалі, усіх дослідників інформаційної активності мозку, які дуже добре бачать семантичну та синтактичну сторони інформаційної активності мозку, але не можуть побачити прагматичної сторони такої активності. Чалмерс, до речі, наполягаючи на тому, що семантичний аспект активності нейронних мереж мозку «має право на існування», навіть не згадує іншу невід'ємну складову будь-якого семіотичного процесу у живій системі. А саме *прагматичну*⁵⁷. Тобто ту, яка добре розтлумачує, чому «брутально фізичні» нейронні мережі мозку (із всіма їх біоелектрикою, біофізикою, біомолекулярними, біо-іонними та таке ін., процесами) функціонують під час переробки інформації саме біологічно (а пізніше в еволюції ще й соціально) доцільно⁵⁸. Адже «фізиці», як ми вже згадували (та

⁵⁷ Чалмерс Д. Обчислювальні засади науки про пізнання. Філософія штучного інтелекту. (переклад з англ. І. Грабовського та А. Синиці). У кн. : Антологія сучасної філософії науки, або усмішка Асімо. Львів, 1917.

⁵⁸ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

і будемо ще згадувати, бо це є надважливим для нас), «є глибоко байдужими» усі біологічні, а тим паче, соціальні проблеми людини та тварин – на кшталт виживання, чи опікування соціальним статусом або владою. Коротше кажучи, Чалмерс та ін. ігнорують те, на чому я наполягаю як на «операторі переробки інформації у нейронних мережах мозку»⁵⁹, і що я називаю тут *фактором суб'єктивної цінності*. Мені здається, що якщо б Чалмерс позбувся цього недогляду, йому б, можливо, кинулося б у вічі те, що і є, фактично, механізмом біологічно чи соціально доцільної системоорганізуючої детермінації *психічним фізичного* у мозку. А тож, стало б зрозумілим і те, що саме тому, що у нашому мозку діє такий інформаційний механізм само-детермінації, ми і є тими живими істотами, що змінюємо вщент оточуюче нас середовище, регулюючи наші моторні акти.

Тут у нас вже виникає потреба і можливість висказати наукову гіпотезу, яка, одначе, явно є спровокованою метафізичними ідеями, які ще з часів Платона, Аристотеля та Демокрита будоражили уми філософів. Гіпотезу, яка не тільки є за своєю суттю науковою, але могла визріти тільки на тлі, одночасно, і філософського знання, і сучасних наукових даних з нейроанатомії, нейрофізіології, нейропсихології, теорії інформації, семіотики та багато чого іншого такого. Ця гіпотеза формулюється наступним чином: це не *психічне* саме по собі, узявшись незрозуміло звідкіля, управляє та структурує у мозку моторні, що фізично відбуваються, акти людини, роблячи їх «розумними» (на кшталт того, як платонівська ідея має відношення до впорядковування тлінного світу), а структури мозку управлінських рівнів, інтегруючи інформацію, що фіксується

⁵⁹ Soloviov O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5; Soloviov O., Dyachenko Yu., Kozak R. (2019) Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain *Neurophysiology*, Vol. 51, No. 6, November <https://link.springer.com/article/10.1007/s11062-020-09843-8>

у підпорядкованих ним структурах (у тому числі і тих, які фіксують в мозку накопичений досвід), саме завдяки психічним процесам та явищам, набуваючи тим самим відповідної компетенції, управляють моторними актами. (Так наприклад, як уряд будь-якої країни, набуваючи компетенції під час збору інформації з підпорядкованих йому установ, потім здійснює керівництво усією країною.) Але підкреслю, у мозку така ієрархія нейронних мереж має формуватись саме завдяки тому, що різні нейронні структури мають безпосереднє відношення до реалізації саме «своїх» психічних змістів або процесів. Наприклад, нейронні мережі лімбічної області мозку, що реалізують феномен *суб'єктивної оцінки*, тобто реалізують фактор, який має відношення до управління усіма інформаційними процесами у мозку, явно свідчать про те, що саме на підставі формування в них феномену *суб'єктивної оцінки*, вона (лімбічна область) має вважатися управлінською структурою мозку. Теж саме можна сказати і про фронтальну кору мозку людини як апогей еволюції нейронних мереж. Певні її нейронні мережі мають відношення до реалізації психічного феномена «людського Я», яке є динамічною системою суб'єктивних цінностей людини, і яке, застосовуючи накопичений у мозку досвід, маніпулюючи фрагментами досвіду, фіксованого в спеціалізованих мережах, вільно формує психічні моделі майбутньої взаємодії людини з оточуючою реальністю. Саме тому, коли за певних причин у мозку гинуть відповідні нейронні мережі фронтальної кори, людина позбавляється, наприклад, можливості *прийняття рішення* хоча пам'ять її залишається збереженою⁶⁰.

Однак яким саме чином одні нейронні мережі, інтегруючи інформацію, розподілену у інших нейронних мережах мозку, можуть потім детермінувати активність цих інших нейронних мереж з урахуванням цієї інтегрованої інформації? Тут прийшов час згадати про синапси, єдині у нейронних мережах мозку

⁶⁰ Дойдж Н. Пластичність мозгу. М.: Ексмо, 2012.

мікроструктури, які, розташовуючись між нейронами, функціонують саме як *релейні пристрої*, які густо усівають всі нейрони, всіх структур мозку. Навіть спинного. Тобто релейні пристрої, за посередництвом яких, фактично, в нейронних мережах мозку можна регулювати потоки біоелектрики, змінюючи їх біохімічний стан. А це дозволяє, за моєю думкою, системно (саме системно!) змінювати функціональний статус та структуру біоелектричної активності нейронних мереж. Враховуючи ж те, що, по-перше, саме просторова структура нейронних мереж є тим нейронним субстратом, що фіксує в собі інформацію, а, по-друге, що *психічні образи* є системно впорядкованими за допомогою *суб'єктивних оцінок* психічними структурами, які фіксують в собі інформацію про об'єкти та явища навколишнього світу, ми можемо наполягати на тому, що саме ці два фактори, один з яких є *фізичним*, а інший *психічним*, дозволяють нам постулювати те, що *психічне* має впорядковувати *фізичне*. І насправді, інтегрована в управлінських нейронних мережах мозку інформація, «упакована» фактором *суб'єктивної цінності* у психічні структури, які ми звемо *психічними образами*, як раз і може бути тим *інформаційним інтегралом*, що вправно має впорядковувати біоелектричну активність підконтрольних нейронних мереж у рамках декларованих тут принципів інформаційної активності мозку. У цьому конкретному випадку мається на увазі, наприклад, те, що сформований в управлінських структурах мозку *руховий образ* має переструктуровувати відповідним (біологічно чи соціально доцільним, та ще фундованим на досвіді) чином біоелектричну активність моторної кори, щоб вона «відправляла» у м'язи саме необхідно структурований потік біоелектричних імпульсів. І якщо, такий механізм «спілкування нейронних мереж» у мозку працює, тоді нам становиться зрозумілим факт того, чому ми можемо, наприклад, правильно зробити складний моторний рух тільки у випадку, якщо ми маємо уявлення про те, як ми його зробимо. Спробуйте, наприклад, з першого ж разу повторити один з баскетбольних надскладних елементів гри, який ми

можемо назвати «кистьовим кидком м'яча у корзину з відхиленням та відстрибуванням від захисника», яким найвправніше володіють гравці NBA. Вникнувши у справу, ви зрозумієте, що ви не зробите цей кидок хоч на якомусь рівні якості допоки ви не сформуєте у своїй психіці певну «картину» витончених пропріоцептивних відчуттів, складених у надскладну рухову психічну картину, де ви все знаєте до найдрібніших подробиць. А це – роки виснажливих тренувань та інтелектуальної роботи. Підемо далі.

Враховуючи структурну різноманітність (а тож, вражаючи інформаційну ємкість) нейронних мереж мозку, а до того ще і кількість та щільність синаптичних зв'язків у нейронних мережах, можна уявити ту безмежну кількість можливих комбінацій інформації, які може породжувати така інформаційна мережа. Саме тому зараз у світі працюють тисячі лабораторій, що досліджують синаптичну активність⁶¹. На фоні усвідомлення цієї грандіозної здатності нейронних мереж мозку бути не тільки простою потужною ємкістю для інформації, а ще і такою її ємкістю, де інформація може інтегруватись в залежності від суб'єктивних вподобань власників цих мозків, і таким чином, створювати безмежну кількість інформаційних комбінацій, я, на одній з недавніх конференцій⁶², спробував описати розподіл функціональних «обов'язків» між психічним та

⁶¹ Причетність синапсів до такої глобальної інтегративної функції, що відбувається за посередництвом психічних явищ, є лише гіпотезою, без якої важко буде пояснити те, яким чином інформація інтегрується в мозку через взаємодію нейронних мереж, що не мають між собою вже сформованих, біологічно чи соціально доцільних, суто фізичних зв'язків, які б могли обумовити доцільну активність нейронних мереж в певних обставинах. Але зараз у світі функціонують тисячі лабораторій, які займаються функціями синапсів і які мають відповідні методи дослідження активності їх активності. В Україні також є лабораторії, що досліджують функції синапсів та рецепторів. Вони зосереджені переважно в Інституті фізіології ім. О.О. Богомольця НАНУ у м. Києві. Його директором є акад. О.О. Кришталь, провідною науковою темою якого є саме синапси та рецептори у нейронних мережах, але одночасно, він є автором публіцистичних праць філософської спрямованості, присвячених проблемі свідомості (зокрема, «До співу птахів» – http://lit.lib.ru/k/kryshstalx_o_a/text_0030.shtml).

⁶² Soloviov O. (2020) Towards the general brain activity theory (GBT): seven principles of informational activity of the brain by means of phenomenon of consciousness. The Science of Consciousness online. September 14–20. Tucson, USA https://eagle.sbs.arizona.edu/sc/abs_report_bysession.php?p=C#16

фізичним (а тож, між інформаційною каузальністю та класичною фізичною каузальністю) наступним чином. «Суб'єктивно здійснювана обробка інформації в мозку (у Свідомості, Mind'ді), яка відбувається на матеріальній матриці НМ головного мозку, є семіотичним явищем, завдяки якому інформація, фіксована в цій матриці, накопичується, актуалізується, інтегрується і стає *причиною-дієвою* для досягнення відповідно високих рівнів неврівноважених динамічних стабільних станів живих систем з їх фізичним середовищем». Це твердження, як на мене, узагальнює думку, що при врахуванні дії в таких нейронних мережах двох форм каузальності (*фізичної* та *інформаційної*, що здійснюється за посередництвом психічних явищ), а до того ж, при врахуванні стохастичної, спонтанної природи активності нейронних мереж мозку, ми вже можемо тлумачити свідомість та мозок не тільки на рівні описових концептів, і тим паче, не на рівні метафізичних інтерпретацій, а вже користуючись раціональними інструментами пізнання, аж до математичних.

Далі ми спробуємо розглянути проблему функціонального співвідношення *психічного* та *фізичного* під час переробки інформації в мозку під іншим кутом зору і на іншому етапі переробки інформації. Якщо людина в даний момент знаходиться у стані дефіциту інформації (а в стані дефіциту інформації, – нагадую, – людина може знаходитись лише після того, як вона щось суб'єктивно оцінить як позитивне або негативне і буде прагнути цього або досягти, або позбутись), то відповідні нейронні мережі лімбічної області її мозку мають актуалізувати в іншій його структурі – ретикулярній формації – таке загальне фізичне (що супроводжується емоцією) збудження майже усього мозку, яке корелює з силою суб'єктивної значимості⁶³ цього «щось». Це показово демонстру-

⁶³ Damasio A. R. (1999) *The Filing of What Happens*. – N.Y., San-Diego, L.: Harcourt Brace & Company; Soloviev O. (2015) «Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences», *Neurophysiology*, Issue 5, 419–431. doi:10.1007/s11062-016-9550-5.

ється, скажімо, сильним емоційним збудженням людини під час гострого усвідомлення проблеми і, тому, частіше за всього, гарячкових пошуків виходу з положення, що склалося. Актуалізуючи через таке емоційне збудження усього мозку відповідну, ймовірно *необхідну* в цьому конкретному випадку, «масу» пам'яті, людина (її «Я» як психічний оператор переробки інформації) має змогу інтегрувати цю інформацію (виявляти на її масиві закономірності, на основі яких елімінується даний стан невизначеності, що проявляється у процесі мислення). Бо минуле «репрезентує себе перед своїм Я» тільки у вигляді психічних образів задля того, аби це «Я» могло *моделювати майбутнє* на основі інформації про минуле, в якому діяла приблизно така ж закономірність.

Але така інформаційна операція застосування досвіду може відбуватись, по-перше, лише у випадку, якщо припустити, що структури лімбічної області мозку мають змогу системно (біологічно чи соціально виправдано) регулювати, – збуджувати і гальмувати, – біоелектричні потоки у корових полях, які безпосередньо відповідають за фіксацію відповідних фрагментів досвіду. І, по-друге, якщо вже інтегрована в управлінських мережах мозку інформація (виявлена закономірність) саме у формі психічних конструктів (наприклад, психічних образів) *системоутворює* (П.К.Анохін) активність моторних структур мозку. Коли, наприклад, образ просторового розташування цілі обумовлює певну інтенсивність і певну просторову структуру біоелектричної активності у моторній корі, а отже, обумовлює і доцільну послідовність моторних актів, спрямовуючих живу істоту до цілі. І у першому, і у другому випадках ми маємо постулювати: аби нейронні мережі мозку могли інтегрувати досвід, в них мають відбуватись процеси інформаційної взаємообумовленості їх активності за посередництвом функціонуючих в них психічних (Mind-) феноменів. Бо виходячи з властивості психічних образів фокусувати в собі *суб'єктивно значиму інформацію*, саме за їх рахунок в нейронних мережах може відбуватися циркуляція

інформації «уверх» – в управлінські мережі (і це так звана bottom-up causation) для її інтеграції, та «вниз» (так звана top-down causation). У цьому напрямку, як на мене, і треба шукати шлях вирішення Mind-Body Problem.

Наш уявний експеримент з неспроможними реагувати на новизну суто фізично активними нейронними мережами, що був описаний у розділі 3, засвідчив, що у суто фізично активній нейронній мережі при подразненні нової констеляції сенсорних нейронів, не може бути з першого ж разу сформована доцільна поведінкова (моторна) відповідь. Бо така нейронна мережа ще не має вже сформованих і доцільно функціонуючих послідовностей фізично (через відповідні нейрохімічні механізми у синапсах) з'єднаних нейронів, які б забезпечували цей доцільний зв'язок сенсорного входу та моторного виходу. Але якщо в таку каузально обмежену фізикою інформаційну мережу «ввести» Mind як засіб обробки інформації та фактор управління одних нейронних мереж іншими нейронними мережами, ми як раз і отримали б шуканий механізм, який забезпечує пошук цих доцільних зв'язків сенсорного входу та моторного виходу за рахунок інформації про минулий досвід. І саме тому загальна архітектоніка людського мозку може бути зрозумілою як мережа, в якій усі структури мають стосунок до реалізації певного аспекту психічної активності. Йдеться про те, що сукупна психічна активність у нейронних мережах мозку має підсилювати та формувати такі нейронні зв'язки між сенсорним входом та моторним виходом, що забезпечують біологічно (чи соціально) адекватну поведінкову відповідь в умовах новизни. А інші зв'язки, тобто ті зв'язки, які можуть бути тільки результатом *фізичної каузальності, якщо б у мозку діяла тільки вона*, мають «ігноруватись». Психічні процеси, таким чином, забезпечують формування інформації про закономірності функціонування оточуючої живу істоту *Об'єктивної реальності* не тільки для підсилення міжнейронних зв'язків безпосередньо між сенсорним входом та моторним

виходом у випадку регулювання довільної поведінки. Вони це роблять, фактично, у будь якому випадку, коли управлінські мережі мозку мають регулювати підконтрольні ним мережі підчас, наприклад, сприйняття, чи мислення.

Обсяг цієї статті змушує мене проігнорувати тут інші наукові результати, отримані у сучасних Brain-лабораторіях, які досліджують активність психічних явищ у мозку, а тож, які, так чи інакше, мають відношення до Mind-Body Problem. Але один із них, я таки маю висвітлити. Адже зважаючи на нього ми маємо змогу зрозуміти, чому на основі вже фіксованої в мозку інформації може формуватися нова інформація, яка стосується ще незнаних конкретно людиною закономірностей. Ідеться про феномен *незрілих нейронних мереж*, що, як раніше здавалось дослідникам, «надмірно» формуються у мозку (особливо у певні періоди його онтогенетичного становлення⁶⁴, наприклад, у періоди інтенсивного інтелектуального зростання маленької дитини, але який, тим не менш, проявляє себе навіть і у похилому віці). Суть цього явища полягає у тому, що будь-яка інформація має свій «носій». І цими *матеріальними носіями інформації* у мозку є саме нейронні мережі, просторова-часова організація яких фіксує в собі інформацію. Тобто структура нейронних мереж, що фіксують інформацію, повинна бути в певному сенсі ізоморфною до цієї інформації⁶⁵. Але тоді стає неясним, яким чином у мозку формується нова інформація в умовах, коли її матеріального «носія» ще не існує. До того ж залишається неясним і те, навіщо у мозку відбувається попереднє формування *незрілих нейронних мереж*, які ще не мають свого конкретного інформаційного «наповнення», свого семантичного аспекту. Сучасні ж дослідження показують⁶⁶, що

⁶⁴ Дойдж Н. Пластичность мозга. М.: Эксмо, 2012.

⁶⁵ Соловьев О. Моделирование будущего, или человек и его сознание в структуре объективной реальности. – Луганск, ВНУ.

⁶⁶ Дойдж Н. Пластичность мозга. М.: Эксмо, 2012.

мозок заздалегідь формує «надмірну» кількість нейронних мереж саме для того, аби у інформації, що відображає минулий досвід, чи тої, що буде інтегрована у самому мозку, уже були свої ймовірно адекватні нейронні «носії». І ці «носії» повинні відбиратись саме з континууму «надмірних» пластичних нейронних мереж, і відбиратись саме за *принципом суб'єктивної значимості* тої інформації, яка повинна закріпитись у мозку саме через підсилення (strengthening⁶⁷) відповідних синаптичних зв'язків і мереж. Тож це підсилення незрілих нейронних мереж має відбуватись саме за лекалами створюваних у мозку психічних (Mind-) конструктів, в яких інтегрується та набуває каузальної спроможності нова інформація. Адже тільки у цьому випадку нейронні мережі, що кожен день створюються у нашому мозку заради фіксації в ньому нової інформації, можуть мати саме біологічно чи соціально доцільну структуру. Якщо у вашому мозку, скажімо, вже формується якісь новий психічний образ чи узагальнена схема (які інтегрують в собі інформацію про те, як ви доберетесь до якогось ще не знаного вами місця), то цей образ (чи схема) забезпечує адекватність ваших моторних актів саме через ситуативне підсилення чи розблокування ним відповідних нейронних мереж, що локалізуються у моторній корі мозку. Надалі такий просторовий образ, по мірі його застосування, жорстко «закріплює» новостворену за його лекалами сенсо-моторну мережу, що простягається безпосередньо від сенсорних поверхонь і аж до моторного виходу (уже без участі моторної кори), і надалі не потребує формування нової інформації та інтенсивної психічної активності у цій, вже рутинній, ситуації. Отже, на моє переконання, психіка (Mind, свідомість) в мозку є тим, що робить суто фізичну активність нейронних мереж мозку доцільною саме через те, що вона є механізмом самоструктурування всієї нейронної мережі мозку в залежності від *суб'єктивної*

⁶⁷ Дойдж Н. Пластичность мозга. М.: Эксмо, 2012.

значимості інформації, що функціонує в ньому. Тож, саме у такий спосіб об'єктивно, фізично існуюче Body тільки і може доцільно (розумно) рухатись у перманентно мінливих умовах оточуючого фізичного світу. І саме тому *філософський зомбі*, оснащений нейронними мережами не гірше нашого, є не можливим тому, що без *психічного*, без *Mind*'ду він не здатен розумно рухатись – розумно говорити, цілеспрямовано йти кудись, доцільно промовчати, коли цього потребує витончене розуміння людиною складної ситуації у стосунках між людьми, та таке ін.

Фактично, *Mind* є каузально незалежним від фізики середовища внутрішньо-мозковим «пошуковим пристроєм», який, за посередництвом *фактору суб'єктивності*, встановлюючи напрямок інформаційного процесу та оперуючи досвідом, накопиченим у нейронних мережах мозку, шукає та формує відповідні цим напрямку та досвіду синаптичні зв'язки між сенсорним входом та моторним виходом. Але чому *Mind* це може робити «всередині» формуючих його, фізично функціонуючих нейронних мереж, в яких ще не існує цих, біологічно (чи соціально) доцільних, фізично реалізованих нейронних зв'язків? А тому, на мою думку, що його каузальні можливості *ігнорують наявність фізичної каузальності* у нейронних мережах (байдуже, вже сформованих чи ще незрілих), а підпорядковуються лише результатам інформаційної активності самого *Mind*'ду, який на основі інтегрованої ним інформації має постійно доформовувати нейронну мережу мозку завдяки її пластичності. Тут у нас виникає наступна проблема. У випадку такої інформаційної каузації *психічним фізичного* непогано було б сформувати принцип, який би пояснював те, яким чином *психічне*, що фіксує в своїй структурі інтегровану інформацію, має структурувати чи переструктурувати біоелектричну активність у підпорядкованих мережах мозку. Цей принцип, на мою думку, був би явно не зайвим у наших спробах рано чи пізно вирішити *Mind-Body Problem*.

Структура інформаційної каузальності у порівнянні з фізичною каузальністю

У цьому розділі представлена графічна модель структури інформаційної каузальності⁶⁸, що реалізується в мозку завдяки функціонуванню в них психічних явищ та процесів. Так чи інакше, ця графічна схема відображає всі ті особливості переробки інформації у нейронних мережах мозку людини, про які нагадувалось у попередніх розділах. Ця схема розгортається на шкалі «фізичної» стріли часу, бо саме на стрілі «фізичного» часу якнайкраще описується функція *інформаційної каузальності*, що реалізується в мозку людини. Такий опис розгортання інформаційного процесу впродовж динаміки фізичної процесуальності (яка, за великим рахунком, на представленій шкалі часу є фізичною лише в моменти часу, які представлені на рис.1 як «фронт» *теперішнього* (див. рис.1)) добре демонструє те, що інформація є лише засобом існування та ускладнення живих істот та їх експансії у фізичний світ.

Тож, на схемі (рис.1) ми бачимо спрямовану зліва направо в напрямку «*минуле-майбутнє*» стрілу «фізичного» часу, та дві вертикальні пунктирні лінії, які умовно зображують «фронт» *теперішнього*, який рухається теж зліва направо. Але більш детальний аналіз у рамках нашої проблематики змушує нас виявити на цій схемі деякі її, край цікаві для нас особливості. Дійсно, на цій стрілі часу, хоча вона і формується в рамках здійснення фізичних процесів та подій, ми виокремлюємо *минуле*, яке вже (!) фізично не існує, та *майбутнє*, яке ще (!) фізично не існує (та й взагалі, не буде ніколи фізично існувати, бо *фронт теперішнього* «перетворює» його спочатку у *теперішнє*, яке потім стає *минулим*). Ми, також, приходимо до дуже важливої для нас думки, що *і минуле, і майбутнє*

⁶⁸ Соловйов О.В, Лицоева Н.В. (2016) Людина як причина: Про включення феноменів інформації в об'єктивну активність мозку у формі психічних явищ. В: Психологія і особистість, 1, 31–42.

можуть існувати тільки у формі інформаційних змістів, фіксованих у нейронних мережах нашого мозку. У першому випадку це, наприклад, наші спогади та ностальгії, це наша історія, у другому – наприклад, плани на майбутнє, та цілі. На рисунку товстими темними хвилястими лініями зображені також фізичні *каузальні лінії*⁶⁹, які формують стрілу часу і про які ми знаємо лише зберігаючи пам'ять (інформацію) про них. Але найбільш уважно нам треба віднести до того, що *ймовірне майбутнє*, що ще не існує фізично, розгортається перед людиною (означеною на рис. 1 точкою 3, яка розташовується на *фронті теперішнього*) деяким віялом можливостей (див. рис. 1, вектори можливостей зображені пунктирними лініями, що виходять з точки 3 на лінії *фронту теперішнього*). І саме це розгортання можливостей перед людиною свідчить про те, що сама природа фізичного світу обумовлює властивість нашого мозку бути інформаційним органом, який реалізує психічні явища та користуючись інформацією, фіксованою в ньому, забезпечує його власника *свободою вибору*. І дійсно, тільки в сфері психіки ми можемо розгорнути ступені свободи, які обмежені інформацією, фіксованою в мозку. Ми можемо досягти бажаного в майбутньому з більшою вірогідністю тоді, коли ми знаємо як це зробити, тобто використовуючи свій досвід. Якщо ж певної інформації в нашому мозку немає, то це означає, що ми позбуваємось, якоїсь можливості, яка обумовлюється наявністю такого знання. Ми, наприклад, ніколи не виберемо для відпочинку острови Фіджі, якщо ми не знаємо про їх існування (не виберемо у цьому випадку не тому, що в нас не вистачає грошей – і це б було суто фізичним обмеженням нашої

⁶⁹ Ми вводимо термін «фізичні каузальні лінії» аби в нас з'явилась далі можливість описувати механізм впливу (детермінації) інформації, що функціонує та інтегрується в одних нейронних мережах мозку, на фізичні (біоелектричні) процеси у інших нейронних мережах. Цей термін описує певну послідовність фізично здійснюваних причинно-наслідкових зв'язків, які в продовж певного проміжку часу не мають причинного впливу з боку якихось інших явищ. До того ж, це поняття, за нашою думкою, є необхідним понятійним інструментом для вирішення так званої Hard Problem.

свободи, а в першу чергу тому, що у нас в мозку не фіксована інформація про ці острови як одна з ваших ступенів свободи на майбутнє).

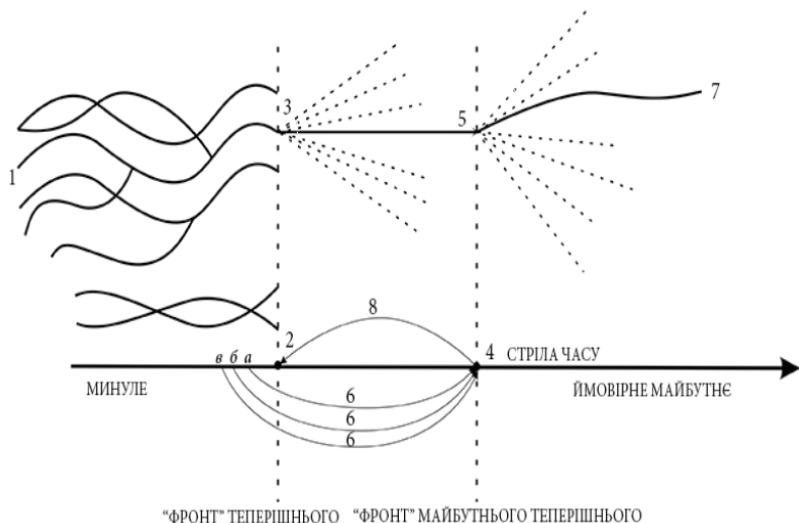

Рис. 1. Схема, що відображає структуру та дієвість інформаційної, яка реалізується за посередництвом психічних явищ, каузальності

На схемі цифрами означено: 1 – причинно-наслідкові (каузальні) лінії, здійснені в минулому, які формують стрілу фізичного часу; 2 – момент теперішнього; 3 – суб'єкт, що має свободу вибору, що демонструється тут віялом можливостей на майбутнє (пунктирні лінії) в момент теперішнього; 4 – можливий момент «майбутнього-теперішнього»; 5 – наявність у майбутньому можливостей у будь-якій точці простору (тут для спрощення схеми він представлений тільки одномірною шкалою); 6 – дугоподібні тонкі лінії, що символізують обумовленість інформацією про минуле змістів планів та цілей на майбутнє; 7 – каузальна (причинно-наслідкова) лінія, що відображає причинно-наслідковий ланцюг, який дійсно здійсниться в майбутньому у відповідний проміжок часу; 8 – детермінація інформацією, фіксованою в психічній моделі майбутнього, що реалізує собою цілі чи плани, реальної поведінки людини в теперішньому; а, б, в – моменти минулого, які відображають віддалені в минулому події, інформація про які була включена до формування психічної моделі майбутнього (плану чи цілі) та регуляції нею поведінки людини (Соловйов, Ліцовева, 2016).

І ось тепер я вже готовий остаточно пояснити феномен *інформаційної каузальності* і пояснити її на вище представленій схемі. Але для початку ми повинні вказати на те, яким чином мають перетинати *фронт теперішнього* звичайні фізичні каузальні лінії, тобто ті процеси, що відбуваються суто фізично без участі людини, і що описані в математиці лінійними процесами, нелінійними періодичними процесами, наприклад, описаними як синусоїди, чи процесами, що описуються на графіках, наприклад, гіперболічною кривою. Тут треба враховувати те, що у всіх цих процесах можливо, застосовуючи ці математичні інструменти, з високою точністю передбачати те, що буде у майбутньому. Найбільш наглядною моделлю такої високою передбачуваності може бути ряд відповідним чином поставлених доміно, коли одне доміно, падаючи, «змушує» усі решта камінців послідовно падати аж до останнього. У цій найпростішій моделі будь-яка подія (падіння будь-якого камінця) є надзвичайно передбачуваною подією в будь-якому проміжку вірогідного майбутнього, в якому буде спостерігатись цей процес падінь камінців. Ця модель, як на мене, є непоганою ілюстрацією *класичного фізичного детермінізму* (навіть і якщо побудувати таку систему доміно, яка включає в себе безліч уявних каузальних, що перехрещуються між собою, ліній падаючих доміно – що може на перший погляд нагадувати стохастичні, непередбачувані, процеси). Ще раз нагадаю, тут «працює» такий самий класичний фізичний детермінізм, як і у безумовно-рефлекторних нейронних мережах, що забезпечує лише одну ступінь свободи, яка доступна даній системі на майбутне.

Але коли ми говоримо про *інформаційну каузальність*, механізм причинності стає принципово іншим. Він ускладнюється саме тому, що в дію вступають психічні явища та інформація, функціонуюча в нейронних мережах мозку завдяки ним. Механізм дії *інформаційної каузальності* відображений на рис. 1 тонкими округленими лініями, позначеними цифрами 6 та 8. Вони означають наступне: суб'єкт, через інформаційну активність свого мозку, актуалізує у моменти

теперішнього (див. точка 3) інформацію, фіксовану в його мозку, яку він потребує для вирішення своєї наявної проблеми, і яку він отримав, наприклад, у моментах минулого, позначених на стрілі часу точками *a*, *b*, *в*. Тож у моменті *теперішнього* перед суб'єктом розгортаються ступені свободи (зображені віялом пунктирних векторів, що виходять з точки 3), які представлені йому тільки (і тільки!) у психічній формі (наприклад, психічному образі), що реалізуються на континуумі тої інформації, фіксованої в мозку, яку відібрав суб'єкт завдяки наявності у нього відповідної *суб'єктивної оцінки*. Психічна активність суб'єкта формує на основі його минулого досвіду ціль, яка теж може бути представленою суб'єкту, як носію відповідних *суб'єктивних цінностей*, тільки у формі психічних конструктів (чи то психічних образів, чи то розумових схем) і яка є інформаційною моделлю, що описує ймовірне майбутнє. Цей момент процесу інформаційної каузації вказаний на рис. 1 точкою 4 на стрілі часу. Тож ми бачимо, що людина має фундаментальну можливість формувати та вибирати на усьому континуумі пам'яті, фіксованої в її мозку те, майбутнє, яке формується саме її суб'єктивними цінностями, а потім втілювати це *ймовірне майбутнє* у фізичну реальність (див. на рис. 1 дугоподібну тонку лінію, що починається в точці 4 і закінчується в точці 2).

Однаке тут буває важко усвідомити, що задумана людиною ціль, яка існує тільки у нашому уявленні, будучи суто психічним конструктом, має детермінувати нашу фізично здійснювану поведінку (фізичні дії, обумовлені системною активністю м'язів нашого тіла). І що наші фізично здійснювані моторні акти мають бути регульованими досвідом суб'єкта, який інтегрував вільно маніпулюючий своїм досвідом⁷⁰ суб'єкт заради формування мети та

⁷⁰ Тут я маю наполягти на тому, що навіть неусвідомлюваний вибір є саме вільно зробленим вибором. Бо і він дає змогу живим істотам навіть і з не дуже розвинутою корою мозку вибирати бажане-майбутнє (суб'єктивно цінне) на континуумі інформації, фіксованої в їх мозку, що забезпечує можливість виживати в умовах невизначеності. Адже такий вільний вибір є вибором моно-суб'єктивності, яка «не знає сама себе». Інша справа, що така жива істота майже завжди «програє» інформаційні «війни» живій істоті, що робить свій вибір усвідомлено.

її досягнення. Та як раз в цьому і полягає сутність *інформаційної каузальності*, що дозволяє детермінувати фізичні дії суб'єкта усім інтегрованим для цього досвідом, який суб'єкт вільно відібрав на континуумі інформації, фіксованої в його мозку, аби досягти мети. І цей процес детермінації *психічним фізичного* (і навпаки) відбувається скрізь у мозку на рівні каузальних відносин управлінських та підпорядкованих ним нейронних мереж, де відбувається інтеграція інформації – чи на рівні сприйняття, чи на рівні інтеграції досвіду, чи на рівні формування в мозку (моторній корі) структури потоку біоелектрики, що, «витікаючи» з головного мозку, вже має бути структурованим таким системним чином, що обумовлює саме «розумні» рухи, тобто рухи, що базуються на цілях та планах.

Тож остаточно визначимося з *інформаційною каузальністю*. Вона первинно є каузальністю, що просякає собою усю фізично активну нейронну мережу мозку. Вона є тим, що змушує мозок «працювати» на біологічну (або соціальну) доцільність його інформаційної активності. Та і, взагалі, важко собі уявити якими би чином наш мозок міг мати якесь відношення до інформації як такої, якщо в ньому (завдяки лімбічній області) не функціонував феномен *суб'єктивної цінності*. Бо не було б для кого накопичувати, зберігати та інтегрувати досвід. Вона, *інформаційна каузальність*, ще може бути охарактеризованою як те, завдяки чому нейронні мережі мозку можуть набувати ситуативної функціональної інтегрованості у розподілені по всьому мозку системи, що у *Bottom-up*-та *Top-down*-взаємній детермінації досягають відповідної «*інформаційної компетенції*» заради формування біологічно (чи пізніше в еволюції, соціально) доцільних моторних актів. Вона, *інформаційна каузальність*, обумовлює цілеспрямоване сприйняття живими істотами саме того, «чого я хочу». Вона, *інформаційна каузальність*, дозволяє нам думати про те, «чого я хочу», та і взагалі, думати. Вона, *інформаційна каузальність*, в кінці кінців, є тим, заради чого ми можемо відчувати себе існуючими (існуючими не

в сенсі стільця, на якому я зараз сиджу, а радше у сенсі хайдеггєрівської «вкинутої нас у світ»). Вона, *інформаційна каузальність*, будучи результатом активності в мозку психічних явищ, по суті, є умовою творчих потенцій живих істот, бо без неї живі істоти не є тими, що можуть відповідати новизною на новизну оточуючого їх фізичного світу на основі інтегрованого досвіду. Вона, *інформаційна каузальність* є тим, завдяки чому людська психіка, людська суб'єктивність, людська свобода виявляють себе в бутті, в купі, з тим, що ми тут зємо причинністю з-середини-себе.

Тут, як на мене, буде не зайвою метафора: *інформаційна каузальність* є тим, завдяки чому Фізичний Світ поступово «відкриває свої очі на самого себе».

Соціальна каузальність як різновид та еволюційний рівень інформаційної каузальності

Тут я вже готовий говорити про психіку окремої людини як про «інформаційне джерело», з якого, завдяки функціонуючим у ньому суб'єктивним цінностям та свободі вибору як «інструментам» породження усього людського нового на основі усього людського минулого, визріває геть усе людське соціальне – і у вигляді юнгіанських неусвідомлюваних архетипів, і у вигляді добре усвідомлюваних та цинічних (а іноді щирих) політичних заяв історичних персонажів, і у вигляді фізично застиглих у віках архітектурних форм, і у вигляді сенсів буття, і у вигляді технічних пристроїв, і у вигляді іноді чудових, а іноді жаклих ландшафтів Землі, які залишає після себе людина, і у вигляді театральних шедеврів, що зберігають та пестують в нас людяність, і у вигляді чарівної, а іноді «так собі» музики, і у вигляді грандіозних соціальних біфуркацій, що роблять людину безпорадною будучи поставленою у ситуацію позамежної невизначеності, і у вигляді «великих» ідей як психічно-соціальних інформаційних конструктів, які детермінують об'єктивну поведінку великих мас

людей, і у вигляді погостів, що змушують нас звертатись до вічного, яке на повірку є «всього лише» проявом *Top-Down causation*, що «змушує» нас виявити в собі і реалізувати нашу каузальну здатність бути надлюдиною (не в сенсі Ф. Ніцше, а в сенсі кантіанського закону всередині нас), і у вигляді розкритої книжки, що «зненацька» опинилась на обідньому столі серед брудних тарілок, і у вигляді недобудованої, але вже «досконалої» «*Sagrada Familia*», і у вигляді гострих діалогів жінки та чоловіка, що не знають для чого жити, крім «тут и зараз задоволення». І ще у вигляді дуже багато чого, що, одночасно, може бути і наслідком, і самою причиною того, що ми тут можемо назвати соціальністю як такою.

Тут перед нами постає питання: у чому полягає сутність каузальності, яку б ми назвали саме каузальністю, що безпосередньо забезпечує собою формування та функціонування соціальних процесів та явищ? Коротка відповідь на це питання може бути такою. Звісно ж, – каузальність, що безпосередньо забезпечує соціальні явища та процеси, – виходячи з усього тут сказаного, не може бути одним з різновидів фізичної каузальності, адже вона, плоть від плоті, є фундованою на індивідуальних суб'єктивних цінностях, бажаннях, мріях, що охоплюють великі маси людей. Звісно ж, вона має бути саме одним з різновидів інформаційної каузальності. Адже, будь яка людська суб'єктивна цінність, людське бажання, людська мрія (у тому числі колективно функціонуючі у соціумі цінності, бажання та мрії) мають бути оформлені у певні «інформаційні картини» або чогось цінного, або чогось бажаного, або чогось жахливого, або чогось омріяного, або чогось мерзотного, або чогось сформованого у «творчих людських мозках» «заради» масової детермінації соціальної поведінки інших людських суб'єктів. І майже завжди з ціллю отримання (або віри в отримання) «індивідуальних шматків щастя» масами людських індивідів. Дарма, що ці «картини соціального майбутнього» рідко, а, сказати, ніколи, не формувались на усій повноті знання, яке тільки і заслуговує повноти довіри –

адже ми живемо у принципово ймовірнісному соціальному світі, де кожна людина, так чи інакше, є *«джерелом вільного вибору свого власного майбутнього»*, а тож, є джерелом непереборної невідзначеності. Непереборної – адже суб'єктивна цінність не є механізмом знаходження абсолютно вірного. Вона є лише механізмом знаходження ймовірно вірного. Саме тому тут ми лише перелічимо невеличкий ряд найбільш історично грандіозних, а тож, найбільш каузально дієвих і «статистично підтверджених», інформаційних конструктів, що рухали собою соціальну історію у майбутнє, незважаючи на їх вражаючу неповноту знання. Цей ряд колективних інформаційних рушіїв соціальності є таким – будь-який архаїчний міф, будь-яка релігія, будь-яка ідеологія чи ідея. Вони рухали історію не тільки, а може й не стільки, завдяки інформаційній неповноті та тотальній упередженості, а радше завдяки тим крихтам істини, яку видобувала з історичного процесу наша людська суб'єктивність як оператор переробки інформації в людському мозку.

Таким чином, людський соціум є, перш за все, деякою ареною зіткнень, непорозумінь та порозумінь масових людських упередженостей та суб'єктивностей, які поки що найбільш вправно навчилися «тягнути на себе рядно», іноді і гадки не маючи про закладену в нашому мозку феєричну еволюційну спрямованість будь-якого інформаційного процесу до *об'єктивного відображення*, хоча і реалізованого суб'єктивними засобами, що зветься в народі простим *порозумінням*. Навіть і тоді, коли йдеться про майбутні соціальні моделі. Адже, як було тут показано, все, що було, є, і буде в людському бутті, так чи інакше, первинно, онтологічно, було, є і буде видобутком крихт істини (об'єктивної інформації) саме завдяки дії людського упередженого бажання. Точніше, людської *суб'єктивної цінності* як оператора інтеграції інформації у нейронних мережах індивідуального людського мозку.

І ще одне, сутнісне. Людські соціальні цінності як рушії соціальності через посередництво інтеграції інформації у індивідуальних

людських мозках, мають властивість швидко змінюватись, еволюціонувати та закріплюватись у соціальній структурності (наприклад, у архетипах). А еволюціонувати та змінюватись вони можуть тільки у рамках глобального, активного у соціумі, зворотного зв'язку, що і реалізує рух соціальності до змін: *психічна активність індивідів змінює соціальне як таке, а нове соціальне як таке є новим інформаційним соціальним середовищем*. В цьому новому інформаційному середовищі за допомогою індивідуальних мозків знову визрівають нові соціальні змісти, тобто нова інформація, яку ми маємо трактувати в якості соціально специфічної інформації (тобто інформації, яка діє у багатьох людських мозках у вигляді психічних явищ і тому каузує їх соціально доцільну поведінку). Такий зворотній зв'язок свідчить про самоорганізуючу природу соціального як такого. З іншого боку, такий механізм самоорганізації соціуму та будь-яких соціальних систем менших масштабів ми можемо розглядати як семіотичний процес⁷¹. І насправді, соціум як система, дієвість якої ґрунтується на процесах означення (і саме тому вона є сферою функціонування інформації), є, одночасно, і системою, що регулюється «з середини себе». Що тут мається на увазі? Мається за увазі перш за все те, що соціум, будучи системою більш високого порядку ніж індивіди, що його складають, тим не менш, управляється рішеннями, що визрівають саме у мозках (а тож, у сфері психічного) індивідів, які, як тут було показано, мають принципову можливість вільно формувати свої моторні акти і змінювати світ «на краще». А це означає, що прагматичний (ціннісний) аспект підконтрольної (внутрішньої по відношенню до соціуму) системи – людини, є управлінським по відношенню до системи більш високого порядку функціонування.

Прикладом тут може бути політична активність парламенту у будь-якій достатньо політично розвинутій країні. Рішення в парламенті хоча і приймаються статистично досягнутою більшістю голосів

⁷¹ Соловьев О.В. Семиотика человеческого мозга. – Луганск : Изд-во ВНУ, 2008.

(тобто мають явні ознаки соціального процесу), насправді є ґрунтованими на саме суб'єктивній оцінці індивідів, які, в свою чергу, самі були відібрані в процесі «суб'єктивно здійснюваних» електоральних перегонів. Тож, на всіх стадіях такого соціального управлінського акту ми маємо враховувати безліч вільних виборів індивідів (навіть і тоді, коли ці індивіди маніпулюються відповідними виборчими технологіями; бо у будь-якому випадку їх вибір є їх власним вибором, який, до того ж, міг бути викривленим, знову ж таки, бажаннями та цінностями тих, хто реалізує маніпулятивні виборчі технології). За великим рахунком, від того, чи є соціальний устрій якоїсь держави демократичним чи не є ним, принцип «причинності-з-середини-себе» не відмінюється. Просто у випадку недемократичності тієї чи іншої країни причиною майбутніх станів цієї країни є не інформаційні процеси, що відбуваються у головах як найбільшої кількості громадян цієї країни, а, передусім, результати інтеграції інформації, що відбуваються «з-середини», тобто «з мозків» різного ґатунку ґрунтарів та елітних людей (а іноді, і «з-середини» мозків відвертих бандитів та недоуків, що добрались до влади завдяки недосконалості перехідних електоральних механізмів від недемократії до демократії).

Тож, та багатовимірна каузальність, яка була постульована у цій книжці О. Єременком, і є багатовимірною саме тому, що вона, не будучи одномірною класичною фізичною каузальністю, є, одночасно, результатом соціально доцільної інтеграції інформації через посередництво індивідуальних людських прагнень, що потім стають масовими людськими психічними регуляторами соціальної процесуальності (у тому числі і тої, що відбувається фізично) у багатовимірному вирії людського буття.

Висновки

Тепер я можу стверджувати: ми, люди, як фізичні тіла, що існують у фізичному світі, але тіла, регульовані нашим же, каузально незалежним від «тут і зараз фізики» людським «Я», маємо принципову

можливість детермінувати майбутній фізичний світ своїми власними бажаннями, фундованими на своєму власному досвіді. Отже, ми існуємо не тільки як прості фізичні тіла. Ми існуємо як каузально спроможні тіла, в яких функціонує наш Mind. Як ті, через що фізичний світ, накопичуючи інформацію, ускладнює самий себе. Тож фізичний світ може таки виступити в ролі третейського судді у функціональних відносинах між Mind і Body у їх «домаганнях» на онтологічну первинність у взаєминах між собою. І, крім цього, фізичний світ таки є тим «ВСІМ», в знанні про що ми і знаходимо критерії правоти розгорнутих тут аргументів про інформаційні функції суб'єктивного Mind у нашому об'єктивному Brain. Зважаючи, в першу чергу, на чотири фундаментальні властивості фізичного світу як глобального середовища існування, описані в першому розділі цього тексту. Вони якраз і засвідчують, що Mind дійсно є деякою *віртуальною сферою* моделювання майбутньої ОР, де «людське Я» на основі свого досвіду вільно обирає свої шляхи-дороги у *майбутнє*, що об'єктивізує через *теперішнє*, «перетворюється» на *минуле*. Тож Mind є «всього лише» віртуальною сферою всередині свого, і тільки свого Body (спробуй «заглянути» в нього зсередини іншого Body). Сферою, в певній мірі каузально (але не функціонально) незалежно від Body, та й і взагалі, від оточуючої ОР. Сферою, де функціонує наше «людське Я», як те, що хоче певного ОР-майбутнього.

Таким чином, Mind є внутрішньо-мозковим феноменом, що забезпечує *Фізичному світу* можливість самоорганізації і що виникає на певному етапі еволюції живих істот, приуроченого до виникнення в мозку нейронних мереж з певною каузальною та функціональною структурою. Але будучи внутрішнім феноменом по відношенню до *фізичного* як такого, він, Mind, онтологічно та каузально є відмінним від *фізичного*. Тож і свобода, як атрибут феномену Mind'у, є атрибутом кожної живої істоти, мозок якої еволюційно досяг відповідного ступеня складності. Адже вільний вибір відбувається тільки в Mind'ді, тільки за посередництвом

феномену суб'єктивної цінності, і тільки на базисі інформації, яка фіксована у нейронних мережах даного конкретного відповідно розвиненого мозку. Цю внутрішню локалізацію Mind'у в функціональних межах нейронних мереж мозку, тобто в-середині-живої-істоти, заперечує не одна «світостворююча» філософська традиція, зокрема, філософія Спінози. Одним з основних аргументів на користь цієї внутрішньої локалізації Mind'у, чи усвідомлюваних, чи не усвідомлюваних самими засновниками цих традицій, скоріше за все, була їх глибинна, історично природна для психіки людини, що вперше усвідомила себе «наодинці з «холодною», байдужою до палаючого суб'єктивністю» внутрішнього буття, *фізичністю* Світу», слабо артикульована віра, віра в зовнішню по відношенню до «людського внутрішнього» Сутність. Сутність, що, так чи інакше, має відношення до організації та впорядкування «безглуздої» матерії у «розумний потік буття» (тут маю нагадати перш за все «Ідею» Платона). До того ж історичній людині легше було існувати у «світі», де є хоч якась надія у тотальній історичній тягомотині, байдужій до надкоротного людського буття, *людині*, закутій у перманентну схватку за біологічне виживання та нескінченні соціальні негаразди, де «маленька людина» є лише гвинтиком великих соціальних подій, а «велика людина» дуже добре навчилася використовувати «картини світу» задля маніпулювання «маленької людиною».

Тепер щодо дуалізму. Картезіанський дуалізм, звісно ж, «онтологічно нередукований»⁷², – адже свободу неможливо редукувати на рівень будь яких, хай і гранично стохастичних, фізичних процесів, звісно ж, інтеракціоністський⁷³, – адже інтеракція *фізичного* та *психічного*, як тут показується, і забезпечує переробку інформації в мозку, теж має таки набути певних суттєвих уточнень. Він має зробити півкроку (не більше!) на зустріч матеріалізму. Він має визнати, що те,

⁷² Сепетий Д. Чому існує «важка проблема свідомості»? Філософська думка, № 2, 2016. – С. 35.

⁷³ Там само.

що відбувається у самому Mind'ді, свідчить про Об'єктивну Реальність (ОР) саме як про його власну первинну онтологію. Адже він, Mind, якщо його уявити тою суб'єктивністю, що гранично націлена на об'єктивне бачення Реальності (а кращі приклади людського мислення саме і наближаються до цього), то ця Реальність, за великим рахунком, «перетворюється» на суцільне *фізичне*. Бо все, що відбувається у Mind'ді, трапляється (якщо він, Mind, не є клієнтом психіатричної лікарні), заради бажаного ним майбутнього ОР-буття (навіть і «сидячи на голці» ми маємо здобути цю фізично існуючу голку і вколоти її у наше фізично існуюче *Тіло*). Але і матеріалізм у цьому випадку, трохи «перевзувшись у повітрі», тобто, вже відмовившись від нескінченних фізикалістських спроб редукувати *психічне* до *фізичного*, має налаштуватись на спробу пояснити, як у надрах «тотально» фізичного Brain'у функціонує це «дивакувате» *психічне*. І мені геть байдуже, як буде називатись цей «дивовижний» симбіоз дуалізму, матеріалізму (і, звісно ж, ще й ідеалізму – адже і він є історичним джерелом сучасної *униз-спрямованої-каузальності*, яка фігурує в цьому дослідженні мало не в якості одного з головних персонажів.

Тож вихід з *Mind-Body-колізії* я вбачаю в тому, щоб вважати Mind фундаментальним проявом інформаційної активності мозку, що супроводжується (забезпечується) фізичним *феноменом спонтанності* та спонтанного виникнення причин під час стохастичної біоелектричної активності у нейронних мережах мозку, які і є одною з фізичних умов феномену психіки та свободи вибору. Свободи, яка, належачи нашому «Я» як «зв'язці суб'єктивних цінностей» людини, забезпечує біологічно або соціально адекватні фізичні дії Body в умовах невизначеності Об'єктивної Реальності. Адже сучасні дослідження мозку та описані тут закономірності його функціонування явно вказують на Mind як на внутрішньо- та міжмережевий аспект процесу накопичення та інтегрування досвіду в ньому, завдяки якому живі істоти стають здатними протистояти невизначеності оточуючого Світу. *Невизначеності*, яка, як

суб'єктивний феномен, «зароджується», «існує» та функціонує в самому ж Mind'i, адже наявна в ньому суб'єктивна спрямованість на чогось або когось і створює *прецедент дефіциту інформації*. Тож *спонтанність-свобода* «скипає» з «глибини» фізичного світу в його «структурних апогеях» (живих істотах) у процесі його еволюції. Еволюції, яка «наполегливо» готувала мільярди років структурне підґрунтя для формування надскладного спеціалізованого інформаційного органу – людського мозку. І тут я, будучи неспроможним остаточно пояснити те, як на тлі тотально фізичного Brain, таки виникає «бажаючий щось Mind» (але таки будучи спроможним вказати ключові структурно-динамічні характеристики нейронних мереж, що забезпечують це виникнення та механізм цього виникнення), вже не схильний геть заперечувати ідею Чалмерса про «глибоко приховану» у фізичному світі потенцію до проявів *психічного*, що усі ці мільярди років чекала свого часу X, і яку Чалмерс називає *панпротопсихізмом*⁷⁴. (Тут у нас, нарешті, виникає непогана можливість наявно заглянути за лаштунки Mind-Body Problem⁷⁵)

⁷⁴ Chalmers D. (1996) *The Conscious Mind*. Oxford; New York: Oxford University Press.

⁷⁵ Але крім вже сказаного про панпротопсихізм та внутрішню потенцію фізичного розгорнути в певних умовах психічні процеси як саме інформаційні процеси, я хочу тут розвинути цю думку в контексті розмови, яка відбулася у мене майже на днях з Д. Сепетим, на роботі якого я тут вже неодноразово посилаюсь. Йшлося про те, чи можна хоч якимсь чином заглянути за лаштунки Mind-Body Problem та сказати хоч щось таке, що може характеризувати постульовану тут потенцію фізичного реалізовувати психічне. І в нашій розмові виявилось, що можна. Ця внутрішня потенція фізичних, матеріальних сутностей формувати психічні, суб'єктивно функціонуючі сутності у світлі сучасного знання про мозок може бути інтерпретованою, як мінімум, терміном «потенційної функціональної універсальності». Що це означає? Це означає те, що будь яка матеріальна, фізична сутність (чи то атом, чи то молекула, чи то іон, чи то кварк чи то щось на кшталт такого), що опинилась у мозку під час його функціонування в якості елемента фізичної структури його нейронних мереж, є потенційно готовою прийняти участь у формуванні будь-якого психічного феномену на будь якій стадії інформаційного процесу. І вона готова це зробити саме у тій функціональній ролі, яка зумовлена тим функціональними завданнями, яке має виконувати в даний момент часу та нейронна мережа, в яку, в якості фізичного елемента включена ця матеріальна, фізична сутність. Тобто ця фізична сутність є потенційно функціонально універсальною. Якщо конкретно, то можна сказати: якщо ця маленька фізична частка «волею долі» потрапляє у відповідні нейронні мережі мозку, наприклад, амігдалі, то ця частка без проблем включається в реалізацію у мозку переживання страху. А якщо б вона була частинкою, наприклад, зорової кори, то вона б була здатною включитись в реалізацію відповідних зорових змістів. Це я і називаю «потенційною функціональною універсальністю» фізичних сутностей, яка могла б пояснювати особливість фізичного як такого у випадку панпротопсихізму.

Чалмерс навіть не заперечує можливість наявності якоїсь редукованої форми consciousness навіть у одноклітинної істоти, але те, що тут було сказано, «наполягає» на іншому. А саме, на тому, що *свідома матерія* має мати, як мінімум, по-перше, нейронну мережу, що є спроможною реалізовувати суб'єктивну оцінку інформації, та, по-друге, нейронну мережу, що забезпечує континуум вибору, на якому можливо вільно вибирати бажане або вільно позбавлятися небажаного. Чи є такий *нейронний апарат свідомості* у амеби? Ні. А у медузи? Ні. А у ланцетника? Ні. А у крокодила? Можливо, що вже може бути – судячи з деяких особливостей будови його мозку та поведінки. А у мавпи? Відповідь є зайвою. Тож якщо *панпротопсихізм* і має сенс, то тільки у вигляді певного внутрішнього потенціалу матерії «вибухати» Maind'ом на певній стадії еволюції нейронних мереж. Звісно ж, можна взяти до уваги ідеєю Чалмерса відноситись до consciousness (Mind) як до деякого гранично фундаментального явища, яке (на кшталт фізичних часу, маси, простору) не можна пояснити онтологічно. Але чи не є це деяким *deja vu*, що нагадує нам Боровський принцип додатковості як штучно сформоване табу для власного пізнання. Як на мене, все, що було сказано у цьому тексті, свідчить про те, що навіть не застосовуючи квантово-механічні знання (обмежуючись, скажімо, ідеєю адаптації живих організмів у рамках мезосвіту), ми можемо вичерпувати про Mind ще невідоме нам сутнісне знання, яке явно наближає нас до нашої глибинної природи та природи світу, в якому ми таки знаходимось не далеченько від *при-суті*.

І останнє. Таку внутрішню локальність проявів Mind у просторових межах нейронних мереж конкретного мозку живої істоти, але яка є відсутньою, скажімо, у стільця, на якому я зараз сиджу, ми маємо інтерпретувати як механізм негентропійної спрямованості Об'єктивної Реальності до більш складних інформаційно

забезпечуваних станів⁷⁶. Тож і людський соціум є, плоть від плоті, результатом здатності людського мозку породжувати бажане – впливати своїм, онтологізованим інформацією Mind’ом на «своє» майбутнє ОР-оточення, що стає «соціалізованою фізикою». Тож моя невгамовна зацікавленість тим, чи є людина тою дивовижною істотою, якій таки дано полишити межі біологічно-егоцентричного існування, де Інший вже не є об’єктом, не є засобом існування «мене самого»⁷⁷, трансформується тут у питання: чи скоро буде спроможна «статистична» людина забезпечити такий «коперніканський переворот» всередині себе. Але ми вже маємо мозок, який забезпечив нас цією вселенською цінністю – свободою. Бо вона, свобода, і дає нам можливість каузально «не пустого» буття, яке хоч іноді («а іноді занадто часто») гарантує нам вибір «того, що хочу».

Тут я хочу висказати свою щирю подяку ініціаторам публікації книги, присвяченій такій вишуканій та глибинній філософсько-науковій проблемі якою є проблема каузальності. Звісно ж, цю проблему легше рішати в рамках строгої ньютонівської науки, аніж в рамках каузально «неосвіченої» гуманітарної гілки людського пізнання. Але, як на мене, «людина як причина» вцент складніша та цікавіша, аніж «тотально фізичний всесвіт без людини». Тож, дякую тим, хто наважився на пізнавальних теренах України (та і для світового філософсько-наукового простору це рідкість, глибина та витонченість) взятись за проблему, на яку наважуються лише люди, що усвідомлюють її масштаб та можливий вплив на майбутнє світосприйняття людини. Дякую усій кафедрі, завідую-

⁷⁶ Soloviov O. (2020) Towards the general brain activity theory (GBT): seven principles of informational activity of the brain by means of phenomenon of consciousness. The Science of Consciousness online. September 14–20. Tucson, USA https://eagle.sbs.arizona.edu/sc/abs_report_bysession.php?p=C#16 ; Соловьев О.В. (2014) О сущностной связи феноменов энергии и информации. В: Філософські дослідження, 20, 83–102.

⁷⁷ Соловйов О.В. (2017) Якими мають бути «пересічні мізки», або про те, як вільний вибір здатен творити історію. В: «День», 102–103.

чому кафедри Олександру Єременку, моему другу та філософському «недругу» – адже ми живемо з ним у дещо різних «картинах світу», дякую Ігорю Шамші та Віталію Прокопцю, яких я знаю особисто, і усім, з ким я не знайомий, але хто був залучений до створення цієї одеської книжки.

Фрактальна каузальність політичних процесів та конфліктів на пострадянському просторі: постнекласичний погляд

Вступ

Ідеї нелінійності та множинної самоподібності (рекурсивності) політико-історичного процесу сходять до індо-європейської міфологемі «кола-часу», зустрічаються у піфагорейців, Геракліта, античних стоїків, у вченні грецького ранньохристиянського теолога та філософа Оригена (улюбленого письменника Григорія Сковороди), в епоху Ренесансу (коли закономірно підвищився інтерес до циклічної концепції часу), у звітці про «Вічне Повернення» («Центр всюди. Крива – шлях вічності»⁷⁸) – основоположній думці всієї філософії Ф. Ніцше, в ноосферному світогляді В.І. Вернадського⁷⁹ і П. Тейяра де Шардена⁸⁰. Провіщаючи новітні відкриття постнекласичної науки, на початку 1920-х років видатний радянський зоолог, антрополог і географ академік Лев Берг підкреслював, що сама «еволюція значною мірою є розгортанням вже існуючих задатків»⁸¹.

У контексті пошуків представників Київської екзистенційно-антропологічної філософської школи слід особливо відзначити

⁷⁸ Ніцше Ф. Так говорил Заратустра / Фридрих Вильгельм Ницше / Пер. Ю.М. Антоновского под ред. К.А. Свасьяна. – Москва: Рипол Классик, 2002. – 608 с. С. 98.

⁷⁹ Vernadsky, Vladimir. ([1943] 2005).The Biosphere and the Noosphere. Executive Intelligence Review 32(7): 30–33.

⁸⁰ Teilhard de Chardin, Pierre. ([1959], 1976).The Phenomenon of Man. New York, London, Toronto, et al.: Harper Perennial, 319 p.

⁸¹ Берг Л. С. Труды по теории эволюции, 1922–1930. – Л.: Наука, 1977. – 387 с. С. 311.

панентеїстично-холістський світогляд Миколи Бердяєва. Філософ підкреслював: «Світ, людство, космічне життя принципово божественні, а не позабожественні, в них діють Божественні енергії. Тварність переборна. [...] Тварний світ може бути обожений»⁸². Отже, за Бердяєвим, і природу, і соціум формують єдині універсальні енергії, до відкриття законів та світоглядного тлумачення яких підійшла сучасна наука, зокрема синергетика.

Варто вказати на «персоналізм вседності» природного, соціального та особистісного в філософії Семена Франка⁸³, котрому, завдяки впливу Ніцше, відкрилася «реальність духа, реальність глибини в моїй власній душі»⁸⁴. У цій «останній глибині» свого «я» С.Франк, як він відзначав у філософському щоденнику навесні 1950 р., за декілька місяців до смерті, «дослідно випробував основну інтуїцію моєї філософії [...] – присутність [...] першооснови буття взагалі»⁸⁵.

Сучасні ідеї постнекласичної науки про фундаментальну єдність людини, соціуму і всесвіту, про фрактальність, як універсальну закономірність природних, біологічних та соціальних явищ і процесів близькі до протестантської ідеї рівності природного і соціального буття⁸⁶, до холізму⁸⁷ (holism), або філософії цілісності – напряду

⁸² Бердяев Н. А. Философия свободного духа. М.: Республика, 1994. 479 с. С. 169.

⁸³ Аляев Г. Є. Філософський універсум С. Л. Франка. Персоналістична метафізика вседності в горизонтах нової онтології ХХ століття / відп. ред. А.Є. Конверський. К.: Парапан, 2002, 368 с.

⁸⁴ Франк С. Л. Предсмертное. Воспоминания и мысли // Вестник РХД. 1986. № 146. С. 103–126. С. 121.

⁸⁵ Frank, S. Diary. Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture. New York: Columbia University. Box 15.

⁸⁶ Воденко К. В. Религия и наука в европейской культуре: динамика соотношения когнитивных практик. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Ростов-на-Дону: Южно-Российский государственный технический университет, 2012. URL: <http://cheloveknauka.com/religiya-i-nauka-v-evropeyskoj-kulture#ixzz4r7qcSQLd>

⁸⁷ Термін, висунутий протестантом-африканером, державним діячем Південної Африки та Британської Співдружності, воєначальником і філософом Яном Сметсом (Jan Christian Smuts, 1870–1950).

в сучасній західній філософії, котрий розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаваним «фактором цілісності».

Сучасний розвиток вищезазначених ідей знаходимо в новітній концепції універсальної історії Девіда Крістіана (Австралія), що на основі когерентності законів еволюції синтезує історію на трьох рівнях – в масштабі людства, планети і Всесвіту. Для Д. Крістіана історія – це «фуга, двома головними темами якої є ентропія [...] і, як свого роду контрапункт, – творчі чинники, що формують і підтримують, незважаючи на натиск ентропії, складні, але тимчасові рівноваги»⁸⁸. Прикметно, що концепт Д. Крістіана здобув активну підтримку на світовому рівні, зокрема через глобальний мережевий «проект Великої історії» Білла Гейтса⁸⁹.

В останні роки принцип внутрішньої фрактальної закономірності розвитку природи і соціуму знаходить все більше прихильників і серед українських науковців. Так, філософ та культуролог Юрій Мелков вказує на універсальну фрактальність культури⁹⁰, а політолог Олександр Майборода – на правомірність застосування концепту фрактальності до міжнародної системи⁹¹. Запропонований вітчизняним філософом Олександром Єременком концепт *событемы*, як «згорнутої історії», по суті також ґрунтується на фрактальності історичного процесу⁹².

⁸⁸ Кристиан Д. К обоснованию «Большой (Универсальной) истории / Дэвид Кристиан // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 137–146. С. 145.

⁸⁹ Sorkin A.R. So Bill Gates Has This Idea for a History Class... *The New York Times*. 2014. September 5. URL: <http://www.nytimes.com/2014/09/07/magazine/so-bill-gates-has-this-idea-for-a-history-class.html>

⁹⁰ Мелков Ю. Єдність, множинність і фрактальність культури в сучасному світі. *Філософські науки*. Вип. 6 (2), 2016. С. 93–98.

⁹¹ Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі / О.М. Майборода. Вид. 2-е, випр. і допов. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. – 448 с. – С. 148.

⁹² Событима как свёрнутая история. // *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, І. І. Братінов. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 592 с. – С. 7–11.

У світлі останніх досягнень синергетики, що відновлює цілісну, раніше властиву міфологічним і релігійним, наукову картину світу, єдині засади та закономірності розвитку універсуму⁹³, нині актуалізується дискурс щодо смислоутворюючих цінностей⁹⁴ («основоположних благ» «вищого порядку»⁹⁵), ціннісно-мотиваційних імпульсів політики, аксіологічного коріння міжнародних та громадянських конфліктів. Це, в свою чергу, обумовлює релятивізацію дихотомічного («чорно-білого») мислення, характерного для біполярного та постбіполярного світів.

Концепція даного розділу ґрунтується на працях теоретиків світ-системної теорії (Ф. Бродель, І. Валлерстайн, А. Гундер Франк, А. В. Коротаєв), моделювання циклічної динаміки соціальних процесів (М. Д. Кондратьєв, Дж. Аррігі, В. І. Пантін, Л. Г. Бадалян, В. Ф. Криворотов), синергетики (С. П. Капиця, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецький), універсальної історії (Д. Крістіан), кліодинаміки (П. В. Турчин), соціоприродничої історії (Е. С. Кульпін), сучасних дослідників аксіологічної дихотомії «Захід – Схід» та східної природи московсько-російської державності (О. С. Ахієзер, Г. В. Вернадський, Л. М. Гумільов, С. Н. Гавров, С. І. Каспе, Е. С. Кульпін, А. І. Кудряченко, М. І. Михальченко, О. Л. Янов та ін.), новаторських працях останнього часу щодо нелінійної динаміки та фрактальних закономірностей історичного процесу (І. В. Єфімчук, В. В. Афанасьєва, Д. С. Жуков, С. К. Лямін, К. В. Кочелаєвська, А. Г. Лазерсон, Ю. О. Мелков та ін.).

Метою даного розділу є дослідження універсальної закономірності фрактальної каузальності природних та соціальних процесів, зокрема політико-історичного процесу на теренах Євразії, і, на цій

⁹³ Катасонов В. Н. Введение / Наука – философия – религия: в поисках общего знаменателя. Под ред. Гайденоко П.П., Катасонова В.Н. Москва: Институт философии РАН, 2003. С. 5–6.

⁹⁴ Тейлор Ч. Джерела себе / Пер. з англ. – Київ: Дух і Літера, 2005. 696 с. С. 32.

⁹⁵ Там само. С. 94.

гносеологічній основі, глибше розуміння природи та шляхів вирішення стратегічного ціннісного конфлікту на сході України.

1. Феномен фрактальності в постнекласичному світобаченні

В останній третині ХХ століття синергетикою були відкриті топологічно нетривіальні об'єкти (т. зв. дивні атрактори), що радикально змінюють звичні уявлення про простір. Кожен із цих об'єктів є нерегулярною, самоподібною структурою, малі частини якої в довільному збільшенні є подібними до неї самої. Такі об'єкти були названі **фракталами** (лат. *fractus* – подрібнений, дробовий), а їх нетривіальна топологічна властивість – фрактальністю.

Вивченням фрактальності займаються нині не лише математика, фрактальна геометрія, а й економіка з її теоріями великих та малих циклів, теорія інформації, космологія, синергетика та інші науки. На рубежі ХХ–ХХІ століть в результаті міждисциплінарного дослідницького буму стало ясно, що, поряд із нерівноважністю та нелінійністю, іманентною якістю живої і неживої природи виступає фрактальність, тобто нерегулярна в довільному збільшенні подібність малих частин структури до неї самої. Фрактальність тотожна існуванню масштабної просторової інваріантності: частина будь-якого фракталу повторює ціле з деяким коефіцієнтом подібності. Фрактальну структуру мають і макрокосм (зіркові кластери, галактики, всесвіт), і мікркосм (всі макромолекули, геном людини, структура ДНК⁹⁶, води, світла, звуку, електромагнітних, гравітаційних хвиль⁹⁷

⁹⁶ Фрактальна укладка ДНК у хромосомах була доказана лише в 2005 році (див.: Nechaev S., Vasilyev O. On Topological Correlations in Trivial Knots: from Brownian Bridges to Crumpled Globules / S. Nechaev, O. Vasilyev // *Journal of Knot Theory and Its Ramifications*. – 2005. Vol. 14, No. 02. Pp. 243–263).

⁹⁷ Ще одна універсальна ознака фрактальності світобудови – гравітаційні хвилі, передбачені загальною теорією відносності, були зареєстровані дослідним шляхом 14 вересня 2015 року міжнародною обсерваторією LIGO (штат Вашингтон, США): Orlando, S. Gravitational waves detected 100 years after Einstein's prediction // *UFNews*. – Gainesville, FL: University of Florida. – February 11, 2016. <http://news.ufl.edu/articles/2016/02/gravitational-waves-detected-100-years-after-einsteins-prediction.php>

тощо), і простір людської діяльності: соціальний, економічний, історичний, геополітичний, культурний тощо⁹⁸. В Європі ця фрактальність вражаюче явлена в подібності історії і навіть в географічних обрисах Давньої Греції та Західної Європи, в Західному світі – між Західною Римською імперією та США⁹⁹. У цьому контексті протилежність між античною і християнською спадщинами осмислюється як «універсальна основа для наповнення конкретним змістом найрізноманітніших опозицій та розрізень в складі європейської історії, всередині свідомості та практики європейців»¹⁰⁰.

Фрактальною є і природа людської особистості, ідентичності. У своїй роботі «Я та Воно» засновник психоаналізу З. Фрейд порівнює особистісне Я з цибулиною: «... якщо його распотрошить, можна було б виявити всі послідовні ідентифікації, які утворили його свого часу»¹⁰¹.

Заперечуючи об'єктивність каузальності, ще Девід Юм вказував на суб'єктивність сприйняття її як такої¹⁰². Заперечення об'єктивно детермінованої причинності, визнання нелінійності розвитку, його відкритості зовнішнім, позасистемним впливам стало важливими презумпціями філософії постмодерну. Злиття теорії відносності з квантовою механікою привело фізиків до усвідомлення, що спостерігачі необхідні для набуття Всесвітом буття¹⁰³, і лише розумний спостерігач взмозі здійснити редукцію квантового стану,

⁹⁸ Афанасьева В. В. Пространство: новейшая онтология / В. В. Афанасьева, К. В. Кочелавская, А. Г. Лазерсон. – Саратов : Издательский Центр «Наука», 2013. – 223 с.; Ефимчук Ирина В. Фактальность истории // Общественные науки и современность. Журнал РАН. – Москва: Наука, 2010 – № 5. – С. 146–156.

⁹⁹ Ефимчук И.В. Указ. соч.

¹⁰⁰ Визгин В. П. На пути к другому: От школы подозрения к философии доверия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. 800 с. С. 210.

¹⁰¹ Цит. за: Уварова С. Г. Субъект как сюжет. Психоанализ. Часопис. – 2012. № 1(16). С. 30–35. С. 32.

¹⁰² Юм Д. Трактат о человеческой природе. Минск: ООО «Попурри», 1998. 720 с. – С. 665–667.

¹⁰³ Wheeler, J. A. Genesis and Observership. In: Butts, R.E., Hintikka, J. (Ed.). Foundational Problems in the Special Sciences. Part Two of the Proceedings of the Fifth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science. London, Ontario, Canada-1975, 1977, pp. 3–33. P. 27.

котра переводить множинність можливих станів в один, що має статус реальності¹⁰⁴.

Фрактальністю людина і соціум самоподібні всесвіту, будучи його органічною складовою. Видатний американський філософ ХХ століття Дж. Сантаяна вважав, що «сама природа тягне за собою свій ідеал і що прогресивна організація ірраціональних імпульсів творить раціональну думку»¹⁰⁵. І розум кожен раз формує ті ідеали і обирає ті способи гармонізації відносин, які найбільшою мірою відповідають вимогам життєвих імпульсів індивіда та суспільства в цілому.

Фрактальність, як детермінуюча риса постнекласичного бачення світу, по суті долає номадологічну («анархо-кочівницьку») картину світу, яку запропонували в 1970-х рр. близькі до анархізму французькі філософи Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі, пізніше названу постструктуралізмом, й яка стала «мейнстримом» європейської і, в цілому, західної філософії в постбіполярну епоху 1990-х рр. – фукуямівського «кінця історії». Одне з ключових понять-символів їхньої номадології – ризома (франц. Rhizome – кореневище) – являє собою метафору постмодерністської свідомості – мережу множинних нелінійних антиієрархічних зв'язків, протилежних лінійним структурам буття і мислення. У той час як корінь (або стрижень) – ключове поняття структуралістського бінарного мислення – має центр та йде вглиб, ризома є структурою з відсутнім смисловим центром, що розростається вшир. Ризома – свого роду «тіло без органів» – не є відповідальною за жодну структуральну або генеративну модель, вона далека від будь-якої ідеї генетичної осі як глибинної структури¹⁰⁶. Притаманна ризомі

¹⁰⁴ Вайнберг С. Мечты об окончательной теории. Физика в поисках самых фундаментальных законов природы / Пер. с англ. – М.: ЛКИ, 2008. 256 с.

¹⁰⁵ Santayana, G. The Life of Reason. N. J., 1922, vol. 1–5. – Vol. 1. – 291 pp. – P. 65.

¹⁰⁶ Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского, науч. ред. В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель, 2010. 895 с.; Игнатов М. А. Номадология Ж. Делёза как версия сетевой методологии. Наука. Искусство. Культура, 2016. № 3 (11). С. 38–43.

«множинність» є запереченням властивостей дерева і проявляється на всіх рівнях відсутністю головного стебла або кореня. У цьому випадку очевидна неможливість звести ризоматичну структуру суспільства до єдиного спільного знаменника чи єдиної спільної властивості, будь то ліберальна демократія чи вільний ринок, або, на протилежному кінці ідейно-політичного спектру, патерналістська імперія чи націоналізована економіка.

Постмодерні мислителі останньої чверті XX століття прагнули розробити й вималювати анархічну картину світу та суспільства, істотною мірою обумовлену бажанням подолати криваву спадщину тоталітарних режимів. Номадизм не приймає фігуру «Генерала» в якості зовнішньої домінуючої та движучої сили, декларуючи принцип спонтанної самоорганізації. Будь-який процес здійснюється без примусового підпорядкування, а виходить від «нецентрованої множинності», яка, згідно з принципами ризоморфної структури, позбавляється як від чужаків, так і від будь-якої централізуючої сили.

У цьому контексті весь євразійський мегаконтинентальний простір схожий на ризому. Якщо використовувати аналогію з «Тисячі плато», це простір, де безліч «орхідей» та «ос», «як різно-рідних елементів, формують ризому»¹⁰⁷. Цю метафору можна зрозуміти як один з незліченних варіантів взаємодії між Сходом та Заходом: динамічний, фрактальний процес «детериторіалізації» та «ретериторіалізації». Це явище характеризується не «чорно-білим» протистоянням чужим суспільствам та цивілізаціям, а процесом «запилення», що пронизує всі рівні міжнародної, національної, регіональної та місцевої взаємодії – процесом взаємного становлення, породженим не одним актором, а багатоакторним, багато-складовим діалектичним конфліктом в його нелінійному розвитку.

¹⁰⁷ Deleuze, Gilles. & Guattari, Félix. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Translation and Foreword by B. Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 28 pp. P. 10.

Втім, відображаючи фактори нелінійної множинності та стохастичності, властиві природним і соціальним феноменам (що дозволило нині впритул наблизитися до створення, наприклад, квантового комп'ютера) постструктуралістський «номадизм», що прагне «покінчити з основами»¹⁰⁸, принципово заперечує причинно-наслідкові зв'язки і саме бажання гармонізувати буття (особистість, суспільство та навколишній світ), знання про його глибинну цілісність та єдність. На соціально-психологічному, національному та міжнародному рівнях такий світогляд насправді сприяє «деконструкції» політичної волі щодо побудови та підтримки систем сталого розвитку, заснованих на принципах миру та колективної безпеки, багатосторонньої співпраці та інтеграції. Такий інтелектуальний анархізм чреватий хаосом, соціальною відчуженістю та песимізмом, его-війною «всіх проти всіх» і, в кінцевому рахунку, приходом геополітичного «атрактора», який встановлює над соціумом, що втратив засади та здатність до цілепокладання (цілеспрямованість), свій зовнішній диктат.

Навпаки, фрактальний методологічний підхід до всесвіту, земного світу та суспільства ґрунтується на теоретичних прогресивних досягненнях та здобутках останньої чверті XX – початку XXI ст.

Таким чином, з постмодерного розуміння світу ми беремо концепцію ризоми, а з постнекласичного розуміння – універсальну властивість фрактальності. В результаті такого синергетичного підходу світ, зокрема суспільство, може бути представлений і пізнаний як субстантивна множинність, або «ризом», переплених «властивостей дерева», кожна з яких, проте, має свої кореневі центри та свою власну логіку фрактального розвитку (розгалуження). Такі «властивості дерева» здатні як «прищеплювати»,

¹⁰⁸ Deleuze, Gilles. & Guattari, Félix. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Translation and Foreword by B. Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 28 pp. P. 24.

так і «прищеплюватись» різними факторами та суб'єктами, що веде в органічній природі до мутацій, а в соціальному світі – до соціально-економічних, політичних, культурних і навіть цивілізаційних перетворень, які породжують гібридні або принципово нові властивості.

Натомість, фрактально-синергетичний методологічний підхід дозволяє за емпіричним нагромадженням різновимірних, нелінійних траєкторій суперечностей та конфліктів, що характеризують сучасну добу структурних шоків в політичній та безпековій архітектоніці Східної Європи, роздивитися певні універсальні історичні парадигми, що обумовлюють генезу, розвиток та перспективи й нинішнього україно-російського конфлікту.

На початок ХХІ століття науці вдалося чимало зрозуміти. Виявилося, що «сама наукова раціональність аж ніяк не так стерильно відокремлена від традиційного знання, як це здавалося раніше»¹⁰⁹.

Постнекласична гносеологія, що виникла на рубежі ХХ–ХХІ ст. й нині далі завойовує позиції, органічно і синергетично поєднує методи наукового, філософського, релігійного, художнього пізнання та відповідні картини світу¹¹⁰. Як вказував видатний фізик-синергетик Ілля Пригожин, «ми стаємо свідками формування нової раціональності в ставленні до світу, соціуму і людини, що передбачає зближення діяльності вченого, діяча релігії, літератора. Адже, наприклад, «універсум художньої творчості значно відмінний від класичного образу світу, але він легко співвідноситься з сучасною фізикою та космологією»¹¹¹.

¹⁰⁹ Катасонов В.Н. Введение / Наука – философия – религия: в поисках общего знаменателя. Под ред. (Ed. by) Гайденоко П.П., Катасонов В.Н. – Москва: Институт философии РАН, 2003. – 284 с. – С. 2–8. Наука – философия – религия: в поисках общего знаменателя. Под ред. (Ed. by) Гайденоко П.П., Катасонов В.Н. – Москва: Институт философии РАН, 2003. – 284 с. – С. 3.

¹¹⁰ Пригожин И. Философия нестабильности. Вопросы философии. 1991. № 6. С. 51.

¹¹¹ Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. 1991, № 6, с. 46–52. – С. 51.

Для постнекласичного глобалізованого наукового пізнання характерна проблематизація традиційних розрізнень реальності на суб'єктивну і об'єктивну, духовну та тілесну, живу й неживу, природну та штучну. Така самоорганізація смислів сучасної науки за допомогою синергетичної рефлексії, що раніше становила сферу майже неподільного панування релігії та містики, на початку XXI століття впритул наблизилася до прозріння універсальних законів макрокосму, мікрокосму та соціального світу. Таким чином, у сучасної науки знову відкривається «космічне дихання».

2. Фрактальна дихотомія «Схід – Захід» в дослідженні каузальності політико-історичного розвитку Єврозії

Дихотомія цінностей, цивілізаційно-культурних устремлінь притаманна Єврозії як за визначенням (адже в самій її назві закладена двоєдиність різновеликих крил континенту), так і в історичному вимірі, особливо з часів монгольської навали. Причому така дихотомія класичної Європи (тобто Європи історичного простору імперії Каролінгів) і класичної Азії, як зони активного цивілізаційного впливу «Піднебесної» («великого Китаю»), є універсальною властивістю всього пострадянського простору на макрорегіональному, національному, регіональному, субрегіональному та місцевому рівнях. Ми показали, що ця дихотомія носить фрактальний характер, тобто практично в кожному суспільстві, на кожному його структурному рівні є потенція і Сходу, і Заходу. Питання полягає в їх динамічній пропорції¹¹². Як відзначає всесвітньо відомий італійський філософ культури Умберто Еко: «Неможливо уявити західну цивілізацію і, зокрема, європейську цивілізацію, без того, щоб окреслити для себе «грецьке диво», проте «ані грецька цивілізація,

¹¹² Піляєв І. С. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 1 (75). С. 129–138.

ані римська не можуть бути досягнуті без відтворення <...> їхнього східного коріння»¹¹³.

Історичне коріння збройного конфлікту на сході України та геополітичної кризи навколо нашої країни сягає вглиб принаймні до XIII–XIV ст., коли землі Давньої Русі були поділені між монгольською Ордою, що належала до периферійної зони впливу китайської цивілізації, та політичною Європою¹¹⁴. Як відомо, монгольська навала на Русь в середині XIII сторіччя жила не лише найсучаснішими озброєннями, а й технологіями управління великими зовнішніми просторами, країнами та народами, запозиченими з підкореного монголами Китаю.

Території Київської Русі після її розпаду упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів: умовно європейського (Галицько-Волинська Русь, Велике князівство Литовське, Польща, Річ Посполита, Австрія, Австро-Угорщина, знову Польща) та євразійського (Володимиро-Суздальська Русь, Велике князівство Московське, Російське царство, Російська імперія). Лише нетривалий історичний період – в 1939–1941 та 1944–1991 роках – ці центри знаходилися у форматі єдиної держави – СРСР, фрактальна дихотомія в якому простежувалася з макрорівня (цивілізаційний контраст між західними республіками Прибалтики, Білорусі, України, Молдавії і східними республіками Центральної Азії, а всередині РРФСР – між «Інгерманландією» (Санкт-Петербург, Ленінградська, Новгородська, Псковська, Архангельська області, Карелія) та євразійськими регіонами Поволжя, Північного Кавказу, Уралу, Сибіру, Даурії) до субрегіонального і, навіть, локального рівня (етнокультурний та аксіологічний

¹¹³ Еко У. Вступ до античності – У кн.: Історія європейської цивілізації. Близький Схід / за ред. Умберто Еко; переклад з італійської. Харків: Фоліо, 2016. С. 17.

¹¹⁴ Піляев І. С. Фрактальна локалізація глобальної парадигми «Схід – Захід»: спроба синергетичного аналізу збройного конфлікту на Донбасі. Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 22. Частина II. Серія: Політичні науки. 2015. С. 112–120.

контраст між слобожанськими районами Донеччини й Луганщини та їх мобілізаційно індустріалізованими районами, що наразі виступили базою «ДНР» та «ЛНР»). Таким чином, протягом понад сім століть після монгольської навали спостерігаємо не лише цивілізаційно-культурну та геополітичну альтернативність, біполярність, а й чітку фрактальність історичного та етнокультурного розвитку простору колишньої давньоруської держави: Русь Західна – Русь Східна, український етногенез в державах Центральної Європи і в царській Росії, Україна – Росія, Правобережна Україна – Лівобережна Україна, слобожанський Донбас – мобілізаційно індустріалізований Донбас і т.п.

Ця дихотомія особливо гостро виявилася в ході громадянської війни на теренах України, що настала за Жовтневою 1917 року революцією в Петрограді. За цивілізаційною природою це була боротьба «не на життя, а на смерть» між ординсько-євразійською Росією більшовиків та примкнулих до них абсолютистів-імперців (в особі десятків тисяч колишніх царських офіцерів і генералів, частини царської інтелігенції та чиновництва, що свідомо примкнули до більшовиків через свої месіансько-імперські переконання¹¹⁵) і Європейською Руссю-Україною, котра хоча й не надовго, але цілком символічно в серпні-листопаді 1920 р. об'єдналася на прозахідній (схваленій представниками Антанти) платформі визнання державності УНР та союзних дій Армії УНР і Руської армії П. Врангеля проти більшовиків.

У контексті дихотомії історичного розвитку територій колишньої Давньої (Київської) Русі після її поділу між Ордою та Європою, Литовська Русь, а потім Русь-Україна гетьманської традиції виступали геополітичною і ціннісною альтернативою євразійській Русі-Росії як свого роду *Іншому*. По аналогії, в ціннісному контексті китайсько-конфуціанської цивілізації Тайвань (самоназва

¹¹⁵ Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны / Сост., вступ. ст., послесл. Н. Н. Лисового. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. 588 с. С. 579.

Китайська Республіка) з 1949 р., тобто з часу перемоги комуністів у громадянській війні та проголошення КНР, постає свого роду аксіологічно «іншим Китаєм».

Фрактально-синергетичний підхід дозволяє по-новому поглянути на глибинний політичний характер та історичну роль більшовицької революції в Росії – найважливішого чинника соціально-економічних і політичних трансформацій на просторі Східної Європи, Північної і Центральної Євразії ХХ–ХХІ ст., яка, при всій удаваній парадоксальності, в контексті новітньої і сучасної історії постає як фрактальна гілка загального процесу інтернаціоналізації і глобалізації світового капіталістичного господарства.

Як слушно зауважує американський дослідник професор Ентоні Саттон, «спроби монополізувати контроль над суспільством можуть мати різні назви і водночас – спільні характеристики» (наприклад, «ультраправий та ультралівий фланги традиційного політичного спектра є абсолютними колективістами»)¹¹⁶. У банкірів світового масштабу і режиму Леніна-Троцького була істотна спільна платформа – інтернаціоналізм. Цілком закономірно, що, будучи найважливішим фактором глобалізації, «міжнародні фінанси вважають за краще мати справу з централізованими урядами»¹¹⁷.

Як вказує Саттон, котрий опрацював величезний масив архівних документів Державного департаменту США щодо подій більшовицької революції, зокрема її зовнішніх чинників: «З урахуванням неефективності централізованого планування при соціалізмі, тоталітарна соціалістична держава є прекрасним ринком для його захоплення капіталістичними монополіями, якщо їм вдасться укласти союз з представниками соціалістичної влади»¹¹⁸.

¹¹⁶ Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция. Пер. с англ. – М.: Русская идея, 2005. 2-е изд., 400 с. – С. 11.

¹¹⁷ Там само. С. 154.

¹¹⁸ Саттон Энтони. Уолл-стрит и большевицкая революция. М. «Русская идея», 1998. 1-е изд.; 2005. 2-е изд. 400 с. С. 11–12.

У цьому контексті не вбачається парадоксальним лист на підтримку більшовицького уряду Леніна і Троцького, спрямований президентові США Вудро Вільсону¹¹⁹ 17 жовтня 1918 року одним із найвпливовіших представників Уолл-стріт Вільямом Лоренсом Саундерсом, віце-головою правління Федерального резервного банку Нью-Йорка, директором тісно пов'язаної з фінансовими імперіями Джона Д. Рокфеллера і Джона П. Моргана корпорації «Амерікен Інтернешнл» – інвестиційного трасту, заснованого в 1915 р. президентом National City Bank of New York (нині Citibank) і экс-заступником міністра фінансів США Френком Вандерліпом для освоєння ринків Росії і Китаю¹²⁰. «Було б величезною помилкою, – зазначав у цьому зв'язку Саттон, – припускати, що допомога більшовикам була ідеологічно мотивована в будь-якому вузькому сенсі. Фінансисти мали один мотив – *владу* – і тому допомагали *будь-якому* політичному інструменту, який забезпечив би їм доступ до влади...» «для ведення переговорів про концесії і ділові угоди»¹²¹, а «їх пряма мета – захопити російський ринок»¹²².

Правомірно припустити, що такі державні центри на території колишньої Російської імперії, як Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, Донська республіка (Військо Донське) доби отаманів О. Каледіна та П. Краснова, Добрармія часів Першого Кубанського походу були б «ригіднішими» від інтернаціоналістської команди голови Реввійськради РРФСР, потім СРСР

¹¹⁹ Як зазначав американський історик, дослідник особистості та політики президента В. Вільсона Дженнінгс К. Вайс: «[...] Історики ніколи не повинні забувати, що Вудро Вільсон ...забезпечив Льву Троцькому можливість в'їхати до Росії з американським паспортом» (Wise, J. C. Woodrow Wilson: Disciple of Revolution. New York: Paisley Press, 1938. 674 pp. Р. 647) при чотко об'явленном последним намерении «продвигать революцию» (Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция. Пер. с англ. – М.: Русская идея, 2005. 2-е изд., 400 с. С. 27).

¹²⁰ Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция. Пер. с англ. – М.: Русская идея, 2005. 2-е изд., 400 с. – С. 10.

¹²¹ Там само. С. 147.

¹²² Там само. С. 155.

Л. Троцького у відстоюванні національно-державних інтересів. Характерно, що коли Антанта намагалася влаштувати переговори між білими і більшовиками на Принцевих островах у Мармуровому морі (планувалися на 15 лютого 1919 р.), більшовицький уряд дав згоду на ці переговори, тоді як усі антибільшовицькі режими (крім уряду Естонії) відмовилися¹²³. У цьому контексті видається радше закономірним, аніж викликаним розрізненими обставинами або суб'єктивними непорозуміннями той факт, що верховний правитель білої Росії адмірал О. Колчак отримав хоча б часткове дипломатичне визнання і хоч якусь більш-менш відчутну допомогу з боку Антанти лише в травні-червні 1919 року, коли колчаківці вже почали незворотно відкочуватися на схід під ударами переважаючих сил Червоної армії¹²⁴.

Отже, американо-радянські відносини у XX ст. зазнали такі історичні етапи, як спільне руйнування старої російської державності в ході більшовицької революції, величезні індустріальні будови перших радянських п'ятирічок¹²⁵, військовий союз проти націоналістичних тоталітарних режимів у континентальній Європі, далі – період «холодної війни» та історична перемога в ній Заходу.

¹²³ Цветков В. Ж. Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). – 1-е. – Москва: Посев, 2009. – 636 с. – С. 416–417.

¹²⁴ Черчилль У. Мировой кризис. – М. ; Л. : Государственное военное издательство, 1932. 328 с. С. 116–118; Мельгунов С. П. Трагедия адмирала Колчака: в 2 книгах / С. П. Мельгунов. – Книга вторая : Часть III. – Москва : Айрис-пресс, 2004. 496 с. С. 293.

¹²⁵ Такі індустріальні гіганти – «гордість сталінських п'ятирічок», – як Дніпровська ГЕС (ДніпроГЕС), Горьківський автозавод (ГАЗ), Московський автомобільний завод імені Ленінського комсомолу (АЗЛК), Сталінградський тракторний завод, Магнітогорський металургійний комбінат (знаменита «Магнітка»), Уральський завод важкого машинобудування (Уралмаш) та сотні інших заводів і фабрик у період індустріалізації кінця 1920–1930-х років були цілком або в основному збудовані американськими компаніями за участю американських інженерів та кваліфікованих робітників, що використовували дешеву або поневолену працю мобілізованих на відповідні будівництва мас радянських «бійців трудового фронту» (Dunn, W. S., Jr. *The Soviet Economy and the Red Army, 1930–1945*, Westport, CT; London: Praeger, 1995, 272 pp. Pp. 7–26; Siegel, K. A. *S. Loans and Legitimacy: The Evolution of Soviet-American Relations, 1919–1933*. Lexington, KY: The University Press of Kentucky, 1996, 211 pp. P. 86).

Саме неефективність централізованого планового управління за тоталітарного соціалізму радянського зразка визначила щільну залежність радянської економіки, а згодом і економік радянського блоку (в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги) від світового капіталістичного ринку, репрезентованого, передусім, транснаціональними корпораціями. Так, соціалістична економіка була нездатна виробити ефективний інструментарій ціноутворення, тобто еквівалентності обміну в торгівлі між підприємствами «братніх» країн-членів РЕВ. Тому вимушено використовувалися середньозважені ціни світового, тобто капіталістичного, ринку за останні 5 років, причому цілком офіційно¹²⁶. Іншими словами, країни радянського блоку не могли існувати без світового капіталістичного ринку, оскільки не мали навіть інструментарію ринкового ціноутворення і, відповідно, еквівалентності обміну товарами та послугами між собою. При Сталіні на еквівалентність обміну уваги не звертали, але в епоху «розвинутого соціалізму» ця проблема набула критичного масштабу. Угорщина і Польща намагалися розвивати у себе «соціалістичне ринкове господарство», але подібні перетворення призвели спочатку до масових антиурядових виступів і введення надзвичайного стану в Польщі (диктатура генерала Войцеха Ярузельського в 1981–1989 рр.), а далі – до хвилі «Оксамитових революцій» 1989 року. Комуністи тоді в жодній з європейських країн соцтабору не знайшли підтримки народу. І спричинено це було, поряд із збанкрутістю партійних монополій та відсутністю громадянських свобод, очевидною неефективністю вибудованої комуністами господарської системи.

Більшовики з їх «пролетарським інтернаціоналізмом», а по суті космополітизмом, звичайно несвідомо, виконали стратегічне надзавдання глобалістської фінансової еліти: відібрати активи та

¹²⁶ Слепов В. А. Цены мирового рынка: Ценообразование на международном рынке стран-членов СЭВ. – М.: МИНХ, 1986. 58 с.

надра у традиціоналістської національної аристократії та буржуазії і, через механізм «пролетарської диктатури» та знекровлення народів колишньої імперії у громадянській війні, перевести їх, врешті-решт, під власний контроль. Дещо відстрочив виконання цієї історичної місії «націонал-патріотичний» тиран Сталін через придушення троцькістських фанатів «світової пролетарської революції» та впровадження доктрини первісної «перемоги соціалізму в одній країні (СРСР)». Проте у 1991 р. місія була успішно виконана, а КППС – «славна» спадкоємиця ВКП (б) – з 16,5 млн. «найпередовіших і найсвідоміших» членів була майже без опору викинута на звалище історії.

В даному випадку стратегування з боку мозкових центрів країн Заходу і націленого на глобалізацію ринків транснаціонального капіталу велося за принципом квантового комп'ютера, що нині розробляється: у ньому не можливо жорстко запланувати алгоритми, але на виході все одно буде принципово необхідний результат.

Взагалі, соціальні революції є як би «перебоями» (лінійної) причинності, коли через тектонічні соціальні зрушення виникають новий комплекс і нова логіка каузальності. Проте на великих історичних відрізках часу, на новому спіральному витку розвитку стрижнева дихотомія та універсальна закономірність причинності знову виявляються.

Наприклад, Євген Моцелков найважливішою системоутворюючою характеристикою, яка виступає основою російського соціуму протягом кількох століть нової і новітньої історії, вважає «стійкість авторитарно-єтатистської державності»¹²⁷, що зберігається навіть за умов підпорядкованості в цілому загальносвітовому прогресу. При цьому російська соціальна динаміка характеризується складною

¹²⁷ Моцелков Е.Н. История и политика: философские истолкования. Монография. – Москва: Аргамак-Медиа, 2013. – 328 с. – С. 54.

нелінійною траєкторією циклів повторюваних системних революцій і компенсуючих один одного періодів «реформа-контрреформа»¹²⁸.

Нижче наведемо чотири витка спіралі розвитку російської імперської системи (XVIII–XXI ст.):

1. Царська доба (генеза у 1703–1721 рр. – від заснування Санкт-Петербурга, як столиці постаючої імперії до проголошення Російської імперії).

2. Радянська «доперебудовна» доба (генеза у 1917–1922 рр.: Лютнева революція – Жовтнева революція – Громадянська війна – утворення СРСР, тобто стабілізація системи в новій якості).

3. Доба «перебудови» та радикальних соціально-політичних трансформацій (1985–1993 рр.: горбачовська «перебудова», проголошення суверенітету РСФСР, Сепневий (1991 р.) путч, розвал СРСР, збройне протистояння в Москві та розстріл Білого дому (21 вересня – 3–4 жовтня 1993 р.), прийняття Конституції РФ всенародним голосуванням (набуття чинності 25 грудня 1993 р.) і перші вибори до Державної Думи РФ 12 грудня 1993 р.).

4. Авторитарна ельцинсько-путінська доба: умовна стабілізація системи в грудні 1993 р. та кінцева стабілізація («заморозка») зі вступом на посаду президента РФ В. Путіна 7 травня 2000 р.

Досить показове у цьому контексті спостереження відомого російського історика Сергія Волкова: «Повертаючись до сучасності, неважко помітити, що всі основні установки і гасла, які зараз вимушено прийняті державною владою – культ російської державності, ідеологія національної єдності, занепокоєність територіальною цілісністю країни, заперечення «класової боротьби» (аж до прийняття закону, караючого за «розпалювання соціальної

¹²⁸ Мошчелков Е.Н. История и политика: философские истолкования. Монография. – Москва: Аргамак-Медиа, 2013. – 328 с. – С. 54–55.

ворожнечі»), економічна свобода – чисто «білі». [...] Проте сама російська влада генетично має «червоне» походження¹²⁹, влада ототожнює себе не з білими, а з червоними, і веде наступництво не від історичної Росії, а від більшовицького режиму...»¹³⁰.

Фрактальна каузальність цілком укладається в спіралевидну діалектику соціальних процесів, оскільки сама спіраль є фракталом. У разі якщо соціальна система (політичний режим) стабілізується, спіралі, що закручуватиметься в фазовому просторі, відповідатиме коливальний процес із затухаючою амплітудою. Якщо ж система дестабілізується, «розкручуваній» спіралі відповідатиме коливальний процес із зростаючою амплітудою, що веде, врешті-решт, до руйнування даної соціальної системи (політичного режиму)¹³¹.

Фрактальна дихотомія «Схід – Захід» в епоху Холодної війни в Європі в найбільш вираженому інституціональному вигляді проходила німецько-німецьким кордоном. Як зазначає берлінська *Der Tagesspiegel*, «Німці були інтегровані до військових альянсів – як на Заході, так і на Сході. Це було свого роду гарантією, що в них знову не прокинуться амбіції розв'язати загарбницькі війни й поневолити своїх сусідів»¹³². Після краху СРСР та очолюваного ним Східного блоку (у рамках Варшавського договору) геополітично й інституційно демаркований кордон переважаючого впливу в дихотомії «Схід – Захід» поступово зміщується все далі на схід, дотепер форма-

¹²⁹ Так, дід президента РФ Володимира Путіна, за його власним визнанням, працював кухарем в резиденціях Леніна і Сталіна (см.: Береснев В. Как дед Путина работал поваром у Ленина и Сталина. Бизнес Онлайн. 16.03.2018. URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/375617>). А ФСБ РФ, звідки вийшов Путін, офіційно вважає своїм засновником голову ВНК (рос. ВЧК) – головної інституції «червоного» терору – Фелікса Дзержинського.

¹³⁰ Волков С. У «беляков» воруют идею. Белое движение и современность: кто кому должен? Киевский телеграфъ. 23.03.2011. URL: <https://telegrafua.com/world/11857/>

¹³¹ Див.: Жуков Д. С., Лямин С. К. Фрактальное моделирование социально-политических феноменов и процессов. Pro Nunc. Современные политические процессы. 2011. № 1 (10). С. 161–171. С. 170.

¹³² Marschall Ch. von, Grabitz M. Steht die Nato vor dem Aus? Der Tagesspiegel. 14.02.2017. URL: <http://www.tagesspiegel.de/politik/westliches-verteidigungsbuendnis-steht-die-nato-vor-dem-aus/19392156.html> (Last accessed: 10.11.2020).

лізувавшись у вигляді лінії розмежування сторін за Мінськими угодами 2014–2015 рр.

Варто відзначити, що лінія зіткнення ворогуючих сторін на Донбасі, що згадується Мінським меморандумом від 19 вересня 2014 року в контексті взаємного відводу важких озброєнь, має історичні паралелі з лінією розмежування територій Слобідської України, Кальміуської паланки Війська Запорозького періоду Нової Січі, з одного боку, і Війська Донського, з іншого, що склалася на середину XVIII ст., зокрема після указу російського уряду від 30 квітня 1746 року. При цьому історично початок приборканню донців і реорганізації їх самостійних вольностей на керовані Кремлем свободи та привілеї (порівняно з іншими «царевими слугами») поклала грамота царя Івана IV Грозного від 3 січня 1570 року, яка пов'язала Донщину з Московською державою на противагу відносинам козаків із польським королем. Таким чином, спостерігаємо, як фрактальна дихотомія цінностей та геополітичних орієнтацій на широкому степовому просторі проживання козацтва між Дністром та Доном з плином історичного часу набуває інституційного формату у вигляді української та донської козацьких автономій, які у взаємних відносинах уособлюють на цьому рівні, тісно перетинаючись у мові, звичаях та культурі, відповідно крайню східну межу аксіологічно-поведінкової Європи і крайню західну межу аксіологічно-поведінкової Євразії.

Збройний конфлікт на Донбасі, як показує його розвиток протягом 2014–2018 рр., на відміну від заморожених конфліктів на Південному Кавказі і Придністров'ї або посткомуністичних воєн на теренах колишньої Югославії, носить не стільки етнічний, скільки ідеологічний і, глибше, аксіологічний, ціннісно-цивілізаційний характер, що проявляється у відсутності наскрізних етнічних розколів в політичній лояльності цивільного населення в зоні конфлікту, так само як і в переважно економічно мотивованій географії потоків біженців та переміщених осіб із Донбасу.

Фрактальна дихотомія «Схід – Захід» як би задає природу конфліктів на лімітрофному, фронтірному просторі пострадянської Східної Європи. Водночас важливо усвідомлювати умовність та відносність такої дихотомії.

Так, відомий російський сходознавець Василь Бартольд (1896–1930) наполягав на тому, що монголи сприяли вестернізації Росії: «Всупереч часто висловлюваній думці, навіть впливу європейської культури Росія в московський період піддавалася в набагато більшому ступені, ніж у київський»¹³³. Прикметно, що авторитетний американський історик Московської Русі Річард Пайпс, наводячи в своїй роботі дану думку В.В. Бартольда, її не заперечує¹³⁴. І це не дивно, оскільки в добу ординського панування, в т.ч. і через північно-східну Русь, активно розвивалися торговельні, дипломатичні та культурні зв'язки між Європою і Східною Азією за маршрутами Великого Шовкового шляху¹³⁵.

Відомо, що в епоху Великого переселення народів кордони «політичної Азії» сягали території сучасної Швейцарії (Аварський каганат V–VI ст., заснований Аттілою), а в VIII ст. – сучасної Франції (арабські завоювання).

У Східній Європі зберігається історична пам'ять про Велику Болгарію хана Аспаруха, про Тюркський і Західно-Тюркський каганати, і, звичайно про імперії Чингізидів, Золотої Орди, Тимура та Османську імперію, що наприкінці XVII ст. вела битву за «Золоте яблуко Європи» столицю австрійської імперії Відень. Зокрема, в історичній пам'яті Литви, яка вже вступила до ЄС, зберігається

¹³³ Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. 2-е изд. Ленинград: Ленинградский институт живых восточных языков, 1925. 318 с. С. 171–172.

¹³⁴ Пайпс Р. Влияние монголов на Русь: «за» и «против». Историографическое исследование. Неприкосновенный запас. 2011. № 5 (79). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/5/p20-pr.html> (Last accessed: 16.10.2020).

¹³⁵ Баллод Ф. В. Приволжские «Помпей». М.; Петроград: Государственное издательство, 1923. 132 с. – С. 131; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда. Москва: Академия наук СССР, 1950. 500 с. Пайпс Р. Указ. твір.

монументальна згадка про вагомий внесок татар у перемогу над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві. Вже не кажучи про те, що до багатовікового перебування у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої землі сучасної Північної та Центральної України понад 120 років перебували під владою Орди, а землі сучасної Південної та Південно-Східної України з середини 6 по початок 8-го сторіч – під владою Тюркського та Західно-Тюркського каганатів, з середини 8 по середину 9 сторіччя – Хазарського каганату, а в 16–18 ст. – під владою Османської імперії. Наприклад, місто Кам'янець-Подільський (південний захід сучасної України) протягом XV–XVIII сторіч мало дуже важливе геополітичне значення на кордоні християнської та мусульманської культур.

Релятивізм європейських цінностей і дихотомії «Європа – Азія» проявляється і в сучасному політикумі. Так, в центральноевропейській Угорщині націоналістичні партії «Фідес» і «Йоббік» заявляють про тюркське коріння угорської нації та свої пантюркістські симпатії. Вони активно підтримали проведення в Угорщині курултаю тюркських народів, який у 2012 р. відкривав голова угорського парламенту Шандор Лежак. У 2011 р. в Угорщині була видана перша Біблія з тюрксько-руничною писемністю.¹³⁶

Тоді як цивілізаційники розглядають проблему конфлікту культурних порядків з точки зору певної ізольованої логіки розвитку і навіть антагонізму окремих цивілізаційно-культурних світів (систем), ми, натомість, розглядаємо культурну, ціннісну та цивілізаційну дихотомію в її фрактальному уречевленні, в тісній історичній взаємодії та взаємодоповнюваності Сходу і Заходу на всіх рівнях – від макрорегіонального до місцевого та особистісного.

¹³⁶ Сидоров В. Зачем венграм туранизм. Русская планета. 2013, 10 декабря. URL: http://rusplt.ru/world/vengri_turki.html (Last accessed: 22.11.2020).

3. Застосування фрактально-синергетичного методу для аналізу збройного конфлікту на Донбасі

Збройний конфлікт на Донбасі в його найглибшому світоглядно-ціннісному вимірі – це зіткнення між постмодерною структурою «ризومي» держави/суспільства, що заперечує домінуюче ядро й ґрунтується на безцентровій множинності різнорідних та різноманітних соціальних явищ (наприклад, химерна комбінація та неконфліктна взаємодія на Євромайдані лібертаріанців і радикальних етнонаціоналістів, протестуючих проти корупційного режиму Януковича), та «деревоподібною» лінійною ієрархією кланово-олігархічної державної корпорації (пострадянська / до- Сучасний) з чітко визначеним головним стовбуром «Татової сім'ї» (будь то клан Єльцина, Путіна чи Януковича) та багатьма регіональними й місцевими гілками того самого дерева, що мають необхідний ієрархічний зв'язок з основним стовбуром. Більше того, конфлікт на Донбасі відбувається одночасно в геополітичному, міжнародному, транснаціональному та регіональному масштабах, фрактально розбиваючись на багато локальних, міжособистісних та навіть внутрішньоособистісних конфліктів. Той самий світоглядно-ціннісний конфлікт між «деревом» і «ризомою», але вже в конфуціанському вимірі, присутній у конфлікті між «червоною» сучасністю материкового Китаю і «білим» Тайванем. При цьому ультрасучасні мегаполіси, характерні для східноазійських «драконів», та деіндустріалізоване, знелюднене нове «Дике поле», характерне для багатьох районів сучасного Донбасу, однаково вписуються в концепцію такого конфлікту.

Прикметно, що з початком навесні 2014 року збройного протистояння на Донбасі російсько-неоімперській знаковій символіці «Русской весны» і «Русского мира» майже відразу була протиставлена смислова символіка «Іншого», в тому не етнонаціональному, а культурно-цивілізаційному та аксіологічному розумінні, яких цьому терміну надав відомий норвезький суспільствознавець Івер

Нойманн¹³⁷: в травні-червні 2014 р. переважно з активістів Самооборони Євромайдану було сформовано окремий батальйон «Київська Русь» Міноборони України, який взяв участь у бойових діях в районі Слов'янську, на Луганщині та в районі Дебальцева. Так само дихотомія європейської та ординсько-московської Русі чітко простежується й у конфесійно-аксіологічній площині через гостре протистояння з 1992 р. по 2018 р. Української Православної Церкви, як складової Руської Православної Церкви Московського Патріархату, та Української Православної Церкви Київського Патріархату, підпорядкованої Патріарху Київському та всієї Руси-України.

Результати соціологічного опитування щодо зв'язку між національною ідентичністю та зовнішньополітичними уподобаннями, проведене Майклом Джентіле за підтримки Університету Умео (Швеція) в місті Луганську наприкінці 2013 року, напередодні збройного конфлікту на Донбасі, засвідчили, що «геополітичні ідентичності в Луганську мають складну політичну стратиграфію, що включає демографічну, соціально-економічну, культурну та позиційно-поведінкову складові»¹³⁸. Як відзначає Джентіле: «Луганськ є одним із (наразі) двох головних центрів триваючого збройного конфлікту на Донбасі, а це означає, що глибоке розуміння політичної стратиграфії геополітичних ідентичностей у зазначеному місті є ключем до кращого розуміння конкретного контексту, на який була спроектована – назвемо речі своїми іменами – російсько-українська війна»¹³⁹.

Нижче ми застосуємо наш аналіз до Луганської області, з розбивкою по її адміністративних районах.

Розглянемо – принаймні умовно та для цілей локального фрактально-ціннісного аналізу Луганської області як міжцивілізаційної

¹³⁷ Neumann, I. (1999). *Uses of the Other: «The East» in European Identity Formation*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 304 pp.

¹³⁸ Gentile, M. (2015). West oriented in the East-oriented Donbas: A political stratigraphy of geopolitical identity in Luhansk, Ukraine, *Post-Soviet Affairs*. 31(3): 201–223. P. 213–214.

¹³⁹ Ibid. P. 214.

прикордонної зони, актуалізованої внаслідок геополітичного збройного конфлікту, – українську етнічну приналежність, українську мову та історичну приналежність до Катеринославської чи Харківської областей як показники проєвропейської ідентичності; та російську етнічну приналежність, російську мову, а також приналежність до регіону донських козаків як показники проросійської (проєвразійської) історичної та культурної ідентичності. Відповідно, ми можемо розглядати етнічну приналежність, рідну мову, територіальну належність та історичну пам'ять як детермінанти деяких відносно стабільних ціннісних ідентичностей, хоча останні можуть бути мінливими за вирішальних обставин. За результатами останнього Всеукраїнського перепису населення (2001 р.)¹⁴⁰, етнічні українці становлять 58,0% етнонаціонального складу населення Луганської області, а етнічні росіяни (*русские*) – 39,0%. Етнічні українці становлять більшість у всіх районах області, за винятком Станично-Луганського та Сорокинського (колишнього Красnodонського), а також міст обласного підпорядкування Сорокине (колишній Красnodон), Должанськ (колишній Свердловськ), Хрустальний (колишній Красний Луч) і Кадіївка (колишній Стаханов), де переважають етнічні росіяни. У той же час район Сорокине та всі вищезазначені міста перебувають на території, яка фактично не контролюється українською владою з весни 2014 року. Натомість, у 2001 році лише 30% населення Луганської області вважали українську своєю рідною мовою, зокрема – 63,8% сільських жителів та 25,5% жителів міст. Між тим у 8 з 12 районів Луганської області, де влада України здійснює владні повноваження, українську мову вважають рідною від 93,8% (Марківський район) до 62,8% (Троїцький район), тоді як з 6 районів, де державні органи України тимчасово не здійснюють своїх повноважень, лише в одному – Довжанському (колишній Свердловський)

¹⁴⁰ Мовний склад населення України / Всеукраїнський перепис населення 2001. Київ: Державний комітет статистики України, 2003-2004. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

ловськ) – більше половини населення (56,0%) вказали українську мову як рідну.

Автор провів фрактальний аналіз міст обласного підпорядкування та районів Луганської області за трьома критеріями: етнонаціональним (абсолютна більшість населення має українську етнічну ідентичність – 2Е, або російську етнічну ідентичність – 2А, проста більшість населення має українську етнічну ідентичність – Е, проста більшість населення має російську етнічну ідентичність – А, немає абсолютної чи простої більшості – АЕ); за критерієм мовної ідентичності (україномовна абсолютна більшість – 2Е, російськомовна абсолютна більшість – 2А; україномовна проста більшість – Е, російськомовна проста більшість – А, абсолютна чи проста більшість – АЕ); і за критерієм дореволюційної (дорадянської) належності до Катеринославської та Харківської губерній (відповідно Е) або Війська Донського (відповідно А). авторський аналіз показав, що найбільш суперечливе почуття ідентичності виявляється в містах обласного підпорядкування – Брянці, Алчевську, Голубівці (колишній Кіровськ), Кадіївці (колишній Стаханов), Северодонецьку та Перевальському районі (2Е-2А). Найсильніша проукраїнська ідентичність має місце переважно в північних, здебільшого сільських районах (історична Слобожанщина та історичні землі Війська Запорозького): Біловодськ, Білокуракине, Кремінна, Марківка, Мілове, Новопсков, Сватове, Старобільськ (усі 5Е), Попасна та Троїцьке (обидві 4Е). Найсильніша проєвразійська (проросійська) ідентичність присутня в містах Сорокине (колишній Красnodон) – 4А, Антрацит, Довжанськ, Хрустальний (колишній Красний Луч) – всі 1Е-4А та Станично-Луганському районі – 4А. Останній, на відміну від перелічених вище міст, нині контролюється українською владою (див. таблицю 1 та карту нижче)¹⁴¹.

¹⁴¹ Результати аналізу (без наведеної нижче таблиці) вперше опубліковані англійською мовою у науковому міждисциплінарному рецензованому журналі «Ідеологія та політика» (м. Мілан, Італія): Piliiaiev, I. (2019). The Nature of the Armed Conflict in the Donbas: A Postnonclassical Viewpoint. The Ideology and Politics Journal. No. 3(14), pp. 77–105. Pp. 97–99.

Таблиця 1

Показники ціннісної ідентичності міст обласного підпорядкування
та районів Луганської області
за критеріями етнологічної, мовної ідентичності населення
(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року)
та адміністративно-територіальної належності
перед революційними подіями 1917 року¹⁴²

Адміністративно-територіальна одиниця	Етнічні українці (% від населення)	Етнічні росіяни (руські) (% від населення)	Рідна українська мова (% від населення)	Рідна російська мова (% від населення)	Адміністративно-територіальна належність перед революційними подіями 1917 року	Агрегований показник ціннісної ідентичності
1	2	3	4	5	6	7
ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ	58,0 Е	39,0	30,0	68,8 АА	Скатеринославська, Харківська губернії, Область Війська Донського ЕА	2Е-3А
ЛУГАНСЬК (міськрада)	49,6 ЕА	47,4	14,3	84,7 АА	Скатеринославська губернія Е	2Е-3А
АНТРАЦИТ (міськрада)	49,7 ЕА	46,7	13,9	83,7 АА	Область Війська Донського А	1Е-4А
БРЯНКА (міськрада)	54,9 Е	42,7	14,0	85,7 АА	Скатеринославська губернія Е	2Е-2А

¹⁴² Жирним шрифтом виділені адміністративно-територіальні одиниці, які після 2014 р. станом на кінець 2020 р. повністю або частково перебувають під контролем української влади. На кінець листопада 2014 р. органи влади України діяли в 3-х містах обласного підпорядкування та 12 районах Луганської області. Таке положення зберіглося і на момент завершення підготовки даного розділу до публікації (кінець 2020 р.).

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
ГОЛУБІВКА ¹⁴³ (до 2016 р. – КИРОВСЬК) (міськрада)	56,9 Е	40,7	20,3	79,3 АА	Екатеринославська губернія Е	2Е-2А
м. АЛЧЕВСЬК	51,6 Е	44,7	15,3	83,6 АА	Екатеринославська губернія Е	2Е-2А
СОРОКИНЕ ¹⁴⁴ (до 2016 р. – КРАСНО-ДОН) (міськрада)	33,2	63,3 А	8,3	91,1 АА	Область Війська Донського А	4А
ХРУСТАЛЬНИЙ ¹⁴⁵ (до 2016 р. – КРАСНИЙ ЛУЧ) (міськрада)	49,2 ЕА	46,1	14,7	83,6 АА	Область Війська Донського А	1Е-4А
ЛИСИЧАНСЬК (міськрада)	66,7 ЕЕ	30,5	35,3	62,9 А	Екатеринославська губернія Е	3Е-1А
ПЕРВОМАЙСЬК (міськрада)	65,9 Е	27,3	37,9	57,1 А	Екатеринославська губернія Е	2Е-1А
РОВЕНЬКИ (міськрада)	63,6 Е	33,7	21,2	78,3 АА	Область Війська Донського А	1Е-3А
м. РУБІЖНЕ	66,3 Е	31,3	39,0	60,1 А	Екатеринославська губернія Е	2Е-1А

¹⁴³ 12 травня 2016 року Постановою Верховної Ради України № 4086 від 17 лютого 2016 року місту Кіровськ було повернуто його історичну назву – Голубівка. Де-факто місто перебуває під контролем самопроголошеної т.зв. «Луганської Народної Республіки», яка не визнає дане перейменування.

¹⁴⁴ 12 травня 2016 року Постановою Верховної Ради України № 4086 від 17 лютого 2016 року місту Красnodон було повернуто його історичну назву – Сорокине. Де-факто місто перебуває під контролем самопроголошеної т.зв. «Луганської Народної Республіки», яка не визнає дане перейменування.

¹⁴⁵ 12 травня 2016 року Постановою Верховної Ради України № 4086 від 17 лютого 2016 року місто Красний Луч було перейменовано в місто Хрустальний в рамках кампанії по декомунізації. Де-факто місто перебуває під контролем самопроголошеної т.зв. «Луганської Народної Республіки», яка не визнає дане перейменування.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
ДОЛЖАНСЬК ¹⁴⁶ (до 2016 р. – СВЕРДЛОВСЬК) (міськрада)	46,0 ЕА	48,6	14,2	83,5 АА	Область Війська Донського А	1Е-4А
СВЕРОДОНЕЦЬК (міськрада)	59,0 Е	38,7	28,3	70,8 АА	Скатеринославська губернія Е	2Е-2А
КАДІЇВКА (до 2016 р. – СТАХАНОВ) ¹⁴⁷ (міська рада)	50,1Е	46,1	14,4	83,8 АА	Скатеринославська губернія Е	2Е-2А
АНТРАЦИТІВСЬКИЙ РАЙОН	62,8Е	35,7	46,5	53,1 А	Область Війська Донського А	1Е-2А
БІЛОВОДСЬКИЙ РАЙОН	87,8 ЕЕ	11,2	84,2 ЕЕ	15,6	Харківська губернія Е	5Е
БІЛОКУРАКІНСЬКИЙ РАЙОН	90,7 ЕЕ	8,5	91,4 ЕЕ	8,4	Харківська губернія Е	5Е
СОРОКІНСЬКИЙ (до 2016 р. – КРАСНОДОНСЬКИЙ) РАЙОН	45,9 ЕА	51,7	27,3	72,3 АА	частина району – Скатеринославська губернія, частина, включаючи м. Сорокине, – Область Війська Донського ЕА	2Е-4А
КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН	85,1 ЕЕ	13,5	78,7 ЕЕ	20,8	Скатеринославська губернія Е	5Е

¹⁴⁶ 12 травня 2016 року Верховна Рада України перейменувала місто Свердловськ у Довжанськ: назва утворена від старої назви селища та річки, на якій він розташований – Довжик.

¹⁴⁷ 12 травня 2016 року Постановою Верховної Ради України № 4086 від 17 лютого 2016 року місту Стаханов було повернуто його історичну назву – Кадіївка. Де-факто місто перебуває під контролем самопроголошеної т.зв. «Луганської Народної Республіки», яка не визнає дане перейменування.

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
ЛУТУГІНСЬКИЙ РАЙОН	71,0 ЕЕ	26,7	49,3 ЕА	49,8	Єкатеринославська губернія Е	4Е-1А
МАРКІВСЬКИЙ РАЙОН	93,0 ЕЕ	5,7	93,8 ЕЕ	5,8	Харківська губернія Е	5Е
МИЛОВСЬКИЙ РАЙОН	77,7 ЕЕ	19,6	73,8 ЕЕ	24,1	Харківська губернія Е	5Е
НОВОАЙДАРСЬКИЙ РАЙОН	56,1 Е	42,7	46,0	53,6 А	Єкатеринославська губернія Е	2Е-1А
НОВОПСКОВСЬКИЙ РАЙОН	92,2 ЕЕ	6,9	92,2 ЕЕ	7,5	Харківська губернія Е	5Е
ПЕРЕВАЛЬСЬКИЙ РАЙОН	56,7 Е	40,6	23,2	76,4 АА	Єкатеринославська губернія Е	2Е-2А
ПОПАСНЯНСЬКИЙ РАЙОН	81,1 ЕЕ	17,5	64,1 Е	35,6	Єкатеринославська губернія Е	4Е
СВАТІВСЬКИЙ РАЙОН	91,4 ЕЕ	7,3	91,8 ЕЕ	7,6	Харківська губернія Е	5Е
СВЕРДЛОВСЬКИЙ РАЙОН	69,9 ЕЕ	25,9	56,0 Е	41,3	Область Війська Донського А	3Е-1А
СЛОВ'ЯНОСЕРЬСЬКИЙ РАЙОН	65,0 Е	32,8	38,9	60,4 А	Єкатеринославська губернія Е	2Е-1А
СТАНИЧНО-ЛУТАНСЬКИЙ РАЙОН	36,5	61,1 А	14,2	85,1 АА	Область Війська Донського А	4А
СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН	87,8 ЕЕ	11,0	79,2 ЕЕ	20,5	Харківська губернія Е	5Е
ТРОІЦЬКИЙ РАЙОН	68,0 ЕЕ	31,1	62,8 Е	36,9	Харківська губернія Е	4Е

Примітки до Таблиці 1:

Е – проєвропейська ідентичність

А – проєвразійська (проросійська) ідентичність

ЕА або АЕ – відсутність абсолютної більшості носіїв проєвропейської або проєвразійської (проросійської) ідентичності

Е або А – наявність абсолютної, але не переважної більшості носіїв відповідно проєвропейської або проєвразійської (проросійської) ідентичності

ЕЕ або АА – наявність переважної більшості носіїв відповідно проєвропейської або проєвразійської (проросійської) ідентичності

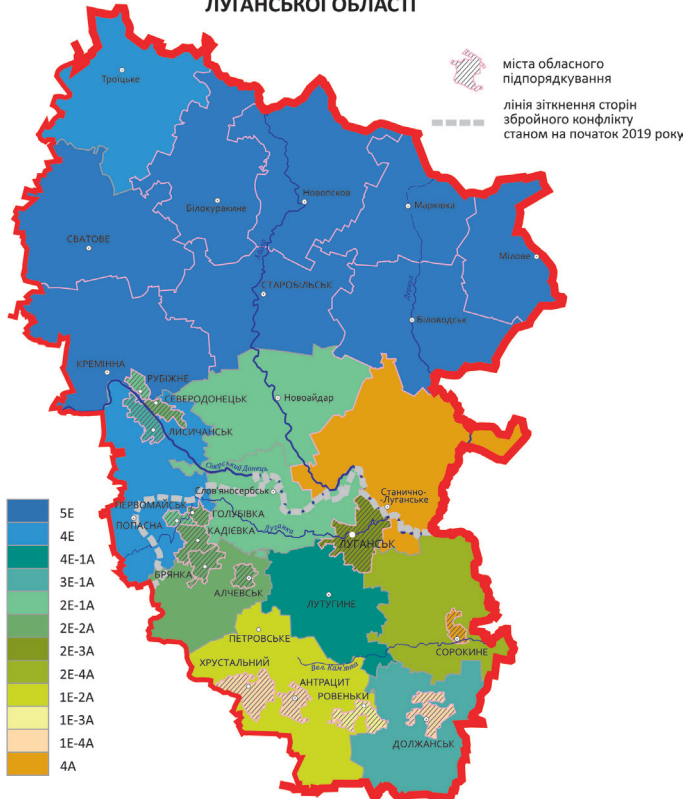
Історична приналежність до Області Війська Донського – А

Історична приналежність до Катеринославської або Харківської губерній – Е

У цілому, агрегований показник етнокультурної ідентичності по Луганській області (2Е-3А) засвідчує, що на рік проведення останнього Всеукраїнського перепису населення (2001) в цьому регіоні проєвразійська ідентичність дещо переважала над проєвропейською.

У цьому контексті вбачається актуальним формування інтерактивних фрактальних карт (таблиць) ціннісної ідентичності в розрізі регіонів (областей), районів та адміністративно-територіальних одиниць місцевого самоврядування. Відповідно, карти (таблиці) повинні фрактально збільшуватися навіть далі – до рівня окремих населених пунктів, їх історичних та функціональних частин, вулиць, мікрорайонів – а потім фрактально зменшуватися – до рівня областей, України, країн Центрально-Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, цілої Європи, Євразії тощо. Пошук «червоних» (проблемних) індикаторів слід проводити в режимі автоматичного пошуку по всій фрактальній глибині для кожного показника (індексу).

**АГРЕГОВАНІ ПОКАЗНИКИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ
(МІСТ ОБЛАСНОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ТА РАЙОНІВ)
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

≥ E – наявність абсолютної більшості носіїв умовно проєвропейської історико-культурної ідентичності за одним (кількома) критеріями

≥ A – наявність абсолютної більшості носіїв умовно проросійської історико-культурної ідентичності за одним (кількома) критеріями

≥ 2E або ≥ 2A – наявність переважної більшості носіїв відповідно: умовно проєвропейської або проросійської ідентичності

EA або AE – відсутність абсолютної (переважної) більшості носіїв відповідно: умовно проєвропейської або проросійської історико-культурної ідентичності (гібридна ідентичність)

Отже, збройний конфлікт на Донбасі можна краще зрозуміти локалізуювши фрактальну дихотомію «Схід-Захід» як протистояння національної, плюралістичної, конкурентно-демократичної європейської Русі-України та проімперської, багатонаціональної, жорстко авторитарної євразійської Русі-Росії. Політичні цінності та прагнення останньої цілком заперечують принцип «ризми», водночас абсолютизуючи принцип центричного «дерева» стосовно держави, суспільства та особистості. З цієї точки зору, історично, лінгвістично, конфесійно та культурно різноманітну Україну слід аналізувати як континуум фрактальних відмінностей та протистоянь від національного до місцевого рівнів.

Конфлікт на Донбасі в глибинному світоглядно-ціннісному вимірі є зіткненням, з одного боку, постмодерного «ризомного» устрою держави та суспільства, що заперечує домінуючий стрижень, заснованого на нецентрованій множинності різноманітних та різновекторних соціальних феноменів (наприклад, ззовні химерне поєднання й неконфліктна взаємодія на Євромайдані лібертаріанців і радикальних (інтегральних) етнонаціоналістів, що протестували проти корумпованого режиму Януковича) і, з іншого боку, «деревовидної», лінійної ієрархії держави-корпорації кланово-олігархічного типу (пострадянського модерну) з чітко вираженим головним стоволом «Батьківської сім'ї» (будь то клани Єльцина, Путіна або Януковича) та безлічі регіональних гілок і місцевих гілочок того ж «дерева», що мають неодмінний ієрархічний зв'язок із головним стоволом, свого роду «біогвинтиків» єдиного мегакорупційного механізму конвертації влади у власність. Причому конфлікт на Донбасі протікає одночасно і в геополітичному (власне, постколоніальні та постімперські фантомні болі нинішнього політичного режиму в РФ і стали головним драйвером конфлікту), і в міжнародному, і в транснаціональному, і в регіональному масштабі, фрактально дроблячись на безліч локальних, міжособистісних і навіть внутрішньо-

особистісних конфліктів. Той же світоглядно-ціннісний конфлікт «дерева» та «ризми», проте вже в конфуціанському вимірі, маємо в конфлікті Китаю «червоного» модерну і «білих» Тайваню та Гонконгу, охоплених релятивістськими цінностями постмодернізму. Причому і характерні для східноазійських «драконів» ультрасучасні мегаполіси на порозі шостого технологічного укладу, і деіндустріалізоване, знелюднене «Дике Поле», характерне для багатьох районів сучасного Донбасу, однаково вписуються в концепт даного конфлікту.

Висновки

Ми розглядаємо справжню імплементацію Європейського вибору України на шляху, який поєднує Свободу та, відповідно, європейські ліберальні цінності зі стрижневою культурною традицією Русі-України, що пронизує, як вісь, весь масив нашої національної і навіть протонаціональної історії. Лише на цьому шляху може бути забезпечено сталий демократичний розвиток і соціально-економічний підйом України як потенційної «Швейцарії Великої Європи», консолідованої навколо ліберальних європейських цінностей на противагу цінностям та традиціям Орди, як свого роду «варварської» екстраполяції китайської Піднебесної.

Водночас, нині, в умовах стрімких глобалізаційних трансформацій, посилюється тенденція до інтеграції різних релігійно-духовних та цивілізаційних просторів у великі світ-системи, а через них – до єдиного полікультурного та поліконфесійного простору глобальної цивілізації. У світлі останніх досягнень синергетики, яка вже відродила цілісний світогляд на основі загальнолюдських закономірностей та закономірностей (раніше властивих міфології та релігії) на науковому рівні, питання трансцивілізаційного діалогу та інтеграції вбачається особливо актуальним. Це, у свою чергу, релятивізує дихотомічне мислення, характерне для біполярного та постбіполярного світів.

Про це свідчить динамічне розширення за рахунок провідних держав Заходу (окрім США і Японії) членства в створеному за ініціативи та під проводом Пекіну Азійського банку інфраструктурним інвестицій, що став справжнім конкурентом МВФ та МБРР у боротьбі за глобальне фінансове лідерство, та заснування 15 листопада 2020 року, також за ініціативи та фактичного лідерства КНР, на базі Ханойської угоди про регіональне всебічне економічне партнерство, найбільшої зони вільної торгівлі в світі за участю 10 країн АСЕАН та їх стратегічних економічних партнерів – Китаю, Південної Кореї, Японії, Австралії і Нової Зеландії¹⁴⁸.

Беспрецедентний успіх Китаю та східноазійських «драконів» у боротьбі з пандемією коронавірусу протягом 2020 року засвідчив життєздатність саме раціоналістичних конфуціанських моделей організації суспільства, що віддають перевагу комунітарним цінностям, консенсусу, діалогу, розумному компромісу, співпраці перед культом власного «я», політикою «гри з нульовою сумою», прагненням вирішити спірні питання з «Іншим» силою, нав'язуванням останньому власних цінностей та моделей життя.

Очевидно, що в процесі просування до багатоваріантного бачення світу, його просторової та часової динаміки можна передбачити появу нових трансквілізаційних інтелектуальних течій та соціально-політичних ініціатив, спрямованих на подолання традиційної дихотомії «Схід-Захід» через глобальний синтез різних цивілізаційних поглядів релігії, етики, метафізики, науки та мистецтва¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Lavranos, N. RCEP: What is in it and why Europe should pay attention. Borderlex. 19.11.2020. URL: <https://borderlex.eu/2020/11/19/rcep-what-is-in-it-and-why-europe-should-pay-attention/>

¹⁴⁹ Marmazov, V. & Piliaiev, I. (2018). The Ukraine crisis and prospects for the East-West transcivilizational model. In Globalization and modern Eurasia: history, trends, challenges for change. Proceedings of the Ninth East Asian Conference on Slavic Eurasian Studies, June 30 – July 1, 2018, Altai, Dulbaa (ed.). Ulaanbaatar, Mongolia: Udamsoyol, 320–338. Pp. 327–328.

Отже, для запобігання та профілактики громадянських конфліктів у різних регіонах України вбачається за доцільне побудова, на основі історичних, соціологічних, політологічних даних, регіональних та локальних моделей зазначеної фрактальної дихотомії європейських та євразійських цінностей, конкретних параметрів та пропорцій їх реалізації та віртуалізації, визначення напрямів та сили планованих інформаційно-політичних та соціально-психологічних впливів в різних регіонах, містах та районах України.

На основі останніх наукових досягнень щодо фрактальної природи Всесвіту та суспільства, а також беручи до уваги відносність і фрактальність дихотомії Схід-Захід, а також інші ціннісні парадигми, видається доцільним створити в майбутньому, на відміну до дискретно-дихотомічного підходу, комп'ютерну модель ціннісного континууму на всю глибину фрактального аналізу – від світової системи до локальних рівнів – з метою пошуку динамічної рівноваги ціннісних параметрів у конкретній зоні конфлікту. Ми розглядаємо це як важливе завдання сучасної конфліктології.

На наш погляд, гібридний збройний конфлікт на теренах України не може бути врегульований, доки Україна, згідно з концепцією фрактальності та фрактальної сутності суспільства, не представлятиме певного балансу (динамічного, а також географічного та вартісного у просторі) між Сходом та Заходом. Перетворити Україну на «чистий Схід» чи «чистий Захід» без органічного знищення «забруднюючих» параметрів дихотомії Схід-Захід неможливо.

Єдиний спосіб для світових акторів уникнути гарячої конфронтації та глобальної ядерної катастрофи – це уникнути доктринального або фатально месіанського мислення, освоївши планетарне (або ноосферне за Володимиром Вернадським та П'єром Тейяром де Шарденом) посткласичне мислення, що відкриває шлях до глобальної цивілізації майбутнього, діалектичного подолання традиційних дихотомій типу «Схід-Захід» та «Свій – Інший».

Без формування інклюзивної кооперативної моделі безпеки в Європі та Євразії за кризою навколо України можуть виникнути ще більш масштабні та небезпечні конфлікти. Слід знайти розумні компроміси щодо делікатних політичних питань, розробляючи таким чином безпрограшну стратегію реалізації ініціатив глобальної та регіональної співпраці. Зі свого боку, Україна може мати вирішальне значення для успіху трансконтинентального діалогу Азії і Європи.

Таким чином, найбільш ефективне та тривале врегулювання гібридного збройного конфлікту на теренах України вбачається у рамках всебічного багатостороннього діалогу щодо нових інституційних та правових засад європейської та євразійської континентальної безпеки і співпраці за участю України як «стрижня» між євроатлантичним (західним) та різними євразійськими нормативними порядками.

БАГАТОВИМІРНІСТЬ КАУЗАЛЬНОСТІ (на прикладі конфлікту на Донбасі)

1. Деякі недоліки класичного розуміння каузальності. Каузальність, взагалі кажучи, є причинність, точніше, причинно-наслідковий зв'язок. Детермінація не зводиться до каузальності: детермінація є більш широке поняття. Причина є таке явище, яке породжує інше явище – наслідок. Звичайно підкреслюється необхідний характер причинно-наслідкового зв'язку. Тобто причина з необхідністю породжує наслідок. Таким є класичне розуміння причинності. З точки зору теорії вірогідності причина є те, що робить наслідок більш вірогідним.

Необхідний характер причинності проявляється, зокрема, в підкресленні того, що причина завжди одна. Явище А може бути обумовлене багатьма чинниками, але обумовленість і причинність – різні речі. Незважаючи на багатоманітність обумовлюючих

чинників, завжди існує явище Б, яке породжує явище А, і саме Б є причиною А.

Останнє положення може бути заперечено – в ньому проглядають певні прояви механістичного світогляду. До цього питання повернемося нижче.

Чому взагалі в науковому і класичному філософському пізнанні таке велике – іноді здається, що виняткове – значення приділяється каузальному поясненню? Аристотель вважає, що ми пізнали річ, коли пізнали її причину: «Ми вважаємо, що знаємо кожну річ безумовно, а не софістично ... коли вважаємо, що знаємо причину, завдяки якій вона є, що вона дійсно є її причиною та що інакше бути не може»¹⁵⁰. Проте нагадаємо хрестоматійне: Стагірит вчить про чотири причини кожної речі, і повне пізнання речі є пізнанням усіх чотирьох причин. До цього також повернемося нижче, а поки що зазначимо: навіть якщо мислити ці причини в єдності (що, зрозуміло, буде вірним), все ж таки, чотири не є одиниця.

Принципова важливість каузального пояснення сягає корінням в архаїчний світогляд, а саме – в деякі особливості міфологічної свідомості. Як вважає М. Еліаде, для міфологічної людини найбільш важливими є події, які здійснені «у той час», на початку часів (*in illo tempore*). Це *першоподії*, *архетипні праподії*, які здійснювали боги, герої, першопредки. Вся істина буття полягає в цих першоподіях, все інше, що відбувається у профанному часі, – лише відтворення архетипних праподій. Найбільша сакральна сила проявляється богами в початкову мить творення світу, потім вона згасає, і для її підтримання необхідне якомога найбільш точне відтворення першоподії в ритуалах. Ритуальне действо (особливо новорічне) немов би повертає його учасників «у той час», у справжню

¹⁵⁰ Аристотель. Вторая аналитика / Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 2. Ред. З. Н. Микеладзе. – М.: «Мысль», 1978. – 687 с. – С. 259 (71в10-15).

реальність деміургічного акту¹⁵¹. Важливість каузального пояснення є раціоналізацією (і водночас забуттям) сакральної значущості першоподії у міфологічній свідомості.

Для міфологічної і взагалі архаїчної свідомості «передувати» означає «керувати», «очоловати», «мати перевагу». Давньогрецьке *архῷ* спочатку означало «починати», «йти на чолі», «керувати»¹⁵². Отже, те, що передує, керує, воно є більш важливим, ніж наступне. Причина передує наслідку. Отже, вона керує наслідком. Першопричина передує всьому. Отже, вона керує всім і є найважливішою, вона «понад усе».

Відносно особливої важливості причини, зокрема першопричини, як в онтологічному, так і в гносеологічному аспекті, можна навести наступні заперечення:

1. Наявність першопричини не доведена. Можливо першопричини не існує.

2. В багатьох випадках керує не попереднє, а наступне, не начало, а завершення. Що керує сюжетом традиційного (сюжетного) художнього твору: зав'язка чи розв'язка? Розв'язка. Тому що в ній в більшій мірі, ніж у зав'язці, виявляється задум автора. Мабуть зовсім усіх елементів композиції задум автора в найбільшій мірі виявляється у розв'язці. Ціль керує дією як ентелехія, але ентелехія, як правило, існує наприкінці дії як її здійснення, завершення. Втім сутність ентелехії залишається дискусійною: вона може бути як фінальним здійсненням певного процесу (курча як ентелехія яйця), так і здійсненням в самому процесі (розколювання речей як ентелехія сокири або зір як ентелехія ока)¹⁵³. В подібних випадках ентелехія виступає як своєрідна сутність речі, яка сама себе здійснює. Але як би не розуміти ентелехію, зрештою вона є те, що здійснює

¹⁵¹ Элиаде М. Космос и история. – М., 1987. – С. 44–46, 55–62.

¹⁵² Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. – Вид. друге, виправл. – К.: Дух і літера, 2011. – 576 с. – С. 101.

¹⁵³ Аристотель. О душе / Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 1. Ред. В. Ф. Асмус. – М.: «Мысль», 1975. – 687 с. – С. 369–448. – С. 396.

ється, а те, що здійснюється або витікає наприкінці, або існує в самій дії, але ніяк не передує.

3. Можна припустити, що в певному сенсі не тільки субстанція, а кожна річ є *causa sui*. При такому світогляді нам не потрібно виводити будь-яку подію *ab ovo*. Якщо ми погодимось з Е. Кантом, що свобода є здатність мимовільно починати ряд явищ, то при свободній дії ми маємо автокаузальність. Тоді нам знову не потрібна першопричина.

4. Наявність телеологічної каузальності в природі залишається дискусійною. Але не просто наявність, а важливість телеологічної каузальності в суспільстві є беззаперечною. В сучасному світогляді панує різке розрізнення і навіть протиставлення світу природи і світу людини (суспільного життя). Але це не обов'язкова точка зору. Якщо мислити історію людства як продовження біологічної еволюції і навіть як етап розвитку Всесвіту в цілому, то у нас вийде дещо на кшталт тейярівського світогляду, в якому принципове значення має фінальна причина – Точка Омега. В певному містичному сенсі Омега присутня з самого початку (вона «завжди присутня» зазначає Тейяр), але ентелехіально вона виникає наприкінці всесвітнього розвитку. Отже фінальна причина в найбільшій мірі детермінує будь-які події.

При прийнятті всіх розглянутих нами варіантів ми змушені визнати суттєвий вплив наступного на попереднє, а, отже, – наслідка на причину. Наступне ближче до фінальної причини, ніж попереднє; наслідок здійснює зворотній вплив на причину в тому випадку, коли причина продовжує існувати поряд з наслідком. І цей вплив може бути настільки суттєвим, що вже наслідок буде в більшій мірі детермінувати причину, ніж причина наслідок. При такому світогляді *істина в наступному, а не в попередньому*.

Відносно заперечення механістичному розумінню каузальності слід нагадати розрізнення причини і передумов, а також причини і підстав.

Для Г. Ляйбница підстава є водночас і логічним, і онтологічним принципом. Спираючись на достатню підставу, ми висловлюємо справедливі (істинні) ствердження¹⁵⁴. Адже без достатньої підстави жодне явище «не може виявитися істинним або дійсним»¹⁵⁵. До речі, в останньому висловлюванні ми вбачаємо передбачення гегелівського вчення про істину.

Також доречним, на наш погляд, буде наступний коментар Г. Гегеля відносно принципу достатньої підстави: Г. Ляйбниць протиставляв достатність підстави причинності в строгому сенсі слова як механічному способу дії¹⁵⁶.

Зрештою Г. Ляйбниць якщо не отожднює підставу та причину, то включає першу в другу. Досить несподіваним виявляється те, що таке включення здійснюється завдяки зв'язку достатньої підстави з множинністю, багатоманітністю речей. Достатня підстава присутня у випадкових істинах, тобто в розсіяних у світі створеного речах. Безкінечність фігур та рухів включається в діючу причину, а безкінечність схильностей та розташувань у душі включається у фінальну причину¹⁵⁷. Але подальше інтелектуальне осягнення цієї багатоманітності потребує усвідомлення останньої підстави, яка «повинна стояти поза ланцюгом, або поряд з цією багатоманітністю випадкових речей, хоча б цей ряд був безкінечним»¹⁵⁸. Зрештою, всезагальна достатня підстава всіх речей знаходиться в Бозі: «Таким чином, остання причина речей повинна знаходитися в необхідній субстанції, в якій багатоманітність змін

¹⁵⁴ Лейбниц Г.-В. Монадология / Г.-В. Лейбниц. Сочинения в четырёх томах: Т. 1. / Ред. и сост. В. В. Соколов; перевод Я. М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с. – С. 418 (§ 32).

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с. – С. 404.

¹⁵⁷ Лейбниц Г.-В. Монадология / Г.-В. Лейбниц. Сочинения в четырёх томах: Т. 1. / Ред. и сост. В. В. Соколов; перевод Я. М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с. – С. 419 (§ 36).

¹⁵⁸ Там само.

знаходиться у найвищому ступені, як у джерелі; і це ми називаємо Богом»¹⁵⁹.

Зв'язок підстав з багатоманітністю речей, на перший погляд, виглядає досить штучним, але ми вважаємо цю думку дуже глибокою та плідною. Ми спробуємо використати її в новому розумінні каузальності, яке ми запропонуємо.

Г. Гегель також розрізняє підставу і причину. Підставу Гегель розуміє як реальне опосередкування сутності з собою¹⁶⁰. Підстава не самостійна, сама по собі вона не може нічого створити; вона не діяльна і не продуктивна¹⁶¹.

Підставу можна знайти будь для чого, але сама по собі підстава може викликати будь-яку дію, а може не викликати. Для здійснення спонукального мотиву як моменту підстави потрібна воля, «лише воля робить його дієвим та причинним»¹⁶².

Основним принципом підстави є опосередкування. Коли ми питаємо про підстави речей, ми бажаємо бачити річ як би подвійно: 1) в її безпосередності; 2) в її підставі¹⁶³.

Причина, за Г. Гегелем, є, так би мовити, дійсністю субстанції. Ту дійсність, яку субстанція має як причина, вона має лише в своїй дії¹⁶⁴. «Це та необхідність, яка є причиною. Вона дійсна субстанція ... але вона в той же час причина, тому що вона розгортає цю визначеність або обумовлює її як положеність...»¹⁶⁵.

Основним принципом причинності є тісний зв'язок причини і дії, який доходить до їх нерорізнення, майже тотожності. В дії

¹⁵⁹ Лейбниц Г.-В. Монадология / Г.-В. Лейбниц, Сочинения в четырёх томах: Т. 1. / Ред. и сост. В. В. Соколов; перевод Я. М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с. – С. 419 (§ 36).

¹⁶⁰ Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с. – С. 402.

¹⁶¹ Гегель Г. В. В. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. – М.: «Мысль», 1974. – 452 с. – С. 283, 285.

¹⁶² Там само. С. 285.

¹⁶³ Там само. С. 280–281.

¹⁶⁴ Гегель Г. В. Ф. . Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с. – С. 511.

¹⁶⁵ Там само.

немає іншого змісту, ніж в причині¹⁶⁶. Г. Гегель вважає, що «ми говоримо про причину, що вона є причиною лише остільки, оскільки вона викликає дію, та про дію – що вона є дією лише остільки, оскільки вона має причину»¹⁶⁷. «Причина є причиною лише остільки, оскільки вона породжує дію; і причина – це лише визначення: мати дію, а дія – це лише визначення: мати причину. В самій причині як такий, полягає її дія, а в самій дії – причина; якби причина ще не діяла або якби вона перестала діяти, то вона не була би причиною, і дія, оскільки її причина зникла, вже не дія, а є байдужа дійсність»¹⁶⁸.

В наведеному фрагменті цікавий, по-перше, прояв фундаментального для Гегеля ототожнення буття та мислення, по друге, яскраве зображення нерозрізнюваності причини і дії. Причина і дія постійно взаємопереходять одна в одну, цей взаємоперехід доходить до їх нерозрізнення, ототожнення. Внаслідок цього причинність виявляє себе як взаємодія.

2. Варіант нового розуміння каузальності. На наш погляд, плідним для розуміння каузальності буде підхід, який базується на концепції синхроністичності, розроблений К. Г. Юнгом. За Юнгом, синхроністичність є акаузальний смисловий зв'язок явищ. Головним критерієм синхроністичності є «одночасне виникнення двох подій, які пов'язані не причинно, а за смыслом»¹⁶⁹. Синхроністичність суттєво відрізняється від причинності. «Причинність – це спосіб, яким ми пояснюємо зв'язок між двома послідовними подіями»¹⁷⁰. Синхроністичність вказує на випадкові події, між якими існує смислове співпадання, яке здається невірогідним. Між цими

¹⁶⁶ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. – М.: «Мысль», 1974. – 452 с. – С. 330.

¹⁶⁷ Там само. С. 332.

¹⁶⁸ Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с. – С. 512.

¹⁶⁹ Юнг К. Г. Синхронистичность. / Отв. ред. С. Л. Удовик; перевод О. О. Чистяков, Г. А. Бутузов, С. Л. Удовик. М.: РЕФЛ-БУК ВАКЛЕР, 1997. – 313 с. – С. 217.

¹⁷⁰ Там само. С. 192.

подіями неможливо прослідкувати будь-який причинний зв'язок; єдиний зв'язок, який можна утледіти, це спільність смислу, еквівалентність¹⁷¹.

На перший погляд, теза, яку ми висунули, здатна викликати непорозуміння. Якщо синхроністичність є акаузальний зв'язок явищ, то як вона може бути вписана в будь-яку концепцію каузальності, хоч класичну, хоч неklasичну?

Коли вчені, як природознавці, так і – особливо – суспільствознавці з гуманітаріями вивчають те чи інше явище, то вони мають справу з багатоманітністю причин, передумов та підстав, які як передують, так і супроводжують дане явище. І вчені намагаються врахувати всі ці багатоманітні чинники та зрозуміти їх смисл. Кожен з цих чинників має ту чи іншу пояснювальну силу. Зрозуміло, що для правильного розуміння явища завжди треба знайти вирішальний чинник його детермінації. Але найкращим поясненням буде врахування якомога більшості чинників, в ідеальному випадку – всіх чинників. Але, навіть якщо нам вдасться врахувати всі чинники, ми не отримаємо повного пояснення. Дещо в будь-якому явищі, особливо в досить складному, залишиться не з'ясованим. Тобто, при пізнанні будь-якого соціального явища ми стикаємося з принциповою недостатністю будь-якого окремого каузального пояснення. На наш погляд, гіпотеза синхроністичності компенсує недоліки будь-якого каузально-детерміністського пояснення.

Синхроністичність передбачає наявність певної конфігурації явищ. Вона зовсім не заперечує існування причинно-наслідкового ланцюга в кожному конкретному випадку. Дивним та майже неймовірним виглядає саме співпадання ланцюгів. Це співпадання передбачає сприйняття цілісного світу як конфігурації подій та явищ. Ці конфігурації також цілісні, і світовий розвиток

¹⁷¹ Юнг К. Г. Синхронистичность. / Отв. ред. С. Л. Удовик; перевод О. О. Чистяков, Г. А. Бутузов, С. Л. Удовик. М.: РЕФЛ-БУК ВАКЛЕР, 1997. – 313 с. – С. 217.

є зміна цілісних конфігурацій. Ці конфігурації можна мислити як гешталти, але не тільки в психологічно-гносеологічному, а і в онтологічному аспекті. Ці гешталти складаються з багатьох причинно-наслідкових ланцюгів, які можуть бути як залежними один від одного, так і незалежними. Але в обох випадках ланцюги певним чином співпадають між собою в певну мить часу. *Феномен синхроністичності є співпадання у часі і просторі причинно-наслідкових ланцюгів з самостійною каузальністю, але узгоджених за смыслом.* Світ, який мислиться таким чином, дещо нагадує картину світу Д. Х'юма, коли останній критикує каузальне пояснення подій.

Епоха є історичний гештальт, тобто цілісна конфігурація подій з елементами синхроністичності.

При такій картині соціально-історичного світу пояснення за допомогою однієї причини, навіть вирішальної, виявляється редукціоністським. Завжди слід пояснювати за допомогою багатьох чинників, хоча це аж ніяк не заперечує відокремленню несуттєвих детермінант від суттєвих і навіть не заперечує знаходженню найбільш суттєвого, основного, головного детермінанта. Але треба з'ясувати, що при такій картині світу суть взагалі не в каузальності, хоч механістичній, хоч не механістичній. Суть в багатоманітності чинників цілісної конфігурації та в зміні конфігурації. Але ж ця зміна повинна мати причину.

Тут автору можна закинути, що він буде вимушений припустити наявність трансцендентної причини, – саме вона змінює історичні гешталти. А це передбачає повернення до провіденціалізму та «поганої» телеологічності.

Це серйозні звинувачення, тому що вони свідчать про вихід пояснення, яке ми пропонуємо, за межі припустимих «правил» сучасного наукового пізнання і навіть, в певній мірі, за межі раціоналізму як такого. Так, ми вимушені визнати, що наше тлумачення синхроністичності передбачає визнання трансцендентної

причини. Щодо провіденціалізму, то при прийнятті нашого варіанту синхроністичності можливий, так би мовити, «м'який провіденціалізм». Можливе навіть своєрідне поєднання провіденціалізму і свободи волі. Можливо, наприклад, таке припущення: зміна гештальтів провіденційна, але в межах будь-якого гештальту залишається місце для свободної дії. Тобто свободна дія акторів спроможна дещо змінювати конфігурацію чинників в межах гештальту, але не спроможна радикально змінювати ані цілісну структуру гештальту, ані його смисл.

Зрештою, найкращою аргументацією відносно запропонованого нами розуміння каузальності буде демонстрація його методологічних можливостей. Ми спробуємо показати як працює ця гіпотеза на прикладі багатовимірних подій сучасного конфлікту на Донбасі.

3. Багатшаровість детермінації Донбаського конфлікту¹⁷². Конфлікт на Донбасі є багатоаспектне явище. Він обумовлений безліччю причин, які складають різні рівні детермінації, починаючи від одиничних подій, які відігравали роль «спускового гачка», каталізатора і т. п., і закінчуючи глибинними соціально-культурними підставами.

Множинність детермінант Донбаського конфлікту почасти обумовлена тим, що Україна є досить різnorідний соціум, гетерогенний в соціально-історичному, культурному, ментальному плані. І цей різnorідний соціум вплетений в ще більш складну і різноманітну мережу геополітичних, історичних, культурних процесів сучасної епохи. Тому сутність Донбаського конфлікту не тільки може, а й повинна бути осмислена на різних рівнях детермінації, які не виключають, а доповнюють один одного.

¹⁷² У подальшому тексті частково використовуються положення нашої наступної роботи: Ерєменко А. М. Донбасский конфликт: формационный, цивилизационный и антропологический аспекты // Українське суспільство в пошуках відповідей на виклики сучасності: світоглядний рівень осмислення: матер. Всеукр. наук.-теоретич. Конф. (м. Одеса, 18–19 червня 2020 р.) / за заг. ред академіка С. В. Ківалолла. – Одеса: Фенікс, 2020. – 126 с. – С. 68–72.

3.1. Емпірично-подієвий рівень детермінації. Цей рівень є найбільш поверховим. На цьому рівні осмислення відбувається в контексті аналізу безпосередньої подієвої тканини історії. При такому підході не можна скидати з рахунків журналістські, публіцистичні і навіть обивательські форми пояснення. В них присутня певна пояснювальна сила. Зрозуміло, мають місце дуже масштабні імперські амбіції кремлівської влади і особисто президента В. В. Путіна. Безсумнівно, значну роль в розпалюванні і продовженні конфлікту грають маніпулятивні практики, ефективні пропагандистські прийоми і т. п. Поза всяким сумнівом, так звана «совкова свідомість», властива значним верствам населення Донбасу (і не тільки Донбасу), виявилася родючим ґрунтом, на який впали насіння російської пропаганди. Констатація подібних фактів безперечна. Але вона явно недостатня, оскільки всі ці факти, в свою чергу, вимагають пояснення.

Наприклад, виникає питання: в чому причина сталості патернів радянської свідомості? Для пояснення зазначеного феномена доцільно залучити деякі положення формаційного і цивілізаційного підходу. Зазвичай ці підходи протиставляються один одному, але вони можуть бути зрозумілі як взаємодоповнюючі.

3.2. Детермінація з точки зору формаційного та постформаційного підходу. Термін «постформаційний підхід» має дещо умовний смисл. Звичайно теорії індустріального, постіндустріального, інформаційного суспільства оцінюються як альтернативні формаційному підходу. Ми поєднуємо ці теорії виключно з тієї точки зору, що всі вони передбачають наявність стадіальних закономірностей розвитку всього людства як цілого. З цієї точки зору цивілізаційний підхід протистоїть стадіальному як такий, який робить акцент на різноманітті цивілізаційних цілосностей в процесі світової історії.

В. Поклад вважає, що в суспільстві постмодерну не тільки зберігаються анклави Архаїки і Модерну, але й отримують деякі можливості для розвитку. Вони зберігаються, так би мовити, в сенсі геге-

лівського «зняття». Одним з анклавів Модерну і навіть Архаїки виявляються так звані «ЛНР» і «ДНР». Їх соціальна і ментальна структура може бути позначена терміном «неоархаїзація». Зокрема, для «молодих республік» характерні такі риси архаїчного (доіндустріального) суспільства: 1) домінування армії як соціального інституту (комендантська година, культ героїв минулого, мілітаризація шкільної освіти); 2) ідеологічна гомогенність (жорстке переслідування опозиції, численні масові заходи, мікс з радянського і православного фундаменталізму); 3) переважання колективності над індивідуальністю; 4) ідеалізація минулого¹⁷³.

І. Піляєв вважає, що в світоглядному вимірі конфлікт на Донбасі є зіткнення «ризомної» постмодерністської структури держави і суспільства з «деревоподібною» лінійною ієрархією кланово-олігархічної держави¹⁷⁴. «Деревоподібна» держава є спадщиною індустріальної епохи. Як не дивно, але будучи пострадянським, кланово-олігархічна держава виявляється трансформацією радянської.

Свідомість «громадян» «ЛНР» і «ДНР» є своєрідним варіантом масової свідомості росіян, безсумнівно, обробленої відповідними ідеологічними ін'єкціями з боку влади. У цій свідомості російський «золотий вік» виявляється гібридом російсько-імперського і радянського соціального порядку¹⁷⁵. У масовій свідомості луганчан «золотим віком» Луганщини є друга половина ХХ століття. Масовому луганчанину ніколи так добре не жилося, як при брежнєвському «застой». Луганщина є, свого роду, заповідником радянського

¹⁷³ Поклад В. И. Неоархаизация и война: луганский вариант / В. И. Поклад // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – № 9 (323), грудень 2018. – Старобільськ. – С. 80–94. С. 90.

¹⁷⁴ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFlkmvQ>

¹⁷⁵ Поклад В. И. Неоархаизация и война: луганский вариант / В. И. Поклад // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – № 9 (323), грудень 2018. – Старобільськ. – С. 80–94. С. 91.

фундаменталізму¹⁷⁶. Принагідно зауважимо, що в ході президентських і парламентських виборів Луганська область давала найбільший відсоток голосів за кандидатів від КПУ, навіть більший, ніж за кандидатів від Партії регіонів.

Після розпаду Радянського Союзу Луганщина (як і Донбас в цілому) втратила престижний статус, перетворившись в один з найбільш депресивних регіонів незалежної України. Це неприємна правда, але це правда: масовий донбасець був щасливий за радянської влади і став нещасний в незалежній Україні. Задовго до активізації кремлівської пропаганди він відчував жорстоку фрустрацію, ностальгуючи за СРСР, який розпався, і ненавидячи Україну.

Європейські цінності сприймалися масовою свідомістю донбасців як щось незрозуміле, чуже і навіть вороже. Перехід до європейських стандартів економіки робить більшість підприємств Донбасу неконкурентоспроможними, тягне масове безробіття і посилення соціальної напруженості¹⁷⁷.

Якщо подивитися на ситуацію на Донбасі в ширшому контексті, то виявляться глобальні витоки донбаської фрустрації. У лекції «Корупція і прогрес реформ в Україні» Ф. Фукуяма звертає увагу на існування широких соціальних верств, які програють в процесі глобалізації. Це ті люди, які є менш мобільними, які отримали гіршу освіту, професії яких відходять у минуле. Багато представників робітничого класу або втратили роботу, або мають низький рівень доходів. Неоліберальний підхід в економіці дає хороші результати, але люди нижчого освітнього рівня програють завдяки цьому підходу. Саме вони, на думку Ф. Фукуями, виявляються основним електоральним контингентом авторитарних лідерів¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Поклад В. И. Неоархаизация и война: луганский вариант / В. И. Поклад // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – № 9 (323), грудень 2018. – Старобільськ. – С. 80–94. С. 91.

¹⁷⁷ Там само. – С. 86.

¹⁷⁸ Фукуяма Ф. Лекція «Корупція і прогрес реформ в Україні». 28.08.2016 р. // Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFIkmvQ>

Перед нами досить адекватний портрет усередненого мешканця шахтарських селищ і великих індустріальних міст Донбасу. Виникає питання: що робити з цими людьми, які «програють» в умовах глобалізованої економіки? Професор Фукуяма не дає чіткої відповіді. Слід звернути увагу на той факт, що зазначені соціальні верстви є досить численними. У деяких регіонах вони являють собою більшість населення. Та й у світовому масштабі інтелектуальна еліта – це меншість населення. В результаті отримуємо: переваги глобалізованої ліберальної економіки виявляються найбільш вигідними для меншості. Лібералізм починає суперечити демократії, їх тандем, який здавався непорушним, розпадається. І більшість, яка програє, повстає, обираючи авторитарних лідерів.

Драматизм ситуації посилюється тим, що деякі інтелектуальні та пануючі еліти не розуміють деяких принципово важливих особливостей глобалізованої економіки. Зокрема, такими є еліти багатих сировиною країн, особливо – сировинних імперій. З властивою йому дотепністю Ю. Н. Харарі моделює гіпотетичну ситуацію вторгнення китайської армії в Каліфорнію. «Що вони там захоплять? У Кремнієвій долині немає кремнієвих рудників. Її багатство – мізки співробітників Google, сценаристів Голлівуду, фахівців зі спецефектів, які полетять першим рейсом в Бангалор або Мумбаї задовго до того, як китайські танки проїдуться по бульвару Сансет»¹⁷⁹. Основне багатство сучасних економічно розвинених країн – не сировина і не виробничі потужності, а людські ресурси. «Не випадково деякі повномасштабні війни, які ще спалахують в світі, відбуваються саме там, де багатство розуміється в старому, матеріальному вигляді. Кувейтські шейхи теж могли полетіти на приватних літаках, однак нафтові свердловини дісталися завойовникам»¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Харари Ю. Н. Sapiens. Краткая история человечества. / Юваль Ной Харари; пер. с англ. Л. Сумм. – М.: Синдбад, 2016. – 520 с. – С. 451.

¹⁸⁰ Там само.

Безсумнівно, сучасна Росія, в тому числі російська політико-економічна еліта, живе в старому світі матеріального багатства і тягне в цей світ своїх сусідів. Цілком можливо, що вона хотіла б повернути весь світ в індустріальну епоху, але, на щастя, її могутності недостатньо, щоб звернути історію назад.

3.3. Детермінація з точки зору цивілізаційного підходу. Для розуміння сутності подій, що відбуваються на Донбасі, не менше, якщо не більше плідним, ніж формаційний, є цивілізаційний підхід. Соціально-культурною підставою цих подій виступає не тільки конфлікт способів виробництва, але не меншою мірою конфлікт світоглядів, фундаментальних цінностей, способів життя, властивих різним цивілізаціям. Цьому аспекту конфлікту на Донбасі присвячено безліч досліджень. Звернемо увагу, наприклад, на роботи І. Кононова¹⁸¹, І. Піляєва¹⁸², І. Рущенко¹⁸³.

Класик цивілізаційного підходу С. Гантінгтон розрізняє розколені і розірвані країни. Розколеними є країни, великі групи населення яких належать до різних цивілізацій. При цьому основна група населення намагається зробити свою мову, релігію і культурні символи державними. Розірваними є країни, які прагнуть змінити свою цивілізаційну ідентичність. розірвана країна належить до однієї цивілізації, але її лідери прагнуть перемістити країну в лоно іншої цивілізації¹⁸⁴.

¹⁸¹ Кононов І. Ф. Характер общественного строя в Украине // Українське суспільство в пошуках відповідей на виклики сучасності: світоглядний рівень осмислення: матер. Всеукр. наук.-теоретич. конф. (м. Одеса, 18–19 червня 2020 р.) / за заг. ред. академіка С. В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2020. – 126 с. – С. 73–76; Кононов І. Ф., Хобта С. В. Масова свідомість населення півночі Луганської області. Попередні результати дослідження / Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – № 5 (310), червень 2017. – Старобільськ, 2017. – С. 188–226.

¹⁸² Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSF1kmvQ>

¹⁸³ Рущенко І. Цивілізаційні цінності країн ЄС, Росії, України (на підставі експертного опитування) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020, № 2. – С. 72–89.

¹⁸⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2014. – 576 с. – С. 312.

Україну С. Гантінгтон відносить до розколених країн. Розлом існує між двома цивілізаційними інтенціями: уніатським україномовним заходом і православним російськомовним сходом. Цікаво, що розглядаючи можливі сценарії розвитку України в геополітичній перспективі, варіант збройного зіткнення між росіянами і українцями С. Гантінгтон вважав малоімовірним¹⁸⁵. Правда, не зовсім ясно, що саме він мав на увазі: міждержавний конфлікт або громадянську війну між різним чином орієнтованими спільнотами. В результаті сталося і те, і інше. Тема громадянської війни в українському політичному і науковому дискурсі є табуованою, але ми вважаємо, що в певному аспекті події на Донбасі мають всі ознаки громадянської війни.

Росію С. Гантінгтон вважає розірваною країною¹⁸⁶, що, на наш погляд, досить дивно. На нашу думку, починаючи з петровських часів, Росія виявляє явні ознаки і розколеної, і розірваної країни. Розколеною вона стала з часів Петра I, розірваною ж ставала іноді, в залежності від особливостей конкретного монарха або правлячої еліти. До речі, Україна так само є водночас і розколеною, і розірваною країною, приблизно з часів Берестейської унії.

Якщо аналізувати другий термін путінського правління, то ми побачимо, що російський лідер прагне згладити і навіть усунути не тільки риси розірваності Росії, але і риси розколеності. Він не тільки дає недвозначний ідеологічний посил, спрямований на консолідацію влади і народу, але й наполегливо підкреслює цивілізаційну цілісність, навіть унікальність Росії як особливої держави-цивілізації. На важливість концепту «держави-цивілізації» в ідеологічному дискурсі путінської влади звернув увагу Д. Дондурей¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2014. – 576 с. С. 313.

¹⁸⁶ Там само. С. 312–314.

¹⁸⁷ Дондурей Д. Русская матрица: «правила жизни» в стране «сплошной» политики // https://www.youtube.com/watch?v=o2v4foljKXw&t=4183s&ab_channel=%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%93%D0%B5%D1%84%D1%82%D0%B5%D1%80

Тему цивілізаційної різниці України і Росії наполегливо розвиває І. Руценко. З точки зору дослідника, орієнтація українського і російського менталітету на різні цивілізаційні цінності є глибинною основою багатовікового протистояння України і Росії, яке інколи має латентний характер, а інколи виливається у відкрите протиборство.

Ми цілком погоджуємося з наступними положеннями І. Руценка: «Теорія множинності цивілізацій, прихильником якої є автор статті, виходить з того що вся попередня історія людства і сучасний світ – це існування різних культурних світів, кожен з яких має своє ціннісне ядро. Цивілізація розглядається як соціальна одиниця, проміжна між окремими суспільствами і планетарною спільнотою»¹⁸⁸.

Дійсно, при неупередженому погляді на історію важко заперечувати наявність великих соціальних цілосностей, які існують на протязі великих тривалостей і не можуть бути зведені одна до одної. Різноманіття цивілізацій є, можливо, найбільш достовірним феноменом світової історії.

Згідно з Руценком, сукупність різноманітних цінностей зумовлює цивілізаційний вибір того чи іншого суспільства. Кожен соціум вперто обстоює власні цінності, що обумовлює конкуренцію ціннісних систем в міжцивілізаційних зіткненнях¹⁸⁹.

Дослідник таким чином формулює сутність сучасного конфлікту між Україною і Росією: «Наш підхід ґрунтується на гіпотезі, що існує ціннісний розрив між європейським і російським ціннісними просторами, а Україна здійснює певний транзит в цьому просторі – рухається, образно кажучи, від одного до іншого берега»¹⁹⁰. Отже, сучасна війна України з Росією є битва за цінності, а не за інтереси. В деякому сенсі цю війну можна порівняти з релігійними війнами епохи Реформації¹⁹¹.

¹⁸⁸ Руценко І. Цивілізаційні цінності країн ЄС, Росії, України (на підставі експертного опитування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020, № 2. – С. 75–76.

¹⁸⁹ Там само. С. 75.

¹⁹⁰ Там само. С. 76.

¹⁹¹ Там само. С. 73.

Особливо драматичний характер цій війні надає те, що Україна являє собою вельми різномірне суспільство (розірване і розколоте). Сучасна Україна не просто здійснює транзит в напрямі до європейської цивілізації (можливо, краще сказати: «намагається здійснювати транзит»). На жаль, українське суспільство не є цілісністю: одні соціальні кола намагаються рухатись до Європи, інші – до Росії. «На Сході та Півдні України відбувається не етнічний, а цивілізаційний поділ на рівні особистостей і сімей»¹⁹². Дослідник повинен бути чесним і сміливим. Ми вимушені визнати глибину і гостроту цивілізаційного розколу в сучасному українському суспільстві: він відбувається не тільки на рівні великих і малих соціальних груп, – він відбувається в свідомості кожного громадянина України.

Деякі дослідники ставлять під сумнів ефективність цивілізаційної парадигми при поясненні подій на Донбасі. Так, І. Ф. Кононов і С. В. Хобта, спираючись на результати дослідження масової свідомості в зоні конфлікту на Донбасі, в своїй полеміці з І. П. Рущенко відзначають, що гіпотеза про цивілізаційний вибір як підґрунтя війни на Донбасі не підтвердилася. Більшість респондентів не схильні вибирати одну цивілізацію, відштовхуючи іншу. Проблема-тизація образу Росії в свідомості респондентів з Луганської області пов'язана з її агресією, а не з відчуттям цивілізаційної несумісності України і Росії¹⁹³.

Аргументація І. Кононова і С. Хобти не представляється нам досить переконливою. Респонденти з Луганської області не сприймають теорію цивілізації. Але по-перше, цей факт може свідчити про те, що вони просто не знають про цю теорію або рівень їх знань недостатній для компетентної оцінки зазначеної теорії. По-друге,

¹⁹² Рущенко І. Цивілізаційні цінності країн ЄС, Росії, України (на підставі експертного опитування) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020, № 2. – С. 85.

¹⁹³ Кононов І. Ф., Хобта С. В. Масова свідомість населення півночі Луганської області. Попередні результати дослідження / Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – № 5 (310), червень 2017. – Старобільськ, 2017. – С. 188–226.

якщо масова свідомість не сприймає теорію цивілізації, це не говорить про те, що вона неправильна по суті.

У марксистсько-ленінської філософії присутня методологічно і теоретично продуктивна категорія «об'єктивна реальність». (Втім, марксизму не належить монопольне право власності на цю категорію). Об'єктивна реальність – це те, що таке, яке воно є, незалежно від наших бажань. Більш того: воно таке, яке воно є, незалежно від нашого знання про нього. На наш погляд, цивілізації являють собою об'єктивну реальність світової історії. Цивілізація є найбільша структурна одиниця всесвітньо-історичного процесу. Фундаментальні відмінності між цивілізаціями неможливо ігнорувати. В якості уявного експерименту запропонуємо наступне: якби опитали представників простолюду Середніх віків щодо деяких астрономічних питань, то більшість респондентів сказали б нам, що Земля пласка, знаходиться в центрі світу і покоїться на трьох китах (черепахах і т. ін.). Спростували б їх думки геліоцентричну систему і теорію тяжіння?

Деякий скептицизм щодо цивілізаційного характеру донбаського конфлікту проглядається в статті І. Піляєва, який приєднується до трактування подій на Донбасі як конфлікту цінностей¹⁹⁴. Не заперечуємо. Але, на наш погляд, якщо конфлікт є ціннісним (особливо якщо він зачіпає фундаментальні цінності), то він з необхідністю виявляється і цивілізаційним. Ми абсолютно згодні з думкою М. Рябчука про те, що «європеїзована Україна являє собою стратегічну загрозу не стільки національній безпеці Росії, скільки російській премодерністській імперській ідентичності»¹⁹⁵. Конфлікт на Донбасі слід осмислити як локалізацію фрактальної дихотомії Схід-

¹⁹⁴ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFikmvQ>

¹⁹⁵ Riabchuk M. Ukrainians as Russia's negative 'other': History comes full circle. – Communist and Post-Communist Studies 49 (2016). P. 75–85. – P. 76. // Режим доступу: www.elsevier.com/locate/postcomstud

Захід, в якій демократична проєвропейська Русь-Україна протистоїть авторитарній євразійській Русі-Росії¹⁹⁶. Можна сказати, що це конфлікт розколено-розірваної України з Росією, яка не тільки прагне подолати свою розколено-розірвану цивілізаційну природу, але і утвердитися в якості монолітної стрижневий країни православної цивілізації. Путінський режим наполегливо впроваджує в масову свідомість росіян ідеологему унікальності Росії як держави-цивілізації і посиляє відповідний меседж світовій спільноті.

В контексті концепту расколеності/розірваності виникає питання, яке свого часу поставило у безвихідь автора цих рядків. На засіданні луганського дискусійного клубу «Монтенієвське товариство» навесні 2014 року одна з його учасників Н. Іщенко (Н. Офтердинген) поставила таке запитання: «Припустимо, деяка країна, перебуваючи в межах однієї цивілізації, прагне перейти в іншу. Але чи можливо це в принципі? Що якщо перехід з однієї цивілізації в іншу є принципово неможливим?».

Ця постановка питання повертає нас до деяких пунктів концепції І. Рущенко, яку ми розглядали вище. Рущенко вважає, що сучасна Україна здійснює транзит від російського ціннісного простору до європейського. Але чи можливий такий транзит в принципі?

На наш погляд, чим більш сталою є система цінностей певного суспільства, тим менш вірогідна її кардинальна зміна. Фундаментальні цінності можуть бути змінені або суттєво відкоректовані на початку історії даного суспільства, коли вони є, так би мовити, «теплыми», не застиглими у суспільній свідомості. Транзит до тієї чи іншої цивілізації можливий у тій історичній ситуації, коли суспільство ще не належить в повній мірі до тієї чи іншої цивілізації, коли воно ще спроможне обирати шлях цивілізаційного розвитку. Але після обрання певного шляху, а особливо після досить довгого

¹⁹⁶ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSfIkmvQ>

просування по цьому шляху, будь-який транзит до іншої цивілізації стає все більше малоімовірним. Адже кожний крок в певному цивілізаційному просторі сприяє все більшому вкоріненню у суспільній свідомості та підсвідомості фундаментальних цінностей обраної цивілізації. Подібна ситуація може бути порівняна з пластичністю свідомості дитини і зашкарублістю свідомості старця.

Сучасна Україна – дитина чи старець?

Оскільки я є палким прихильником європейської цивілізації і цінностей Західного світу, мені хотілося б дати позитивну відповідь як відносно питання Н. Іщенко, так і відносно гіпотези І. Рущенко. Але по зрілому роздуму вимальовується негативна відповідь.

Отже, базові світоглядні цінності, матриці поведінки на макро- і мікросоціальному рівні, що склалися в ході історичного розвитку даного народу і належать даній цивілізації, можуть виявитися настільки непорушними, що ні еліта, ні широкі народні маси будуть не в силах змінити їх на інші цінності та матриці поведінки¹⁹⁷. У цьому сенсі приналежність до даної цивілізації виявляється немов би долею даного народу. У всякому разі, при формальному підході тут можливі два варіанти відповіді: 1) в принципі можливо; 2) в принципі неможливо.

Але якщо виходити зі складної і неоднозначної діалектики все-світньо-історичного процесу, то намічається настільки ж неоднозначна відповідь. Така відповідь проглядається в роботі І. Піляєва «Характер збройного конфлікту на Донбасі: постнекласичний підхід». Піляєв розглядає культурну, ціннісну і цивілізаційну дихотомію, яка виявляється в конфлікті на сході України, в контексті історичної взаємодії і взаємодоповнення Сходу і Заходу¹⁹⁸. Для

¹⁹⁷ Глибоке та ретельне обґрунтування цієї точки зору див. у роботі: Д. Зильберман. Православная этика и материя коммунизма. – СПб., 2014. – Изд-во Ивана Лимбаха. – 256 с.

¹⁹⁸ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFlkmvQ>

аналізу багаторівневих аспектів ситуації він використовує фрактальний підхід. В математиці фрактальність розуміється як самоподоба частин цілому. Тобто, фракталом є об'єкт, що складається з частин, кожна з яких відтворює структуру цілого. Фрактальний метод виявився плідним в природних і соціальних науках, оскільки виявилось, що самоподоба є типовою властивістю природних і соціальних систем¹⁹⁹. Яке співвідношення фрактального методу з філософськими методами? Чи існує фрактальна детермінація, фрактальна каузальність?

Соціально-політичні та культурні розділові лінії українського соціуму аж ніяк не зводяться до «дніпровської» лінії – вони є фрактальними на всіх рівнях. «Однак в цілому Україна є континуум з фрактальними розподіленими роздільними лініями»²⁰⁰. При цьому суть розбіжностей не в формальних ідентичностях, а в ментальних цінностях, і відмінність цих цінностей пронизує все українське суспільство, аж до кожної громади і кожного громадянина²⁰¹. В силу цього «конфлікт на Донбасі відбувається одночасно в геополітичному, міжнародному, транснаціональному та регіональному масштабах, фрактально розбившись на багато локальних, міжособистісних і навіть внутрішньоособистісних конфліктів»²⁰².

Взагалі-то кажучи, для демонстрації фрактальної природи українського суспільства потрібний більш масштабний і пильний аналіз. Якщо Україна дійсно є фракталом, то тоді вказана драматична самоподоба має спостерігатися у всіх її регіональних, ментальних, мікро- і макросоціальних структурах. Наприклад, має бути показано, що, незважаючи на те, що більшість населення

¹⁹⁹ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // *Ideology and Politics*. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFIkmvQ>

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само.

Донбасу сповідує цінності «руського мира» і орієнтоване на тісний союз з Росією і навіть на інтеграцію, але присутня страта, яка сповідує європейські (західні) цінності, і орієнтована на інтеграцію в Європу. У той же час, слід показати, що, незважаючи на те, що більшість населення Галичини сповідує цінності західного світу і орієнтована на тісний союз з Європою і навіть на інтеграцію, але присутня страта, яка сповідує російські (євразійські) цінності, і орієнтована на інтеграцію в Росію. І слід показати, що буквально в кожному регіоні України ми маємо подібну ситуацію. Тоді і тільки тоді Україна буде фракталом в строгому сенсі слова.

На думку І. Піляєва, фрактальна природа українського суспільства обумовлює неможливість перетворення України в «чистий Схід» або «чистий Захід» без знищення «забруднюючих» параметрів дихотомії Схід-Захід²⁰³. Дослідник пропонує протиставити надзвичайно небезпечному в сучасному світі месіанському мисленню постнекласичне мислення, «яке відкриває шлях до глобальної цивілізації майбутнього, поєднуючи і долаючи дихотомії Схід-Захід і Я-Інші»²⁰⁴.

Змальована перспектива вельми масштабна і вражаюча. На наш погляд, вихід за межі дихотомії Я-Інший буде знаменувати собою справжній, а не ілюзорний кінець історії.

3.4. Антропологічно-метафізичний рівень детермінації.
Найбільш глибоким смисловим пластом конфлікту на Донбасі є його антропологічно-метафізичний аспект. Можливо, наступні міркування будуть здаватися надуманими і штучно прив'язаними до обговорюваної проблематики, але ми, для початку, висловимо їх і будемо намагатися досягти правдоподібності в цьому висловлюванні.

В даний час в науковій та журналістській спільноті широко обговорюється тема переходу людини до транслюдини або постлю-

²⁰³ Piliaiev Igor. The nature of the armed conflict in the Donbas: a postnonclassical viewpoint // Ideology and Politics. 2019. 3(14): 77–105. Режим доступу // <https://www.youtube.com/watch?v=9vaXSFikmvQ>

²⁰⁴ Там само.

дини. Передбачається, що такий перехід буде знаменувати собою справжній кінець людської історії, на відміну від уявного, який свого часу постулював Ф. Фукуяма.

Один з найбільш компетентних фахівців, які досліджують цю проблематику, Ю. Н. Харарі вважає, що успіхи сучасної біотехнології такі, що вони набагато перевершують масштаби всіх попередніх наукових і технологічних революцій. Сучасна біотехнологічна революція може виявитися головною біологічною революцією з моменту появи життя. У новій реальності життя буде проектуватися за розумним людським (точніше, постлюдським) задумом²⁰⁵. «Якщо так станеться, вся людська історія заднім числом буде переосмислена як шлях експериментаторства, учнівства, в результаті якого змінилися самі правила гри під назвою «життя»»²⁰⁶. Внаслідок стрімкого розвитку технологій *Homo sapiens* буде замінений абсолютно іншою істотою, яка за своїми характеристиками виявиться від нас далі, ніж ми від неандертальців²⁰⁷. «Нам приємно думати, що в майбутньому подібні нам люди будуть літати з планети на планету на вдосконалених космічних кораблях. І не хочеться уявляти собі майбутнє, де не залишиться нікого, схожого думками і почуттями на нас, а наше місце займуть набагато більш розвинені і пристосовані форми життя, чий здібності і можливості багаторазово перевищують наші»²⁰⁸.

За формаційно-цивілізаційною фрустрацією жителів Донбасу проглядається набагато більш глибока – онтологічно-антропологічна фрустрація. *Людина як така не може пристосуватися до вимог сучасності.* Автоматизація та роботизація виробництва робить непотрібною всю сукупність робітничих професій. Фізична праця стає не потрібною: не той чи інший вид фізичної праці, – все

²⁰⁵ Харарі Ю. Н. *Sapiens. Краткая история человечества.* / Юваль Ной Харарі; пер. с англ. Л. Сумм. – М.: Синдбад, 2016. – 520 с. – С. 481–482.

²⁰⁶ Там само. С. 482.

²⁰⁷ Там само. С. 496–497.

²⁰⁸ Там само. С. 497.

її види разом узяті. Розумова праця також під великим питанням: або людина повинна буде навчитися думати як комп'ютер, або всі види розумової праці здійснюватимуть комп'ютери. Ще один варіант: відбудеться симбіоз людини і комп'ютера, нова істота буде людинокомп'ютером.

Згадаймо репліку одного з персонажів фільму Г. Данелія «Кін-дза-дза»: «Скрипаль не потрібен». Нині людина як така стає не потрібною.

Ф. Фукуяма прогнозує, що в найближчому майбутньому завдяки успіхам генної інженерії еліти зможуть генетично передати свої переваги дітям. Виникне загроза не просто соціальної – генетичної нерівності. Саме ця загроза «здатна підняти людей з дивана і кинути на вулиці» навіть в самовдоволених ліберальних демократіях²⁰⁹ [Фукуяма-2, с. 225]. Громадяни сучасних благополучних суспільств стали миролюбними, як ніколи в історії. Мабуть загроза генетичного нерівності – це єдине, що здатне змусити їх схопитися за пістолети і бомби²¹⁰. Поки громадяни благополучних суспільств ще лежать на диванах, громадяни неблагополучних вже вивели на вулиці своїх міст танки і «Буки».

Ф. Фукуяма вважає, що одним із способів запобігти подібних конфліктів є, так би мовити, «підняти дно», тобто настільки здешевити і убезпечити технологію генетичного удосконалення, щоб вона стала доступною для бідних і недостатньо освічених людей²¹¹. Цей вихід представляється нам ілюзорним: якщо підняти нижній рівень, він не зрівняється з вищим. Нерівність рівнів збережеться при будь-якому результаті подій.

На найбільш глибокому онтологічному рівні конфлікт на Донбасі є конфліктом людини історичної з постісторичною. Це

²⁰⁹ Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ, 2008. – 349 с. – С. 225.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Там само. С. 226.

далеко не «останній і рішучий бій» – це одна з перших битв епохи трансформації *Homo sapiens* в *Superhomo supersapiens*.

На наш погляд, виклик, який кидає поки що віртуальний *Superhomo supersapiens* поки що реальному *Homo sapiens*'у, не просто є найважливішим викликом сучасної епохи – він набуває обрисів найважливішого, останнього виклику всієї людської історії.

Ми поділяємо подив Харарі щодо недооцінки інтелектуальної спільнотою глибини доленосного сенсу цього виклику. «Якщо над історією сапієнсів справді незабаром опуститься завіса, нам, представникам одного з останніх поколінь варто було б зайнятися головним питанням: «Ким (або чим) ми хочемо стати?». Це питання – питання про вдосконалення людства – здавалося б, повинно витіснити всі інші суперечки політиків, філософів, вчених і звичайних людей. Зрештою, протиріччя між релігіями, ідеологіями, націями і класами зникнуть разом з *Homo sapiens*. Якщо наші нащадки будуть функціонувати на іншому рівні свідомості або володіти чимось іншим, крім свідомості, чого ми і уявити собі не можемо, то напевно чи їх приверне християнство або іслам, напевно чи їх соціальна система буде комуністичною чи капіталістичною, а гендер – чоловічим або жіночим»²¹².

Заглядаючи в запаморочливу глибину найбільш радикальної прірви в історії, прірви, яка загрожує назавжди розділити людство, ми маємо дати чітку і недвозначну відповідь на питання: «Ким ми хочемо стати?» На наш погляд, тут можливі, зрештою, дві фундаментальні відповіді. 1. *Ми хочемо стати Superhomo supersapiens (киборгами, постлюдьми, Homo deus тощо).* 2. *Ми хочемо залишитися людьми.*

Тут нам можуть кинути наступний докір. Вище, розмірковуючи про можливість зміни цивілізації народом, який належить до даної цивілізації, ми поряд з диз'юнктивним так/ні запропонували

²¹² Харари Ю. Н. *Sapiens. Краткая история человечества.* / Юваль Ной Харари; пер. с англ. Л. Сумм. – М.: Синдбад, 2016. – 520 с. – С. 498.

варіант діалектичного переходу. Чому ж тепер ми наполягаємо на суворій диз'юнкції? Саме в силу радикальності позначеної прірви. «Тут провал превyšє наших сил» (О. Мандельштам). Тут буде працювати закон виключеного третього.

4. Висновки. Багатовимірність каузально-детерміністського пояснення масштабної історичної події. Будь-яка історична подія, особливо масштабна, може бути пояснена на різних рівнях детермінації, які не заперечують, а доповнюють один одного.

На подієвому рівні пояснення Донбаського конфлікту передбачає встановлення причинно-наслідкових ланцюгів одиничних подій. При такому підході ми будемо використовувати традиційну для істориків-нараторів схему, яка має дещо феноменологічний характер: подія А детермінує подію Б, подія Б детермінує подію В тощо. Наприклад, рішення уряду М. Азарова про призупинення підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС детермінує «студентський» Майдан, який розпочався 21 листопада 2013 року. Розгон Майдану і побиття студентів у ніч на 30 листопада детермінує більш масштабні протести, які почалися 1 грудня... І так далі, аж до нинішніх подій.

В цьому плані доцільно пригадати розрізнення Г. Гегелем причини і приводу. За Гегелем, дія не може бути «більшою», ніж причина. (Тут ми дозволимо собі не погодитися з німецьким класиком). Він критикує істориків, які намагаються вивести великі наслідки з малих причин. «Ця так звана причина повинна розглядатися лише як привід, лише як зовнішній вплив, якого внутрішній дух події міг би й не потребувати або замість якого він міг би скористатися незліченною множиною інших привидів, щоб почати з них у явищі, пробити собі шлях і виявити себе»²¹³.

Поняття «внутрішній дух події» ми вважаємо дуже глибоким та продуктивним. На наш погляд, внутрішній дух події означає

²¹³ Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с. – С. 515.

ентелехію події. Завдяки події реалізуються певні можливості історичного процесу і суспільство переходить до наступного етапу свого розвитку. Дух події – це немов би розуміння (усвідомлення, відчуття, інтуїтивне бачення) акторами потреб історії, необхідності переходу до нового етапу. Це, так би мовити, надрозумне проникнення в «хитрість Розуму», яке зрідка здійснює всесвітньо-історична особистість. *Дух події – це її історичний смисл.*

Детермінація на рівні більш глибоких соціальних процесів передбачає аналіз соціально-економічної структури українського суспільства. Такий аналіз має сенс здійснювати, спираючись на деякі елементи марксистської методології. В цьому аспекті треба аналізувати особливості відносин власності, які склались в сучасному українському суспільстві. В цьому плані буде корисним поняття «мульковий капіталізм», яке наполегливо розробляє І. Кононов. Тобто треба показати, що для сучасного українського суспільства характерно зрощення влади і власності, конвертація першої в другу. Завдяки цьому склалася кланово-олігархічна структура суспільства, яка носить псевдофеодальний характер. З цієї точки зору, події як Революції Гідності, так і заходу Криму та сепаратистського руху на Донбасі обумовлені боротьбою клана В. Януковича/Р. Ахметова з іншими олігархічними кланами українського суспільства (Б. Коломойського, П. Порошенка, В. Пінчука, В. Медведчука та ін.). При цьому ця боротьба може носити як антагоністичний, так і неантагоністичний характер.

Неабияку детермінізуючу роль відіграє також те, що Донбас був потужним анклавом індустріальної економіки ще за часів Радянського Союзу. Модернізація економічного життя, яка передбачалась європейським вектором розвитку України, сприймалась як загроза не тільки регіональними олігархами – власниками колись великих виробничих потужностей але і «широкими верствами населення», які працювали на цих підприємствах і не мислили собі іншого способу життя. Саме тому для пересічного донбасця союз

з путінською Росією, яка за суттю залишається індустріальним суспільством, набагато більш привабливий, аніж вельми проблематичний і незрозумілий перехід до економіки постіндустріального суспільства. Саме цим обумовлюється шалений опір європейським цінностям, який спостерігається у свідомості «донбаської людини», а також не менш потужна ностальгія за Радянським Союзом з його плановою економікою, особливо в галузі важкої промисловості.

Придивляючись до цієї ностальгії, ми переходимо до пояснення з точки зору цивілізаційної теорії.

Важливим чинником детермінації Донбаського конфлікту є стала прихильність основної маси донбаського населення цінностям православно-імперсько-радянського світу, які став репрезентувати мем «русский мир». На перший погляд, поєднання зазначених цінностей виглядає не просто гібридним, а навіть химеричним, але насправді це досить органічно поєднані цінності євразійської цивілізації. З цього приводу знову відсилаємо до глибокої роботи Д. Зільбермана²¹⁴, в якій показана єдність фундаментальних патернів комуністичної свідомості та московського православ'я. Пересічна донбаська людина відчувала і продовжує відчувати себе російською, радянською та імперською. Залучення до світу європейських цінностей вона сприймала як загрозу своїй ідентичності. На рівні як вищих щаблів свідомості, так і – особливо – на рівні архетипів колективного підсвідомого Донбаський конфлікт є проявом зіткнення цивілізацій в розколото-розірваній країні. Пересічний донбасець з ентузіазмом сприйняв прихід «русского мира» тому, що це був прихід «своїх», з якими він себе ідентифікував, проти чужих («бандерівців», «западенців», «єврогеїв», «соросят» тощо), які несли загрозу його цивілізаційній ідентичності.

²¹⁴ Д. Зильберман. Православная этика и материя коммунизма. – СПб., 2014. – Изд-во Ивана Лимбаха. – 256 с.

Зазначений нами антрополого-метафізичний рівень детермінації виглядає надуманим та штучним. Але ми наполягаємо, що цей вимір насправді присутній в багатовимірній природі Донбаського конфлікту.

Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального і далі до інформаційного передбачає більш радикальні зміни у світі людського, ніж вважалося раніше. Вражаючи успіхи сучасних наукоємних технологій можуть призвести до того, що людина майбутнього інформаційного суспільства, строго кажучи, вже не буде людиною. Типовий донбаський сепаратист, як правило, нічого про це не знає і не замислюється над подібними питаннями. Ця загроза не детермінує його поведінку на рівні свідомості. Скоріш за все, і на рівні підсвідомого ми не виявимо подібних прихованих смислів. Вони присутні десь на найглибшому, майже не усвідомлюваному рівні архетипів колективного підсвідомого. У натиску західної цивілізації православно-радянсько-імперський мешканець Донбасу смутно відчуває загрозу людині як такій, самій людяності, своїй потаємній суті. Можна сказати, що донбаська людина неправильно розуміє суть людяності: обмежено, поверхово, її розуміння людської суті занадто обумовлене історією, яка призвела до формування донбаської людини такою, яка вона є зараз. А ми живемо у час, можливо, найбільш радикального розриву з історією. І щоб адаптуватися до доленосних викликів сучасності, донбаській людині треба зрозуміти, так би мовити, науково-технічну суть сучасної епохи.

Все це цілком вірно. Але це є плоский раціоналізм. Донбаська людина не тільки не може, але і не хоче зрозуміти науково-технічну суть радикальних змін в інформаційному суспільстві. Для неї суть людини в тому способі життя, у тій формі взаємовідносин, які сформували її на протязі історії, і вона не тільки не спроможна, але і не бажає перейти до іншого способу. Спростування глибинної ідентичності не піддається будь-якій аргументації. Така людина скоріш вмере або вб'є, ніж зміниться.

Нарешті висловимо певні розміркування відносно синхроністичної детермінації. Зрозуміло, цей пункт наших міркувань буде найбільш спірним, гіпотетичним і таким, що знаходиться, так би мовити, на грані раціонально-наукового дискурсу. На грані, але не поза гранню.

Коли ми дивимся на різноманітні ланцюги подій, які відбуваються у сучасному світі, ми помічаємо певні серії подібних подій, які відбуваються у порівняльно краткий проміжок часу. У 2010–2011 рр. по Північній Африці та Близькому Сході прокотилася низка революцій, яка отримала назву «арабська весна». Так би мовити, «спусковим гачком» цієї низки виявилось самоспалення туниського торговця Мохаммеда Буазізі 17 грудня 2010 р. у знак протесту проти корупції та поліцейського свавілля. На протязі десяти місяців один за одним впадали авторитарні режими на просторі від Тунісу до Оману. Зрозуміло, самоспалення Буазізі було лише поверхово-подієвим привідом, який був виявленням більш глибоких соціально-економічних, культурних, психологічних основ. Серед них і корумпованість влади, і надмірний тиск на середній та малий бізнес, загальна зневага до прав людини у багатьох ісламських країнах. Список чинників можна продовжувати, всі вони в більшій чи меншій мірі притаманні країнам, по яким прокотилась хвиля «арабської весни». Зрозуміло, в кожній з цих країн мали місце внутрішні, притаманні саме їй чинники детермінації. Але швидкість і масштаб хвилі справляє враження якогось «подієвого дива» на кшталт руйнування хитромудрого узору кісточок доміно, коли повалена перша з цих кісточок.

2020 рік знаменувався початком чергового «тиранопаду» під гаслами європейських інтенцій розвитку відповідних країн: Білорусі, Молдови, навіть «трон» В. Путіна почав розхитуватись.

Як і у випадку «арабської весни», кожний протест проти застарілого авторитарного лідера має власну каузальну природу, яка полягає в особливостях соціально-економічного устрою та духов-

ного життя того чи іншого суспільства. Це безсумнівно. Але знову виникає враження певного співпадання каузально автономних ланцюгів подій. Це і є синхроністична детермінація. Будь-який ланцюг подій може бути пояснений за допомогою раціонального аналізу відповідних чинників. Дивним виявляється факт співпадання автономних ланцюгів. Таке враження, що час від часу миттєво змінюється світовий ґештальт. Таке враження, що кожна епоха має «в запасниках» певний набір конфігурацій подій, і ці конфігурації реалізуються з невідомих причин. Можливо ці причини виходять за межі людського розуму.

Але на цьому автор, який, попри все, все ж таки є раціоналістом, вимушений припинити політ метафізичної фантазії.

Праця як відображення каузальності в сфері людського буття

1. Прояв оберненої каузальності в людській діяльності

В класичному розумінні, каузальність виражає одну з об'єктивних «генетичних» форм зв'язку і обопільну обумовленість явищ, одне з яких виступає причиною: «діюча», «активна сторона»; інше: «обумовленим, породжуваним наслідком (або дією)»²¹⁵. Перед людиною, як суб'єктом пізнання в його об'єкті-природі розгортається наступна послідовність каузального зв'язку: в дії, через неї та в її наслідках постає очевидним логіка самого руху, проглядається сама ідея. **Причина → дія → ідея: пряма каузальність**. Людина, в її антропологічному значенні, здатна в своїй цілеспрямованій діяльності зовнішні та внутрішні умови підлаштовувати під мету своєї дії. При цьому, дія не відбувається допоки всі елементи не просочуються самою ідеєю мети. Тому, коли об'єктом пізнання постає

²¹⁵ Сабитов М.С. Причинность // Дialeктическая логика: Категории сферы сущности и целостности. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 376.

соціальне буття, каузальність розгортається в іншій: оберненій формі. **Каузальність в людській діяльності** проявляється в наступній послідовності: людина як суб'єкт праці постає активною **причиною** → мета майбутньої дії, виступає **ідеєю**, вона ж і постає генетичним зв'язком між причиною і дією, та, врешті, → праця, як активна **дія**. В результаті такого безперервного ланцюгу перетворень та спричинень, забезпечується рух та розвиток соціального буття. «Людина здатна рухатися за логікою будь-якого предмету, тому в людській, тобто, соціальній формі буття, як в краплі роси – сонце, відображається увесь вічний і нескінченний світ»²¹⁶. Якщо брати за взірць соціальну форму буття: схему людської трудової діяльності, то в причинності самого Буття проявлятиметься причинність, яку ми попередньо назвали оберненою каузальністю. Саме так в об'єктивно-ідеалістичній моделі Буття в початку буття будь-якої речі та вчинку є певне вихідне знання та вольове зусилля. «Деміург спочатку задумує дещо, а, потім втілює це згідно плану»²¹⁷. Але в дослідженні каузального зв'язку, на відміну від причинності в її механічному пізнанні, центральним елементом дослідження виступає не сама структура і послідовність, як така, а той внутрішній, генетичний зв'язок, яким вона обумовлена. Продовжуючи ідею Гегеля: «лише в дії причина дійсно і є причиною»²¹⁸, додамо: причина постає собою, саме завдяки такій дії, яка є втіленням сутності самої причини. Дія, яка не виражає сутність, не є дією причини, і це призводить до того, що «причина» перестає бути причиною. Тому в даному дослідженні будемо виходити з позиції, що соціальній формі буття притаманна обернена каузальність. Зосередимося на дослідженні і пошуку цього внутрішнього

²¹⁶ Ивакин А.А. Диалектическая философия: [монография] / Алексей Аркадьевич Ивакин. – [издание 2-е, перераб. и доп.]. – Одесса: Феникс; Суми: Університетська книга; М.: Транслит. 2007. – С. 78.

²¹⁷ Там само. С. 71.

²¹⁸ Гегель. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. М., «Мысль», 1974. – С. 331.

зв'язку, який перетворює причинність у каузальність та форми людської праці, в яких даний зв'язок втрачається.

Проблема праці і проблема носія її – людини – це не тільки соціальна, а й космічна проблема. Праця, в єдності її матеріально-перетворюючої та ідеально-перетворюючої діяльності є не що інше, як вища форма умови і способу буття будь-якої системи серед оточуючих її систем. Щось існує лише тому і тоді, коли воно здатне адекватно ідеально сприйняти (відобразити) себе в світі і матеріально забезпечити своє існування в ньому. «Існування Буття забезпечується діалектичною тотожністю ідеального і матеріального відображення. Образно кажучи, ідеальне відображення означає, що Буття – знає, яким чином воно повинно зберігати свою цілісність, а матеріально відбиваючи загрози і небезпеки своєї цілісності, воно свідомо і цілеспрямовано діє»²¹⁹. Ось про що фактично говорить відома гегелівська формула: «Все дійсне розумне, все розумне дійсне».

Проблема розвитку праці є проблемою розвитку способу відображення, властивого соціальній формі буття. На відміну від способів відображення, характерних для більш ранніх форм, спосіб, властивий формі соціального буття має цілком очевидний поділ на матеріальне і ідеальне відображення, що позначилося і на прояві каузальності в людській діяльності. Саме праця постає унікальним способом, який виражає діалектичну єдність цих двох форм відображення. Свідомість як ідеальне відображення проявляється у праці у формі «ідеального образу ще не створеної, але бажаної речі, і ідеального образу здатності, вміння тої чи іншої людини цю річ створити, вміння рухатися за логікою тієї чи іншої речі»²²⁰. В процесі розвитку людства, розвивається і праця, прямуючи, згідно

²¹⁹ Ивакин А.А. Диалектическая философия: [монография]/ Алексей Аркадьевич Ивакин. – [издание 2-е, перераб. и доп]. – Одесса: Феникс; Суми: Університетська книга; М.: Транслит. 2007. – С. 57.

²²⁰ Там само. С. 112.

з вченням Платона, до свого ейдосу як до якогось ідеалу, еталону, довершеного образу. Виникнення, розвиток і реалізація праці безпосередньо пов'язані з людиною, отже і ідеал її пов'язаний з процесом пізнання людиною своєї сутності. Слід погодитися з думкою Геракліта, пізнання людиною буття слід розуміти в аспекті його «уваги» до Логосу, в результаті чого і формується ідеал, як якась пізнана необхідність, задана розумним буттям. «У відповідності до своєї природи, на відміну від рослин і тварин, людина зобов'язана не стихійно, а свідомо здійснювати «космічну необхідність», пізнаючи і приймаючи її як сенс життя»²²¹. Небажання «слухати» Логос: логіку буття, бажання рухатися в мисленні не від загального до одиничного, навпаки, призводить до спотвореного сприйняття сутності праці. Яскравим прикладом постає сприйняття праці в якості мірила рабів. Загалом, ситуація досить очікувана, адже раб в давньогрецькій дійсності не втілював у собі людську сутність, отже, і праця, яка на той час ототожнювалася із працею рабів, не могла сприйматися як спосіб реалізації цієї сутності. Людина перетворюється із суб'єкта праці, як активної рушійної сили, на пасивний (щодо визначення мети, та усвідомленого прагнення до дій) об'єкт. В каузальному зв'язку в сфері людського буття причина (людина) постає активною силою у визначенні ідеї (ідеалу, мети) і рушійною силою та першопричиною самою дії, але в рабській праці цей внутрішньо обумовлений зв'язок, втрачається. Історії людства відомо чимало форм праці, які впливали на відчуження людини від людського буття. В ній людина перетворювалася із активної причини у засіб та знаряддя, яке використовували для досягнення певної мети, а праця поставала обумовленою самою працею та виробничими потребами, в нескінченій тавтології виробництва. Епоха «масового виробництва» проявляється таким відношенням до праці. В період

²²¹ Ивакин А.А. Единство бога, человека и ноосферы : философское эссе. – Одесса: Фенікс, 2011. – С. 20.

масового виробництва спостерігаються паралельно дві тенденції. З одного боку збільшується кількість репродуктивних відношень, які притаманні такому технологічному процесу, котрий здійснюється по вже існуючій програмі. Ціль в таких відносинах виступає виключно як кількісний показник, оскільки ще не задоволена потреба, якою вона опосередкована. В якісному вираженні ми вже, по суті не маємо цілі як такої, адже вона вже реалізована і залишається лише повторити потрібну кількість разів цей процес. Такий процес сковує творчий характер діяльності людини і приховує його, і не сприяє формуванню творчих здібностей людини. Він представляє собою повторення, репродукцію вже існуючого предмету, і в значній мірі втрачає власне людський зміст. Але саме завдяки цьому етапу розвитку суспільства стало можливим вивільнення людини від нетворчих машинно-механічних функцій. «І якщо масове виробництво в цілому зводить предмети виробництва і споживання, ... а також самі потреби людини до рівня абстрактної всезагальності, однаковості, тобто тої ж самої монотонності, за якої і сам предмет і людина, як така лишаются своєї особливості і набувають характер все тої ж абстрактної загальності... але саме воно створює можливість, з одного боку, максимально задовольнити потреби значних груп населення, а з іншої – покласти на машину чи агрегат власне механічний процес, а суто людські творчо – створюючі функції – на звільнену масовим машинним виробництвом людину»²²². Тому важливим є відійти від ототожнення праці з певними її формами відчуженої праці, проявленими в дійсності, які поставали віддзеркаленням певного рівня розвитку і економічних можливостей суспільства.

В праці виражається внутрішня обумовленість людини своєю сутністю. Праця постає унікальним способом-умовою існування

²²² Трубников Н.Н. О категориях «цель», «средство», «результат». – Издательство «Высшая школа». – М. – 1968 г. – С. 62.

людини зі світом; в ній людина розгортає свою індивідуальну і родову сутність шляхом усвідомленого та цілеспрямованого перетворення природи, що дає можливість суспільству бути і розвиватися. В процесі трудової діяльності людина відкриває, породжує нові сенси, чим продовжує розгортати логіку буття. Таке визнання праці призводить до необхідного визнання творчості і свободи як надзвичайних проявів праці. Саме в такій праці, в якій розгортається творча сутність вільної людини і створюється культура як друга природа, вона і є ідеалом і еталоном способу освоєння дійсності. Те, що в каузальності визначається як мета (ідея).

Вільна людина. Яке розуміння ми вкладаємо в поняття людина, адже в межах одного поняття вміщуються різні його розуміння? Індивід, індивідуальність і особистість – три сходинки. Людина як індивід є таке особливе, в якому превалює момент «абстрактної всезагальності»: її відмінність від інших людей не є конститутивним його атрибутом; навпаки, основним є тотожність з іншими. Така людина знаходиться під впливом необхідності і сама по собі не може бути істиною причиною каузального зв'язку. Хоча, в розвинених демократичних країнах, де принцип гідної праці має безпосереднє втілення, така людина може бути втягнена в процес праці, в якій формально присутні всі структурні елементи. Людина як індивідуальність є таке особливе, в якому домінує елемент абстрактної одиничності: його відмінність і є конститутивним її атрибутом. В такій людини унікальність і індивідуальність знаходяться в тісному взаємозв'язку. При цьому індивідуальність може в етичному плані бути не тільки позитивною, але і негативною, спрямованою на зло, чи взагалі нейтральною²²³. Людина як особистість – таке особливе, в якому основою і конститутивним моментом постає конкретна всезагальність, не замкнена ні на тотожності з іншими,

²²³ Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. Цикл популярных лекций-очерков с приложениями. Учебное пособие. М., 2001. С. 288.

ні на відмінності від них. Особистість розкриває в собі універсум. В людині як особистості в знятому вигляді присутні і індивід і індивідуальність, але лише позитивна. У особистості споживчо-кориснісний рівень підпорядкований спрямовано-ціннісному, а обидва вони – вищому сенсо-утворюючому рівню²²⁴. Основними атрибутами особистості є свобода, відповідальність, творчість і духовність. Свобода іманентна діяльнісній сутності людини. При цьому, як зазначає А. С. Арсен'єв особистість – це «нескінченна свобода та моральна відповідальність. І ця моральна відповідальність не є відповідальністю перед чимось зовнішнім – перед суспільством, законом, звичаєм, моральною нормою і тому подібним. Ця відповідальність перед тим, що перевищує закон і мораль, знаходиться усередині самої людини і виявляє себе як співчуття, співпереживання, як совість»²²⁵. Творчий потенціал є інтегруючим елементом і виражає міру перетворюючої сутності людини. Наявність потенціалу ще не говорить наскільки повно він буде реалізований. Тому і особистість і її творчий потенціал звернені до способу життя, основною системоутворюючою формою якої є трудова діяльність.

Зазвичай, під творчою активністю людини – розуміють властивість відношення, яка виникає між людиною і природою в процесі практичного впливу людини на природу з метою її перетворення, тобто в процесі трудової діяльності. Вона постає атрибутом праці, її невід'ємною властивістю. Але коли ми говоримо про працю, як творчу діяльність, то маємо на увазі не тільки її створюючий характер, спрямований на ззовні – від людини на зовнішній світ. Слід погодитися з твердженням К. Маркса, який не обмежився соціально-економічною стороною проблеми творчого характеру людської діяльності. В праці як позитивній творчій діяльності, він

²²⁴ Хамидов А.А. Гуманизм как дискурс. Монография / Под общ. Ред. З.К. Шаукеновой. – Алматі: ИФПР КН МОН РК, 2012. С. 153.

²²⁵ Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. Цикл популярных лекций-очерков с приложениями. Учебное пособие. М., 2001. С. 16–17.

вбачав не тільки створення продуктів зовнішнього по відношенню до людини світу, чи творче перетворення зовнішнього світу. Впливаючи на зовнішню природу і змінюючи її, людина в той же час змінює свою власну природу.

Людина – суб'єкт праці, якому притаманні унікальні властивості, такі як свобода і творчість, які безпосередньо пов'язані з відповідальністю. І, перш за все, ця відповідальність проявляється в прагненні через творчо-створюючу діяльність бути співтворцем процесу становлення всього універсального буття. Саме така людина здатна бути істиною причиною, спроможною актуалізувати такі атрибути праці, як творчість і свобода. Але, і праця має зворотній вплив на становлення такої людини. Це був поступовий обопільний розвиток.

Свобода праці довгий час розглядалася в негативному розумінні категорії свободи, в термінології Е. Фромма – формі «свободи від». Саме з такою формою праці – рабської, – ототожнювалися уявлення про працю в культурі греків. Рабовласницький підхід, виражений і «виправданий» в роботах Платона і Аристотеля, ґрунтується на чіткому розподілі приватної (домогосподарство) і публічної (поліс) сфери. Перша, яку власне і розуміли як працю, асоціювалася з життєвими потребами, необхідністю і насиллям і була сферою несвободи і нерівності, з чим і пов'язане презирливе ставлення вільних людей до праці. Друга – була сферою рівності. Робота була заняттям нищим, долею рабів і вільновідпущених. Античні філософи визначали раба в якості такого робітника, який перебував в світі, обумовленому зовнішньою необхідністю. Бути причиною усвідомленої дії він не міг, адже не визнавався людиною. У суспільстві вільних людей в пошані була споглядальна діяльність, яка характеризувалася відсутністю видимого предметного результату, самодостатністю і наявністю дозвілля, незалежна від будь-яких умов. В такій діяльності не проявляється відчуження людини від результатів своєї діяльності. Кінцевим результатом її є сама людина

як творець. Вона є сенсом і змістом життя людини. Але, в той же час, умовою для такої діяльності є раб як «знаряддя». Йдучи за логікою даного підходу, праця розуміється лише як умова, але не як прояв людського буття. Людина перетворюється із суб'єкта праці на пасивний (щодо визначення мети, та усвідомленого прагнення до дій) об'єкт, залишається причинність, як механічний причинно-наслідковий зв'язок, але каузальність зникає.

На тлі праці рабів, опосередкованій зовнішньою необхідністю, позбавленій свободи і творчості, вільні громадяни грецького поліса володіли величезним багатством, яке було ще менш доступним для рабів, ніж матеріальні багатства – дозвіллям, але при цьому далеко не всі з вільних людей були здатні реалізувати власне людську сутність. Приклади таких людей, що використовують дозвілля для перетворення його в творчість, являють собою грецькі філософи. Раби мали тільки час для відпочинку, необхідний для відновлення життєво важливих функцій, біологічних потреб. Така «тиражуюча» себе (в категоріях А.С. Панаріна) рабська праця допомагала підтримувати і ретранслювати наявну культуру, завдяки чому вивільняється час для інтелектуальної (творчої) праці давньогрецьких філософів. В результаті були створені такі духовні цінності як ідея свободи, рівності і справедливості, які лягли в основу теорії природних прав людини. Потрібно відзначити важливість виникнення даних цінностей, бо в кінцевому підсумку саме ці ідеї сприяли тому, що такі форми праці, як рабська, а в подальшому і кріпосницька, були скасовані в правовому полі.

Тривалий час свобода і творчість асоціювалися не з працею, а з дозвіллям. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства стає каталізатором кількісного накопичення вільного часу у відношенні до робочого часу. До цього часу більшість країн реалізували принцип обмеження останнього. Паралельно відзначається зростання безробіття, і формується великий клас людей, відсторонених від робочого часу, які були позбавлені можливості

реалізувати себе в праці, але мали вільний час, в якому розгорталася їх буття. Цей факт не міг залишатися поза увагою вчених, що позначилося на творчості тих філософів і соціологів, які протиставляли дозвілля праці в якості самоцінного феномену,

Більшість західних соціологів дотримуються позиції, побудованої на антагонізмі праці і дозвілля, останній прирівнюється до вільного часу, витраченого на себе і не обумовленого іншою необхідністю. Дозвілля – це час, в якому почуття примусу має бути мінімальним, час свободи дій, час, який повинен використовуватися згідно з нашим власним рішенням і вибором²²⁶. Таке розуміння дозвілля є ілюстрацією того апогею відчуження праці, яке склалося на певному етапі розвитку людства і бажання втекти від певної, зовнішньої необхідності в простір свободи дії, є демонстрацією втрати каузального зв'язку в праці і спробою перенесення сенсоутворюючої функції з праці на дозвілля. У дозвіллі актуалізуються соціальні досягнення і персональний розвиток, стверджують соціологи²²⁷. Але, втікаючи, людина, така як є, переносить своє «незріле» розуміння свободи і «нерозвинену» волю із одної сфери в іншу, але від себе не втечеш. Людина приречена бути причиною. Для людини, орієнтованої на розуміння і прийняття розумності Загального, ці цілі можуть бути реалізовані також у рамках праці. В «цивілізації дозвілля» людина, нібито звільняється з-під гніту необхідності і переходить в «царство свободи». Праця, виходячи з такої позиції, визначається як сфера несвободи, що на наш погляд суперечить самій суті праці. Проблема ж антагонізму в співвідношенні праці і дозвілля лежить в ототожненні праці із будь-якими формами її прояву, в тому числі і відчуженої праці. І, хоча деякі автори, такі, як С. Паркер і Х. Арендт, роблять певні спроби, відбувається це розме-

²²⁶ Parker S.R. *Leisure and Work*. – L.: Allen and Unwin, 1983. – P. 5.

²²⁷ Данилова О.А. Проблема взаимосвязи труда и досуга в современной западной социальной философии: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11. – Чебоксары, 2000. – 181 с.

жування на рівні явищ, але не на рівні суті цих понять, що призводить не до рішення, а до посилювання проблеми, до втечі від праці (як несвободи і потреби) в сферу свободи і самореалізації (дозвілля). Актуалізація дозвілля як сфери свободи і самореалізації розкривається цими авторами через дискредитацію прояву свободи і творчості в праці, оскільки в суцшому не всяка форма праці здатна стати спорідненою у своїй суті, а в індустріальному суспільстві переважають форми праці, у рамках яких не може бути створений необхідний простір для реалізації свободи і творчості, виникає відчуження праці. Таке відчуження призводить до прагнення людини розширити своє сьогодення у позаробочий час. Але, звільнитися можна тільки від окремої форми праці, а не від праці як такої. І таке звільнення не дає гарантії, людина зможе реалізувати себе в дозвіллі як сфері свободи, адже і в ньому потрібно брати на себе сміливість і проявляти волю бути істиною причиною. Первісне суспільство могло обходитися без дозвілля, але без праці воно не змогло б розвиватися, не отримала б розвиток свідомість людини, власне, людина б без праці не стала людиною в сучасному її розумінні. Праця є способом вирішення протиріччя між одиничним і загальним відображенням соціальної форми руху матерії. Але праця не абстрактна, а конкретна, яка є проявом каузального зв'язку. Дозвілля ж є критерієм розвиненості суспільства. Праця і дозвілля не є антагоністами, а знаходяться в діалектичному протиріччі. Час праці і дозвілля можуть співпадати у фізичному часі, і тоді вони існують паралельно, але не підміняють по суті один одного. Обидва явища є самоцінними для людини і суспільства. Зміна характеру праці у напрямі його антропологізації, гуманізації, творчості служать показниками зближення праці і дозвілля, але це безпосередньо залежить від того чи готова людина бути втіленням істинної причини каузального зв'язку. А за «втечею» людини від праці, як сфери необхідності, в дозвілля, як сферу свободи криється проблема, зазначена Е. Фроммом.

Будь-яка праця, виражена в своїй суті – це і є прояв людської сутності, бо справжня праця – це не рабська праця, пов'язана з примусом, а праця творча, праця добровільна, та, яку Григорій Сковорода назвав спорідненою працею. Видатний філософ підкреслював, що знаходження людиною спорідненої для нього праці дає відчуття щастя і впевненість у тому, що за допомогою такої людської діяльності вона виконує своє призначення співтворця світу. Праця, в якій свобода постає атрибутом і можливе саморозкриття людських сутнісних сил, вона виступатиме способом вільної особистісної самореалізації. Така праця втілює в собі свободу в позитивній її формі, в термінології Е. Фромма – «свобода для», в свободі творчості. В цілеспрямованій діяльності людина виступає істиною причиною каузального зв'язку і тою, яка реалізує дані цілі, змушуючи, при цьому, природу служити їй. В цій діяльності людина протиставляє природі знаряддя праці, інструменти та впливає на неї силами самої природи. На даному шляху вона знаходить свободу, яка в діяльності проявляється не в запереченні необхідності природи, але в розумінні необхідності праці, в нагоді стають одержувані в самому трудовому процесі знання. Врешті, формується професіоналізм, як здатність людини адекватно рухатися за логікою речей (ідеальне відображення), здатність творчого перетворювання ставлення людей один до одного і до природи (матеріальне відображення).

В такому ракурсі свобода людини безпосередньо пов'язана з питанням про вічність, і мова тут іде не тільки про пам'ять нащадків, а про причетність людини як одиничного – до процесу космічної еволюції загального. При цьому виникає розуміння первинності і розумності загального і вторинності одиничного. Однак така «підпорядкованість» розкриває себе вже не як рабська залежність, а як пізнана і радісно прийнята людиною необхідність, тобто – як свобода. Саме в такому виразі, свобода в праці постає обумовленою розумною відповідальністю за буття. В такій праці і розгортається сутність людини, і не в якості простої одиничності,

а як унікальна особливість: співтворця Всесвіту. Праця, в якій реалізується така свобода, здійснюється тільки вільною людиною (а не рабом і не роботом), – і є істинною формою прояву відображення і самовідображення соціальної форми руху матерії, завдяки чому остання може існувати і розвиватися.

Етапи еволюції праці пов'язані з подоланням таких її форм, в яких не відображається людська сутність. Ці форми відчуженої праці є своїм іншим праці, що становить внутрішнє заперечення і є необхідною умовою її розвитку (руху в напрямку дійсної (істинної праці). Кожна з форм відчуженої праці є історично достовірною, їх існування обумовлене проблемою виживання людства, а не ідеєю розгортання людської сутності. Експлуатація як модель відносин, на яких базується більшість форм відчуженої праці, ще зберіглася, набуваючи чудернацьких форм, в яких її спотворена сутність завуальована. «Несвобода – в сенсі підпорядкування людини апарату виробництва – закріплюється і посилюється, використовуючи технічний прогрес як свій інструмент, у формі численних свобод і зручностей»²²⁸. Тому праця і в наш час у свідомості людини сприймається, насамперед, як необхідність, опосередкована зовнішніми по відношенню до неї, часом навіть ворожими, факторами. При цьому з'являється особлива гострота протиріччя в формі відчуженої праці. Виникає враження «смерті праці». Останнє, щоправда, видається нам оманливим, оскільки позбутися можна конкретних форми праці, а не праці взагалі. На тлі цього потрібно ще раз підкреслити, що в праці реалізовується і розкривається сутність людини, але тільки в тій її формі, в якій проявляється каузальний зв'язок, а не формальна причинність: «споріднена» праця і постає певним ідеалом, вектором розвитку всієї трудової сфери. «Коли суспільні відносини основну масу людей примушують сприймати

²²⁸ Маркузе Г. Одномерный человек. / Г. Маркузе [пер. А. Юдина. / под ред. А. Жаровского]. – М.: «REFL-book», 1994. – С. 36.

працю не як свою сутність, не як улюблене творче заняття, спрямоване на саморозвиток, на виробництво себе і навколишнього світу, а тільки як джерело заробітку, який потім можна витратити на біологічні потреби, на фізіологічне споживання, тоді настає епоха розлюдненості»²²⁹. Така ситуація призводить до стану ворожнечі і відчуженості, а не діалектичної єдності людини зі світом. Людина в такому випадку діє як егоїстичне одиничне, а не як особливий «уповноважений представник» буття як такого. Споріднена праця є якісно нова форма і новий етап людського буття – етап вільної і творчої праці в якій є діалектична єдність і ідеал – зразок і вектор розвитку. Не будь-яка форма праці здатна стати спорідненою за своєю природою, але це не означає, що спорідненість не притаманна праці, як явищу, що розвивається. Головне, щоб те щастя, яке допоки випало на долю небагатьох, набуло згодом універсального характеру. Споріднена праця допомагає перейти людині з царства необхідності в царство свободи, яка в людській свідомості набуває рис необхідності, але вже в оберненій каузальності, притаманній людському буттю.

«Для реалізації спорідненої праці необхідний збіг двох реальностей. По-перше, конкретний спосіб праці повинен містити в собі можливість до розширення простору реалізації свободи і творчості людини. Конвеєрна праця, праця раба і кріпака унеможливають це, тому, власне у філософському значенні, праці, в її сутності не тотожні. Є термін, що відображає такий тип діяльності – «робота». Такого розрізнення юристи та економісти, звичайно, не роблять, а – марно. По-друге, свідомість конкретної людини повинна бути готовою «рухатися за логікою речей» (професіоналізм), і бути, власне, співтворцем (здатним до творчої праці). Останнє залежить від розвиненості свідомості, прагнення до самовдосконалення і здат-

²²⁹ Ивакин А.А. Диалектическая философия: [монография] / Алексей Аркадьевич Ивакин. – [издание 2-е, перераб. и доп.]. – Одесса: Феникс; Суми: Университетська книга; М.: ТрансЛит. 2007. – С. 284.

ності свідомості конкретної людини «прислухатися» до Логосу»²³⁰. Це не виникає за помахом чарівної палички. Генрі Форд, творець конвеєрного виробництва, в творі «Мое життя, мої досягнення», помічає той факт, що не всі працівники готові, а тим більше, не всі хочуть міняти монотонну механічну роботу на працю, в якій закладено потенціал до реалізації свободи і творчості. Суспільство споживання трансформувало ціннісні ідеали, в ієрархії яких на найвищому щаблі знаходиться споживання. Цінність праці визначається не за критерієм її соціальної корисності чи спорідненості, а за розміром оплати. Якщо в епоху індустріального суспільства відчувався певний дисбаланс в бік виробництва, то на даний час, культурні акценти змістилися на споживання, що в свою чергу позначилося на соціальній реальності. Тікаючи від міфу «праця заради життя», суспільство створює новий: «життя заради споживання». Тікаючи від зовнішньої необхідності і обумовленості, потрапляє в іншу, так і не досягнувши довгоочікуваної свободи. Дана культура порушує баланс між виробництвом та споживанням. Людина втрачає бажання орієнтуватися на ідеал. Логіка речей її турбує виключно в площині можливості використання в нескінченній тавтології споживання. Саме споживання створює нову зовнішню необхідність, стає вихідною в цілепокладанні людини. І людина в праці перестає бути самою причиною, що продукує мету та ідею діяльності. Знову відбувається втрата сутності каузального зв'язку. Залишається місце формальній причинності. Окрім цього, праця в суспільстві споживання, подекуди стає важчою, аніж в індустріальну епоху, адже тепер працівника експлуатує не тільки роботодавець, але і сам працівник в гонитві за споживчими цінностями, створюючи сферу нерозумної «необхідності». Одновимірною людиною протирічить цільній особистості, яка гармонічно поєднує в собі

²³⁰ Токарь Л.В. Сущность труда как воплощение диалектики единичного, особенного и всеобщего // Право і суспільство: Науковий журнал. – 2014. – Вип. 1 – С. 61.

творчість і свободу із усвідомленою відповідальністю. Така людина є відчуженою і не може бути істиною причиною. В суспільстві споживання людина не співвідносить свою працю з суспільною корисністю чи благом. Знецінюється значення суспільної праці, втрачається її сутнісне значення.

Отже, розвиток праці як способу відображення соціальної форми руху матерії безпосередньо пов'язаний з розвитком пізнання людиною своєї сутності. Праця є способом розгортання сутнісних сил людини. Змінюючи і розвиваючи форми праці, людина пізнає себе, а, пізнаючи свою сутність – прагне вдосконалити спосіб її реалізації. Праця є основою діалектичної єдності одиничного, особливого і загального. В результаті якісного розвитку праці створюється, розгортається і еволюціонує родова сутність людини, удосконалюється свідомість людини, еволюціонують уявлення про ідеальну форму праці, як спосіб відображення світу (Всесвіту, Космосу), що дозволяє реалізуватися людині у іманентній їй сутності: вільній і творчій праці. Саме ці атрибути існують як можливість, а дійсністю їх робить людина за допомогою «спорідненої» праці. Вона постає способом діалектичної єдності в системі людина – природа – Абсолют (Всесвіт, Космос).

Чи означає це те, що створення певного ідеалу праці, визнаному у філософському дискурсі, одразу призведе до радикальних змін в сфері праці? Очевидно, що ні, але в науковій та правовій спільноті все більшої актуальності набуває категорія «гідна праця». Вона виступає тою реальною досяжною метою, певним етапом у прагненні до ідеалу. Будь-яка праця має оцінюватися відповідно гідності самої причини: суб'єкту діяльності, тобто, відповідно гідності особистості, людини, що працює.

Цікавою видається позиція церкви з цього приводу. З одного боку вона закріплює в якості норми саме відчуження, яке пронизує сферу людської праці і спричиняє протиріччя в самому суспільстві. Як зазначає папа Іоанн Павло II: «завдяки праці день у день

будується життя людини. У праці людина набуває власну, таку, що належить тільки їй гідність. Але праці властива також і деяка постійна міра людського страждання, горя, втрат і несправедливості, глибоко укорінених в громадському житті кожної нації і в міжнаціональних і міждержавних стосунках. І якщо вірно, що людина живиться хлібом, який заробляє своїми руками, – я маю на увазі не лише той хліб насущний, що підтримує життя в людському тілі, але також і хліб науки і прогресу, хліб цивілізації і культури, – те так само справедлива і та нескороминуща істина, що людина живиться цим хлібом, заробляючи його «у поті чола свого» Інакше кажучи, вона направляє на це свої особисті зусилля і працюючи – страждає. «Праця у поті чола свого» означає також пов'язані з реальністю праці різноманітні прояви напруженості, конфлікти і кризи, що перевертають життя кожного суспільства і навіть усього людства»²³¹. Певна, обумовлена вищими силами необхідність бути приреченим до праці і такий стан речей стверджується як благо. При цьому, в енцикліці «*Laborem exercens*» наголошується на тому, що людина і тільки вона може бути самою причиною праці. Робота як процес, за допомогою якого людина, увесь рід людський підкорює землю, відповідає основному біблійському поняттю лише за умови, що завдяки цьому процесу людина проявляється і одночасно стверджується як та, що «панує»... Ця суб'єктивна, причинна сторона обумовлює етичну природу роботи. Дійсно, немає ніяких сумнівів в тому, що людська праця має етичну цінність, яка у будь-якому разі безпосередньо і прямо витікає з тієї істини, що той, хто виконує роботу, є особа, суб'єкт свідомий і вільний, тобто суб'єкт, який вирішує сам²³². Тобто, в позиції католицької церкви, яку ретранслює папа Іоанн Павло II, людина приречена бути причиною праці і бути

²³¹ Іоанн Павло II енцикліка «Здійснюючи працю» від 14 вересня 1981 р. (*Laborem exercens*) // URL: <http://krotov.info/acts/20/voityla/19810914.html>

²³² Там само.

і створювати себе в трудовій діяльності. Але цей внутрішній генетичний зв'язок постулюється як певна аксіоматичність. Не враховується, що у відчуженій праці людина як творча, свободна, цілеспрямована, дієва причина усувається. В ньому, здавалося, ще мерехтить бліда подоба людини-причини, проте байдужа непізнана необхідність стає спонуканням до дії. Здавалося б, попри це, збережено сам процес, досягається певний результат, зберігається причинність. Але нам залишається спостерігати формальний причинно-наслідковий зв'язок, в якому відбувається втрата каузальності.

2. Втрата каузальності в праці

Поглянемо як відбувається втрата каузальності у відчуженні праці. Діяльність поліцейського, як і будь-яка інша професійна діяльність юриста, має особливе значення для існування суспільства в цілому. На перший погляд, мета її є очевидною і визначеною законодавством. Так, в ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено: основним завданням поліції є забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидія злочинності²³³. Але діяльність поліцейського як різновид професійної діяльності юриста є окремим явищем цілеспрямованої діяльності людини: праці в її широкому значенні. Якщо поглянути на проблему з ракурсу онтології, то можна визначити, що в праці в її широкому значенні взагалі, і в професійній діяльності безпосередньо, розгортається і еволюціонує родова сутність людини, удосконалюється свідомість людини, еволюціонують уявлення про ідеальну форму такої діяльності, як способу відображення світу.

На відміну від способів відображення, характерних для передуючих рівнів буття, спосіб, властивий рівню соціального буття,

²³³ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580 – VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

постає як поділ на матеріальне і ідеальне відображення, а професійна свідомість в її сутнісному значенні є ідеальним відображенням. Проблема деформацій професійної свідомості поліцейського не носить локального характеру, вона є проявом відчуження, яка поступово пронизує всю сферу людського життя. Кожен поліцейський несе відповідальність не тільки за якість роботи, а в своїй діяльності розгортає сутнісну необхідність в існуванні такого державного інституту як поліція, мета якого і визначена законодавством. Задля цього обираються найкращі способи, принципи діяльності поліцейського, які знаходять своє закріплення на правовому рівні, які й становлять основу професіоналізму, що є способом ідеального відображення логіки предмету діяльності поліцейського і орієнтовані на благо суспільства. І відповідальність тим вища, враховуючи, що предметом діяльності поліцейського є безпека суспільства, людське життя, здоров'я, які визнаються основною цінністю держави. Отже, окремий одиничний професіонал перебуває в нерозривній єдності з необхідністю всезагального. Загальне завжди сильніше одиничного, тому одиничне змушене розробити особливий спосіб відображення загального. Право та кодекси професійної моралі відносяться до тих способів особливого відображення загального, які напрацьовані людством. Іншими словами, кодекс професійної поведінки поліцейського постає одним із способів для людини бути людиною²³⁴ і залишатися нею під час морального вибору, який виникає в його професійній діяльності, а право надає статус легальності таким діям і рішенням. Врешті, деформації професійної свідомості, які на перший погляд постають окремо визначеною проблемою відчуження людини від своєї діяльності і являють собою особисту трагедію одиничного поліцейського: відчуження людини від своєї сутності, насправді набувають

²³⁴ Шамша І.В. Роль категорій загального і одиничного при визначенні етичного знання / І.В. Шамша// Мультиверсум. Філософський альманах. Гол. ред. Лях В.В. Вип. 6 (104). – К. 2011. – С. 160.

всезагального характеру. Адже, по суті, в професійній діяльності, рухаючись за логікою речі (для поліцейського це – суспільні відносини, захист прав та свобод громадян, боротьба зі злочинністю) створюються особливі, ідеальні засоби досягнення цієї мети, а враховуючи специфіку діяльності поліцейського, соціальні ризики та моральні конфлікти, які мають місце під час здійснення професійної діяльності, ці засоби обумовлені певними принципами, які разом з основними цінностями становлять поле морального вибору поліцейського і, врешті, можна сказати, що ці засоби дають змогу рухатися ідеалу. В Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено: «.. необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення»²³⁵. Порушення норм права, професійної та традиційної моралі, які пов'язані із деформацією професійної свідомості поліцейського і мають безпосередній зв'язок з іншими особливими способами відображення загального, відхід від ідеалу, в кінцевому підсумку становить загрозу збереженню порядку в суцюзі, про що свідчать трагічні події на Майдані під час Революції Гідності.

Низький рівень моральних суджень, правовий і моральний нігілізм призводять до сприйняття права і професійної моралі як обмеження в свободі дії. Прагнення до ефективності в своїй професійній діяльності стає метою а легальність і моральність засобів її досягнення отримують другорядне значення. Нівелюючи принципи законності та верховенства права та відчуваючи безкарність, службовець спокушається на неправомірне перевищення необхідної міри застосування державного примусу. Враховуючи, що права людини є першоосновою доктрин правової держави та верховенства права, вони визначають зміст функціонування всіх

²³⁵ Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

публічно-владних інститутів, сенс державного примусу полягає в тому, щоб забезпечувати права людини, а не навпаки. В результаті деформацій, які відбуваються в професійній свідомості, сенс державного примусу підміняється виправданням останнього як такого. Для того, щоб поліція могла відновлювати порядок, її діяльність має обумовлюватися певними принципами, які ідеально відображають особливість мети і сутність професії. Так, верховенство права – основний законний засіб забезпечення порядку, яким володіє поліція – розмежовує допустимі дії і свавілля. Права людини, основні принципи професійної діяльності поліцейського не становлять перешкоду, а «роблять роботу поліції можливою»²³⁶, створюючи єдину реальну форму її буття, поле розумної необхідності. Діяльність поліцейського обумовлена необхідністю спілкування з людьми із різними соціальними установками, що вимагає професійної майстерності і специфічних прийомів спілкування з ними. З одного боку, такі вузькоспеціалізовані навички дають можливість бути кращим в своїй професії і ефективним у вирішенні питання по суті, натомість ці навички призводять до спокуси застосування насилля і перевищення владних повноважень. Чи може суспільство пожертвувати деякими аспектами людяності і гуманності по відношенню до затриманих задля ефективності діяльності інституту поліції? Ні, адже тоді виникає внутрішня суперечність і проблема підміни мети і засобів її досягнення. Натомість корпоративна псевдомораль, яка диктує правила: бути як всі і уподібнитися до інших членів групи або бути вигнанцем, спричиняє внутрішній моральний конфлікт особистості. Вибір є лише у особистості з високим рівнем професійної свідомості, яка поєднує і моральний і правовий компоненти.

²³⁶ Оссе Аннеке Принципы деятельности полиции. Методическое пособие по правам человека / пер. с англ. Н. Ищевской, М. Кузнецовой, О. Шарп: Amnesty International Нидерланды, 2016. С. 23 URL: https://amnesty.org.ru/keepme/understanding_policing_ru.pdf

Серед факторів, які зумовлюють деформації професійної свідомості поліцейського, є безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі, поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами, невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції. І ми можемо знову впевнитися в значенні яка саме людина і чи спроможна вона бути істиною причиною в, здавалося б локальному трудовому процесі, результати якого мають велике соціальне значення. Тому на проблему культурного рівня співробітників поліції слід звернути особливу увагу. Вона знаходиться в прямій залежності від загального розвитку, широти світогляду, правової культури, наявності різнобічних знань, сформованості певних моральних принципів. «Перебуваючи на передньому краю боротьби зі злочинністю, працівники правоохоронних органів повинні виконувати роль морального еталону, бути зразком для наслідування у додержанні соціальних та етичних норм»²³⁷. Отже, поліцейський в своїх діях не має шукати виправдання в думках і стереотипах, які панують у суспільній чи корпоративній свідомості, а спиратися на високий рівень професійної культури, яка вміщує в себе професійні знання, компетенцію та моральні переконання особистості. Для формування професійної культури поліцейського, значення якої вже давно визнається зарубіжними дослідниками, недостатньо володіти професійними навичками і бути гарним виконавцем. Культура поліцейського – це такий рівень професійної свідомості, коли дотримання принципів професійної діяльності сприймається як внутрішня необхідність, веління совісті, морально-професійний борг «Я», як особистості, яка розкриває свою сутність в певній професії. Це прийняття справедливості,

²³⁷ Матюхіна Н. П. До проблеми професійної культури працівників правоохоронних органів (зарубіжний досвід). Кримський юридичний вісник: зб. наук. пр. / МВС України, Крим. юрид. ін-т Одес. держ. ун-ту внутр. справ. Сімферополь, 2009. Вип. 3 (7). С. 359.

як основної цінності і сприйняття її як бажаної самої по собі. Професійна культура базується на відповідальності як внутрішньому прийнятті розумності свободи і методів (правового насильства і примусу), прийняття відповідальності за їх використання.

Культура поліцейського потребує розуміння категорії свободи в її діалектичному зв'язку із відповідальністю. І відповідальність не тільки правова, а і морально-етична перед суспільством, адже як було вже сказано, деформації які відбуваються в професійній свідомості, як трагедія одиничного поліцейського, призводить до поступового відчуження людини від її сутності і руйнації ідеальних способів відображення соціального руху матерії, що становить загрозу її гармонійному і розумному існуванню.

Усвідомлюючи це, суспільство робить важливі кроки для якісного відбору майбутнього поліцейського. Так, в Указі Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» визначена необхідність забезпечити прозору систему конкурсного добору осіб на посади, створити нову систему атестації персоналу органів правопорядку. Центральним етапом атестування поліцейського є співбесіда з ним, адже «...лише під час безпосереднього спілкування члени комісії можуть оцінити такі важливі для працівника поліції компетенції, як мотивація, готовність прийняти зміни, чесність і ступінь довіри»²³⁸, а також рівень моральних суджень особистості. Низький рівень моральних суджень призводить до низького рівня моральної волі, яка характеризується як природна і несвободна (у негативному значенні), обумовлена зовнішніми чинниками. Така воля досить нестійка до зовнішніх спокус, а тим паче, до впливу стереотипів, що склалися в професійному середовищі. Людина, якій притаманна така моральна воля, швидко втрачає мотив до професійного зростання, стимул до

²³⁸ Права людини в діяльності української поліції – 2016. Науково-практичне видання / Упоряд. та ред. Крапивін Є.О. К.: Софія – А, 2017 р. – С. 38.

праці, адже будь-яке несправедливе зауваження, відсутність вдячності суспільства чи нерозуміння завзятості колегами, демотивує працівника в подальшому пізнанні сутності його професії. А саме людина і втілює в дійсність свободу як безумовний атрибут праці. Отже, виникає необхідність виявляти рівень моральної свідомості поліцейського під час конкурсного відбору та атестації поліцейського. Один із представників в сфері психологічної теорії розвитку моральної свідомості, Л. Колберг визначає, що основою моральної свідомості особистості постають не заборони, а норми справедливості. Він виокремлює три рівні морального розвитку: доконвенційний, конвенційний та постконвенційний²³⁹. На постконвенційному рівні моральні норми сприймаються не як зовнішні по відношенню до людини, а як сталі внутрішні переконання. Така форма моральної свідомості стає основою для формування стійкої професійної свідомості, що зменшує можливість прояву деформацій професійної свідомості поліцейського. «Певним ідеалом професійної культури є такий її рівень, коли дотримання принципів професійної діяльності сприймається як внутрішня необхідність, веління совісті, морально-професійний борг «Я», як особистості, яка розкриває свою сутність в певній професії; прийняття справедливості, як основної цінності і сприйняття її як бажаної самої по собі; внутрішньому прийнятті розумності свободи і методів (правового насильства і примусу) і прийняття високої моральної відповідальності за їх використання»²⁴⁰. Проблема деформацій професійної свідомості поліцейського носить онтологічний характер і є формою відчуження людини від праці (в широкому значенні), що зрештою призводить до відчуження людини від своєї сутності. Порушення

²³⁹ Гулевич О.А. Основные стадии моральной социализации // Психология нравственности / под ред. А. Журавлева, А. Юревича М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – С. 54.

²⁴⁰ Токар Л. В. Деформація професійної свідомості поліцейських як ознака відчуження праці// Право і суспільство: Науковий журнал. – 2018. – 6 ч. – Вип. 2. – С. 17.

професійних норм, які мають безпосередній зв'язок з іншими особливими способами відображення загального, в кінцевому підсумку становить загрозу збереженню порядку в суцюзму.

Ще одним прикладом втрати каузальності може слугувати підміна людини, як основної причини та мета утворюючого суб'єкта в людській діяльності на штучний інтелект. Останнім часом в світі спостерігається тенденція захопленого ставлення щодо можливостей штучного інтелекту. І не дивно, коли суспільство досягло такого рівня розвитку в цьому напрямку, на науковому обрії з'явився «вогник надії»: за допомогою формалізації впорядкувати соціальні інститути. На заході почали інтенсивно обговорювати питання застосування штучного інтелекту в юридичній практиці. Недарма, саме в юридичній галузі існують кодекси професійної етики, адже для цих професій одним з головних критеріїв виступають людські якості професіонала. І, як раніше зазначалося, роль носія професійних якостей в такій соціально важливій сфері набуває особливого значення, але в погоні за інноваціями, ці проблеми набувають другорядного значення. У 1963 році Р. Лоурол, розглядаючи можливість використання інформаційних технологій в юридичній сфері, припустив, що дослідивши вплив фактів на прийняття рішень суддею, можна досягти рівня, коли штучний інтелект зможе аналізувати і прогнозувати результати судових рішень. Його ідея задала вектор спрямованості подальших досліджень. На прикладі робіт Ф. Корта, Е. Лодердейла та С. Кларка можна побачити, що процес прийняття суддею рішення сприймався дослідниками з позиції редукаціонізму. При цьому до уваги бралися окремі аспекти без належного дослідження таких явищ як судочинство, роль та місце судді в процесі прийняття справедливого рішення, вплив людських якостей професіонала на прийняття рішень в процесі правозастосовної діяльності. Дана стаття є першим комплексним науковим дослідженням проблеми можливості використання штучного інтелекту в процесі прийняття

судового рішення. Прибічники заміщення суддів штучним інтелектом виходять з того, що останньому не потрібні ані відпочинок, ані заробітна плата, натомість отримаємо неупередженого, непідкупного суддю, який з великою швидкістю (що в рази підвищує продуктивність) вирішує справи по суті. Праця для них розглядається як формальна послідовність причинності, при зміні елементів якої, зміст не втрачається. При цьому, роль судді примітивізується до аналізатора даних, які йому надають сторони по справі. Врешті, ми отримуємо «ідеальне рішення», яке базується на чітких алгоритмах. Така редукція системи правосуддя призводить до підміни її сутності. Суддя, втілюючи право на практиці, бореться з проявом несправедливості, відновлює гармонію існуючого порядку, порушеного людиною, шляхом прийняття справедливого рішення. Було проведено дослідження, в ході якого, штучний інтелект передбачив рішення суддів Європейського суду з прав людини з точністю 79%²⁴¹. Уявімо ситуацію, що всі ці 79 відсотків рішень суддів є справедливими. Ті ж самі рішення, але прийняті штучним інтелектом назвати справедливими неможливо і ось чому. Діяльність судді відноситься до правозастосовної. Суддя, здійснюючи правосуддя, керується верховенством права. Право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а «включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права...»²⁴². Розуміння

²⁴¹ Aletras N, Tsarapatsanis D, Preotiuc-Pietro D, Lampos V. 2016. Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing perspective. *PeerJ Computer Science* 2:e93 <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.93>

²⁴² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-пп/2004 від 02.11.2004 // [url: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text)

феномену верховенства права і втілення його в професійній діяльності без позитивної правосвідомості неможливе. Так «...правосвідомість знає свій предмет; вона є... волею до права, яка визнає його в його об'єктивному значенні і обов'язковості... перш за все, це воля до мети права,... воля до права; а звідси виникає ...життєва необхідність здійснювати його, тобто боротися за право»²⁴³. Для того, щоб здійснити правосуддя, судді потрібна правильна воля та правильне розуміння самої ідеї права. Штучний інтелект не володіє волею і розумінням. Але може їх зімітувати, і, принагідно, створити ілюзію містерії справедливості. Щоб бути справедливим, рішення має бути вмотивованим. Одним із завдань вмотивованого рішення є продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Штучний інтелект не може, ані почути людину, ані почути право. Для нього будь-яка інформація постає в якості символів, внутрішнє значення яких залишається недосяжним. В зовнішньому відношенні людина до людини є якась єдина і об'єктивна правота, яку можна пізнати тільки через внутрішній досвід, через справжнє, предметне випробування. Нажаль, не всі судді здатні «почути», чи то за відсутністю волі, чи то за недостатнім рівнем професіоналізму. Штучному інтелекту не може бути притаманна воля. Її заміняє програмна заданість.

Кодекс суддівської етики вказує на необхідність власної оцінки доказів. На перший погляд, дуже легко формалізувати цю процедуру: отримав дані, проаналізував і прийняв рішення, але на стадії аналізу можливості штучного інтелекту та судді змістовно відрізняються. Так, саме на цьому етапі найбільше проявляється заангажованість, упередженість суддів, виникають судові помилки. І не дивно, адже власні переконання можуть стати в нагоді в прийнятті справедливого рішення чи перетворитися на упередженість. Межа

²⁴³ Ильин И.А. О сущности правосознания/ Подготовка текста и вступительная статья И.Н. Смирнова. – М.: «Рарогъ», 1993. – С. 22.

надто вузька і все залежить від професійного рівня судді. На відміну від штучного інтелекту, для людини будь-який зовнішній вплив «...перестає бути мертвим вантажем причинності і стає живим спонуканням, потягом, мотивом... До самої суті людського духу належить цей дар: сприйняти, переломити, перетворити...»²⁴⁴. Але не будь-яка людина здатна вчиняти такі перетворення – для цього потрібні усвідомлена воля і прагнення, дійсний професіоналізм. А якщо немає спорідненості, немає бажання досягти предмету праці, а мета діяльності ілюзорна, або викривлена (як і поняття справедливості для великої кількості юристів), залишається тільки тримати форму. Належне підміняється дійсним станом речей, і замість єдності суцього і належного, руху до ідеалу, суспільство консервує судочинство на рівні суцього, як статичного моменту, вихваченого у часі.

Вимога вживати заходи для поглиблення своїх знань та вдосконалення практичних навичок відповідає потребі професійної оцінки правової реальності, яка знаходиться в постійному розвитку. Штучний інтелект може тільки доповнювати свої «знання»: а саме інформацію, яку сприймає за формальними принципами подібності, а не змістовно. Машина може приймати рішення на основі вже існуючої статичної інформації, а також аналізуючи велику кількість накопичених даних, вона перебуває, так би мовити, в динамічному русі, «слідкуючи» за оновленням даних, але не здатна до розвитку. Для неї не існує реальності, як такої, що дотична об'єктивній дійсності. І на оцінку розвитку самої реальності штучний інтелект також не здатен. Прибічники штучного, але «інтелектуального» судді звертають увагу на те, що існує ряд досить формалізованих справ, до прикладу, наказне провадження. Мотивуючи тим, що суди потопають у кількості таких справ, єдина надія на машину, яка швидко приймає рішення по

²⁴⁴ Ильин И.А. О сущности правосознания/ Подготовка текста и вступительная статья И.Н. Смирнова. – М.: «Рарогъ», 1993. – С. 16.

суті. На перший погляд, досить логічне і ефективне вирішення проблеми, але не усуває її причини. Наказне провадження проводиться тільки в тому випадку, якщо не має спірних питань і певним вимогам є письмові підтвердження. І можна було б не допустити таку кількість звернень до суду, якщо б у суспільстві рівень правосвідомості був належним і до своїх обов'язків люди ставилися з такою ж волею і прагненням, як і до прав. Особа, яка не може отримати певні виплати, згідно, укладеного договору, звертається до суду, щоб отримати підтвердження (і без того очевидного факту) права вимоги, сподіваючись, що, нарешті скінчаться її поневіряння. До прикладу, в Україні 70 відсотків судових рішень не виконується. Це і не дивно, корінь зневажливого ставлення як до договірних зобов'язань, так і до рішень суду один: правовий нігілізм. Збентежена неявна воля, яка «несеться» до протилежних «цілей», підкорюючись сліпому інстинкту сьогочасної наживи. Такий хаос в людині відбивається на соціумі і призводить до хаосу на іншому рівні. Що робить суспільство? Намагається подолати його «ззовні», перекладаючи на штучний інтелект обов'язок впорядкувати хаос соціосфери. Намагаючись «технічно» приборкати матерію, людство створює собі лише нову безпорадність. Долаючи зовнішню стихію, створює форму для нової, неочікуваної поразки. Захоплюючись впорядкуванням «зовнішнього» світу, людина забуває про впорядкування маленького космосу: Людини. Те, що не піддається формалізації, що завжди вирізнятиме Людину в технократичному світі: душа, як безпосередній потік свідомості. Мислення людини не зводиться до предметного і рефлексивного. Предметне мислення можна формалізувати. Рефлексивне мислення можна імітувати, базуючись на аналізі великої кількості даних про реакцію людей в тій, чи іншій ситуації, але, при цьому мислення прирівнюється до поведінки, адже у розрахунок братимуться лише реакція людей, яка мала зовнішнє вираження. Про успішність комп'ютерної програми або нейронної мережі судять по тому, видає вона правильний або

бажаний вихідний сигнал. З часів Алана Тюрінга між інтелектом і поведінкою ставлять знак рівності. За зовнішнім виразом волі судді у вигляді рішення, криється боріння душі, тональність якій задає правосвідомість. Правосвідомість, яка становить основу професійної свідомості судді «...аж ніяк не зводиться до вірного знання позитивного права. Воно взагалі не зводиться до одного «знання», але включає в себе всі основні функції духовного життя: і перш за все – волю, до того ж саме – духовно виховану волю, а потім – і почуття, і уява, і всі культурні... відправлення людської душі»²⁴⁵. Для штучного інтелекту сутнісне значення рішення судді залишається недосяжним.

Від штучного інтелекту очікують те, що він буде об'єктивним, але, насправді, таким чином намагаються вирішити проблему суб'єктивності позиції, яку проявляють певні непрофесійні судді. Штучний інтелект, дійсно не може бути суб'єктивним, але і об'єктивним він також бути не може. Проблема криється в іншому: думка судді по справі не може бути суб'єктивною, а має бути суб'єктною, втіленням професійного рівня пізнання об'єктивної дійсності. Але для цього потрібен професійний рівень свідомості. Основу професійної свідомості судді становить правосвідомість та моральна свідомість, а вони, як було раніше зазначено, не притаманні штучному інтелекту. Тому, претензія штучного інтелекту на об'єктивність залишається лише фікцією.

Приймаючи рішення по справі, машина фактично встановлюватиме правила для людини. А якщо мова йде про рішення в кримінальних справах, то і долю людини. Машина не може вирішувати долю людини. Штучний інтелект – чужорідний в людському соціумі. Він індиферентний до людської природи і проблем. У нього відсутнє розуміння «зв'язаності» людей в соціум, як певної взає-

²⁴⁵ Ильин И.А. О сущности правосознания/ Подготовка текста и вступительная статья И.Н. Смирнова. – М.: «Рарогъ», 1993. – С. 23.

мопроникнутої єдності. У своїй неупередженості він перевершує суддю, але неупередженість не тотожна відсутності переконань як таких. Прагнучі будь-яким способом подолати малодушність і упередженість окремих непрофесіоналів, можна знецінити сам інститут права, бо суддя, як суб'єкт правозастосування робить його живим і безпосереднім. Намагаючись замінити людину як основну, похідну причину в системі каузального зв'язку, «суспільство крок за кроком створює іншу реальність, в якій штучний інтелект поступово перетворюється з засобу досягнення цілей, які обирає людина до повноправного партнера. Все частіше в наукових дискусіях, для характеристики відношення людини до штучного інтелекту використовуються слово «співпраця». Невдовзі, суспільство може стикнутися з новою релігією, яка базуватиметься на наділенні машин неприродними для них можливостями: відчувати, міркувати, робити моральні вчинки (а це не можливо без визнання свободи вибору дії)»²⁴⁶. Враховуючи розчарування суспільства в образі людини, втіленій в реальність, який дуже контрастує з ідеальним образом Людини, створеним різними філософськими концепціями, «чуйна», непідкупна машина з «високорозвиненим емоційним інтелектом», постає ідеальним претендентом на роль надлюдини. Такі процеси ще на початку XX століття описував Еріх Фромм в своїй праці «Втеча від свободи», і свідчать вони про небажання людини брати на себе відповідальність і самостійно вирішувати людські проблеми. Ідучи за цією логікою, наступним висновком має бути те, що закони для людей має встановлювати «ідеальний» штучний інтелект. Цим порушується принцип, за яким право створюється свідомими людьми для свідомих людей, мислячими – для мислячих. Зміни в майбутньому неминучі, але від людства

²⁴⁶ Токар Л.В. Штучний інтелект на варті справедливості: утопія чи перспектива людства// Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – 2020. – № 2. – С. 275.

залежить яке місце в ньому буде займати людина і чи буде в цілеспрямованій діяльності людини розгортатися сутність людського буття чи породжуватиметься «байдужа дійсність». Таке розгортання можливе лише в діяльності, в якій відображається каузальний зв'язок, яке стверджує Гегель в своїй праці «Наука логіки»: «Тому дія не містить взагалі нічого, що не міститься в причині, і, навпаки, причина не містить нічого, чого немає в її дії. Причина є причина лише остільки, оскільки вона породжує дію; і причина – це тільки визначення: мати дію, а дія – це лише визначення: мати причину. У самій причині, як такій, полягає її дія, а в самій дії – причина; і якби причина ще не діяла або вона перестала діяти, то вона не була б причиною, і дія, оскільки її причина зникла, вже не дія, а є байдужа дійсність»²⁴⁷.

²⁴⁷ Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х т. Т. 2. М., «Мысль», 1971. – С. 210.

РОЗДІЛ 2

Осмислення каузальності в історії філософської думки

АНАЛІЗ ГЕНЕЗИСУ КАТЕГОРІЇ КАУЗАЛЬНОСТІ В РАМКАХ МЕТАФІЗИКИ АРИСТОТЕЛЯ

1. Метафізика Аристотеля

Перш ніж безпосередньо переходити до аналізу генезису вчення про каузальність в рамках метафізики Аристотеля, необхідно дати визначення такому терміну як «каузальність» (лат. *causalis*). Каузальність – термін, який використовується як синонім слова «причинність», причинність – філософське і фізичне поняття, причинна взаємозумовленість подій в мінливості. Детермінація, при якій при впливі одного об'єкта (причина) відбувається відповідно очікувана зміна іншого об'єкта (наслідок). Одна з форм відносин, яка характеризується необхідністю. На підставі її поняття будувалася механістична картина світу, концепції детермінізму.

Аристотель один з найвеличніших мислителів і вчених в історії людської культури. Можливо, філософія Аристотеля – це найвеличніше, що було в філософії і самий вдалий філософський проект з усіх коли-небудь творених. Аристотель творець логіки, він прищепив західним мислителям дух раціоналізму, аргументації: «На питання, яка різниця між людиною освіченою і неосвіченою, він відповів: «Як між живим і мертвим»²⁴⁸. Він навчив культурі мислення. Бертран

²⁴⁸ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов/ Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Перевод М. Л. Гаспарова,– 2-е изд.– М.: Мысль, 1986.– 571 е., 1 л. карт.– (Филос. наследие). Книга пятая. С. 193.

Рассел дав таку характеристику: «Аристотель як філософ у багатьох відношеннях дуже відрізнявся від усіх своїх попередників. Він перший став писати як професор; його трактати систематизовані, його міркування розділені на рубрики, він – професійний вчитель, а не натхненний пророк»²⁴⁹. Саме в його філософії ми можемо спостерігати генезис каузальності, він розробив унікальну теоретичну базу, і каузальність (причинність) є важливим компонентом його метафізичного вчення. Різні підходи до каузальності і детермінації світу можна помітити і у натурфілософів, зокрема у Демокріта та Геракліта, але метафізичне вчення Аристотеля – це один з вищих етапів розвитку античної думки.

Але перш за все треба привести декілька критичних зауважень. Френсіс Бекон критикував теорію силогізму, та багато в чому був незгоден з Аристотелем, його зауваження дуже важливі, бо вони допоможуть уникнути помилок в ході міркування: «Ми ж відкидаємо доказ за допомогою силогізмів, тому що він діє невпорядковано і випускає з рук природу. Бо, хоча ніхто не може сумніватися в тому, що **утримання**, які збігаються із середнім терміном, збігаються між собою (в цьому полягає якась математична достовірність), тим не менше залишається та можливість помилки, що силогізм складається з пропозицій, пропозиції зі слів, а слова – це символи і знаки поняття»²⁵⁰. Важливість його зауваження полягає в тому, що яким би не був «авторитет» Аристотеля, ми повинні давати об'єктивну оцінку, бо для багатьох великих філософів Аристотель був головним авторитетом і його помилки стали їх помилками. Це стосується в першу чергу схоластів, які взяли на озброєння силогістичний інструментарій Аристотеля і іноді робили неправильні висновки, тому що навіть в каузальній теорії Аристотеля були неточності. Багато філософів робили помилки наслідуючи недо-

²⁴⁹ Рассел Б. История западной философии: В 3 кн. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с. Глава XIX. С. 215.

²⁵⁰ Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. М.: «Мысль» (Философское наследие), 1971. – 590 с. – Великое восстановление наук. С. 59–84. С. 74.

торканих авторитетів. Також Бекон відзначав важливість механістичних наук, які багато в чому побудовані на каузальних принципах, які розробляв Аристотель: «У механічних же мистецтвах ми спостерігаємо протилежне: вони, як би сприйнявши якийсь цілющий подих, з кожним днем зростають і вдосконалюються і, будучи у перших своїх творців здебільшого грубими і якби важкими і безформними, в подальшому набувають все нові гідності і якусь витонченість, так що швидше припиняться і зміняться прагнення і бажання людей, ніж ці мистецтва дійдуть до межі свого вдосконалення. Навпаки того, філософія і умоглядні науки, подібно статуї, зустрічають схилення і прославлення, але не рухаються вперед»²⁵¹.

Метафізика – один з найбільш складних трактатів, саме в ній міститься вчення Аристотеля про причини і першодвигун. Згідно Аверроеса: «Метафізика – це наука про буття як про буття і про властивості, якими воно володіє як таке. Під терміном «буття» слід розуміти ту ж саму субстанцію, яка є. Будь-яка субстанція є якесь буття; всяке буття є або субстанція, або акциденція, яка бере участь в бутті субстанції»²⁵². Метафізика Аристотеля досліджувала головні принципи реальності, одним з найважливіших принципів була каузальність.

«У метафізиці Аристотеля ієрархія, або класифікація наук, відповідає ієрархії «форм» буття. Місце кожної науки в цій класифікації визначається близькістю її предмета до «чистої форми», тобто ступенем «формальності» її предмета. Найвищий предмет метафізики Аристотеля – сутність, споглядально яку можна опанувати лише розумом, мисленням про мислення»²⁵³.

Його фізична теорія також побудована на принципах каузальності. Не можна не відзначити, що «у фізиці він особливо

²⁵¹ Бекон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. М.: «Мысль» (Философское наследие), 1971. – 590 с. – Великое восстановление наук. С. 59–84. С. 64.

²⁵² Там само. С. 275.

²⁵³ Там само. С. 41.

перевершив усіх дослідженнями про причини речей: навіть для найменших речей він відкривав причини. Тому їм і написано так багато книг фізичного змісту»²⁵⁴.

Отже, Аристотель пов'язує всі ці дисципліни, «фізика» досліджує вічне і незмінне, яке перебуває в русі і пов'язано з матерією. Закономірності вічних рухів, це те, що існує матеріальним чином. Математика досліджує предмети, які нерухомі, але вони пов'язані з матеріальним світом. І нарешті «перша філософія», вона досліджує принципи і причини всього існуючого, це сама божественна частина, по-грецьки це – «ἀρχή (принципи)» і «αἰτίες (причини)». У цій системі теоретичних наук ми йдемо від вічних рухомих матеріальних об'єктів до нерухомого та до нематеріального, вічного і нерухомого – це першопричина всього. Ми розуміємо, що тут діють різні причини – фізичні причини, математичні закономірності і закономірності всієї реальності. Необхідність за Аристотелем – це те, що не може бути інакше. Зірки, планети, рух планет – влаштовані так, що вони рухаються по необхідним законам, вони підлягають необхідним закономірностям і ці закономірності не можуть бути іншими. Світ таким чином детермінований каузальною необхідністю.

Тепер перейдемо до найголовнішого – до вчення Аристотеля про причини і розглянемо його каузальну систему. Причини за Аристотелем – це не стільки причини деяких подій, а причини речей, причини руху, зміни.

Причинами найбільш загальними займається «перша філософія». Чотири причини Аристотеля – це як би чотири способи відповісти на питання «Чому?». Сам Аристотель не називав ще ці причини у вигляді термінів, він писав: «те для чого речі», «те звідки речі». В Середньовіччі схоласти ці причини називали таким

²⁵⁴ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов/ Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Перевод М. Л. Гаспарова, – 2-е изд. – М.: Мысль, 1986. – 571 е., 1 л. карт. – (Филос. наследие). Книга пятая. С. 197.

чином: «Чотири основних начала, або чотири основні причини: 1 «матерія» – то, в чому реалізується поняття, 2 «форма» – поняття (або поняття), яке приймає «матерія», коли відбувається перехід від можливості до дійсності, 3 причина руху і 4 мета, заради якої відбувається відома дія. Наприклад, коли будується будинок, то «матерією» при цьому процесі будуть цеглини, «формою» – задум (план) будинку, причиною руху, або діючою причиною, – діяльність будівельника, а метою – призначення будинку»²⁵⁵. Таким чином, ми маємо 4 причини: 1 Формальна, 2 Матеріальна, 3 Дієва та 4 Цільова. Головні причини у нього – формальна і матеріальна: «Аналіз питання призводить Аристотеля до висновку, що з усіх причин дві основні, до них зводяться всі інші. Ці дві основні причини і вони вже ні до чого не зводяться – це «форма і» матерія «так, цільова причина зводиться до формальної причини, або до «форми», бо будь-який процес є процес, який рухається до певної мети»²⁵⁶.

Сфокусуємо увагу на кожній з причин, щоб досягнути функціонування всієї системи і щоб зрозуміти, що впливає з цієї системи, які висновки робить Аристотель. Для аналізу візьмемо статую «Давид» Мікеланджело. У Аристотеля були різні приклади для демонстрування функціонування каузальності, про що свідчить Бертран Рассел: «Ми можемо почати з мармурової статуї; тут мармур є матерія, тоді як обрис, що надається мармуру скульптором, є форма. Або візьмемо приклади, що наводяться Аристотелем. Якщо людина робить бронзову кулю, бронза є матерія і кулястість є форма, тоді як у випадку зі спокійним морем вода є матерія, а гладкість є форма. До сих пір все просто»²⁵⁷.

²⁵⁵ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафизика // Сочинения. М., 1975, т. 1. С. 19.

²⁵⁶ Там само. С. 20.

²⁵⁷ Рассел Б. История западной философии: В 3 кн. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с. Глава XIX. С. 219.

2. Чотири причини у вченні Аристотеля

Матеріальна причина. (лат. *Causa materialis*). Матеріальна причина, причина від слова «матеріал». Що таке матеріальна причина? Можна запитати в чому причина статуї «Давид» Мікеланджело? Причина цієї статуї в тому, який блок мармуру був використаний Мікеланджело для створення цієї статуї. Причиною статуї Давида був мрамур, з якого ця статуя зроблена, тому що якби статуя була зроблена з бронзи, вона була б іншою статуєю. Причина того, що статуя з'явилася в тому вигляді, в якому вона з'явилася, це блок мармуру, який був використаний в її створенні. Ще, «в понятті «матері» («субстрат»), Аристотель розрізняє два значення. Під «матерією», він розуміє, по-перше, субстрат в безумовному сенсі. Це тільки «матерія», або інакше, чиста можливість. І по-друге, під «матерією» він розуміє і такий субстрат, який вже не тільки можливість, а й дійсність»²⁵⁸. Аристотель «намагається точно визначити цей рід міркування. Він стверджує, що для поняття про «першу матерію» доводиться вдаватися до аналогії: подібно до того як ця «матерія» міді («остання матерія») відноситься до «форми» статуї, яка відлита скульптором з міді, так «перша матерія» відноситься до будь-якої «форми»²⁵⁹.

Формальна причина (лат. *causa formalis*). Формальна від слова «форма». Форма – це поняття з філософії Платона, як відомо, форми, вони ж ейдоси – це ідеальні версії всіх речей, вони знаходяться в Світі ідей, це за Платоном. Звідки ми знаємо про те, що дерево – це дерево? Коли ми дивимосся на дерево, ми знаємо, що дерево – це дерево, бо кожне окремо взяте дерево співвідноситься з формою ідеального дерева, яке знаходиться в світі ідей, разом з душами ще ненароджених людей і вже померлих. Аристотель запозичує поняття форми з філософії Платона, але за його вченням форми не

²⁵⁸ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафізика // Сочинения. М., 1975, т. 1. С. 15.

²⁵⁹ Там само. С. 18.

існують десь в Світі ідей, у них немає свого буття, але вони є в наявності. Форма – це те, завдяки чому ти розпізнаєш об’єкт «х», як об’єкт «х», річ як те, чим вона є. Ми розпізнаємо статую «Давид», тому, що вона виглядає як: а) як статуя, б) як Давид. За формою вона як статуя і як Давид. Таким чином «форма здійснюється в матерії»²⁶⁰.

Дієва, рушійна, ефектна причина (лат. *causa efficiens*). Рушійна причина – це те, що створило той, чи інший об’єкт, рушійною причиною статуї «Давид», є сам Мікеланджело. І якби не було Мікеланджело, не було б і самої статуї, також в якійсь мірі рушійною причиною є інструменти, за допомогою яких було створено статую (частково – замовлений проект).

Фінальна, цільова, кінцева причина (лат. *causa finalis*) – це навіщо є той чи інший об’єкт і те, навіщо цей об’єкт був створений, навіщо матеріалу в матерії була віддана деяка форма і навіщо рушійна причина мала свою дію. Проект статуї «Давид» в якійсь мірі є фінальною причиною статуї.

Тепер на іншому прикладі про взаємозв’язок *causa* і зміни. Матеріальна причина вилки – це матеріал з якого вилка зроблена, залізо, мідь, бронза, металевий сплав будь-що, нержавіюча сталь. Якби вилка не була б зроблена з того, з чого вона зроблена, це була б інша вилка. Причина окремо взятої вилки є «матерія» – матеріал з якого вилка зроблена. Форма вилки – це те, завдяки чому ми розпізнаємо вилку, як вилку, вилка містить в собі властивості есенції вилки, ця вилка є столовим прибором і у неї є зубці, за формою, коли ми її бачимо, ми розпізнаємо її як вилку. І в цьому її формальна причина. Рушійна причина – це те, ким вона була виготовлена, на якому заводі. Цієї вилки б не було, якби її хтось не зробив. Це є принцип причинно-наслідкового зв’язку, каузальності. Фінальна причина. Для чого потрібна ця вилка, для чого вона була виготовлена? Вилка потрібна, щоб їй їсти, вона

²⁶⁰ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафізика // Сочинения. М., 1975, т. 1. – С. 21.

призначена для того, щоб їй їсти. Звідси ми можемо проаналізувати зміни вилки.

Зміни бувають двох типів. Зміни бувають акцидентними (поверхневі) і бувають субстанціональними. Під час акцидентної зміни вилка може стати брудною, а потім вилка може стати чистою – це акцидентна зміна щодо конкретної вилки. Важливо не плутати акциденцію щодо мови і акциденцію щодо речей, тому що, якщо ми говоримо про вилку в цілому, то те, з чого зроблені ці вилки – буде акциденцією, але якщо ми говоримо про одну вилку, то те, з чого вона зроблена жодного разу ні акциденція, тому що те, з чого вона зроблена, не може взяти і змінитися, ми не можемо взяти вилку і замінити матеріал з якого вона зроблена не змінюючи при цьому все інше, тобто матеріал це не щось, що можна з об'єкта вилучити і підмінити, не змінюючи нічого крім, якщо ми виплавили іншу вилку, це буде інша вилка. Підмінити матерію не можна, це буде інша вилка. Якщо вилку переплавити – це буде субстанціональна зміна. Поверхневі зміни відбуваються щодо субстанції, субстанцією є річ, предмет, вилка. А ось зміна субстанції, субстанціональна зміна відбувається відносно матерії, якщо вилку переплавити в кільце, браслет, ланцюжок, то буде інша субстанція, інша річ. Одна субстанція підмінилась іншою. Що було змінено? Матерія, тому що матерія залишається незмінною через всі зміни, одна матерія перетворюється в іншу за Аристотелем. Насправді тут Аристотель був не зовсім точний в своїх міркуваннях, наприклад, гелій перетворюється в водень, але Аристотель вірив іноді в досить специфічні речі.

Ідеї, які розглядаються в «Метафізиці», були екстрапольовані і на людину. «Найвища істота матеріального світу – людина. Як в будь-якому іншому предметі цього світу, в людині слід бачити з'єднання «матерії» і «форми». «Матерія» людини – її тіло, «форма» – її душа. Як «матерія» тіла є можливість душі. Але і в душі повинні бути в наявності як вищий елемент, так і нижчі. Вищий елемент душі –

розум. Це остання дійсність, і виникає вона з нижчих функцій душі, душі як із можливості²⁶¹. Розгорнувши це вчення про людину, Аристотель переносить його результати по аналогії – на Бога. Так як Бог, за Аристотелем, – найвища дійсність, то Бог є розум. У цьому розумі необхідно розрізняти активні і пасивні елементи. Активний елемент позначається, коли думка є думка діяльна. Але вища діяльність думки – діяльність споглядання.

Важлива дистинкція в метафізиці Аристотеля – це дистинкція між потенцією (можливістю) і актуальністю (дійсністю). Що таке потенція в філософії Аристотеля? У вилки є можливість бути забрудненою, у неї є можливість бути брудною, але вона не брудна. Якщо її занурити в суп і дати час засохнути бульйону, вона стане брудною, відбулася зміна, вилка придбала властивість «забрудненості», до того як вона придбала властивість «забрудненості», у неї була можливість бути брудною, а після того, як вона стала брудною, її можливість бути брудною стала актуалізованою, вона стала дійсністю. Будь-яка зміна – це актуалізація можливості, це можливість, яка стала дійсністю, тому що якщо можливості спочатку немає, то зміна не відбудеться, тому що вона неможлива, а якщо можливість не стає дійсністю, то нічого не відбувається, не відбувається зміни. Таким чином в основі сутності «змін» лежить каузальність, потенція детермінована до актуальності.

3. Першодвигун як причина руху

Щодо руху, Аристотель стверджує, що необхідно допустити, що рух який відбувається в світі, не тільки не має початку, але не має і кінця, тобто він вічний. «Справді, щоб уявити, що процес, який колись відбувався в світі, в якийсь певний момент часу припиниться, необхідно допустити, що світовий рух буде перервано якимось іншим рухом. Але це означає, що ми припускаємо можливість руху після повного припинення будь-якого руху. А це

²⁶¹ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафізика // Сочинения. М., 1975, т. 1. – С. 24–25.

безглуздо»²⁶². Предмети, що розглядаються щодо руху, можуть мати трояку природу: нерухомі, саморушні і рухомі, але не спонтанно, а за допомогою інших предметів. Першодвигун, як це впливає з його визначення чи поняття про нього, не може приводитися в рух нічим іншим. У той же час «першодвигун» не може бути й саморушним: «Розглянемо тепер рушійне. Щодо цього елемента також необхідно виникає питання: як слід розуміти рушійне, саморушне воно або нерухоме? Якщо воно саморушне, то першим двигуном знову буде рухомий елемент, і т.д. Міркування триває, поки ми не прийдемо нарешті до поняття нерухомого першодвигуна»²⁶³.

Також Аристотель виділяє чотири види руху: збільшення, якісна зміна, виникнення і знищення, рух як переміщення в просторі. «Подібно до того як при дослідженні видів причин було поставлено питання про причини, що зводяться і не зводяться одна до одної, так і при дослідженні проблеми руху Аристотель задається питанням, який з чотирьох видів руху головний і не зводиться до решти. Такий, відповідно до Аристотеля, рух в просторі: саме він умова всіх інших видів руху»²⁶⁴. Таким чином рух також є детермінованою константою, бо рух в просторі має свої причини і залежить від багатьох аспектів, про це свідчить наприклад теорія імпетуса, яка не суперечить фізичним та каузальним поглядам Аристотеля. Наприклад, ми знаємо, що коли ти кидаєш спис, він описує параболічну траєкторію і падає, тому що поступово енергія яку ти йому передав, закінчується і він падає. Таким чином ми спостерігаємо причинно-наслідкові зв'язки.

Відповідно до поглядів Аристотеля, круговий рух найдосконаліший з рухів в просторі. «По-перше, круговий рух може бути не тільки вічним, але безперервним. По-друге, якщо деяке ціле руха-

²⁶² Асмус В. Ф. Аристотель. Метафизика // Сочинения. М., 1975, т. 1. – С. 22.

²⁶³ Там само. С. 23.

²⁶⁴ Там само. С. 28.

ється круговим рухом, то, перебуваючи в такому русі, воно одночасно може залишатися і нерухомим. Якраз це має місце, за Аристотелем, в нашому Всесвіті: кулястий Всесвіт рухається вічним круговим рухом навколо свого центру»²⁶⁵.

Роздуми Аристотеля про причини і рух привели його до досить вражаючих висновків, які стануть фундаментом всієї Східної і Західної філософії. В першу чергу, Бог належить до причин і є якийсь принцип: «Основний аргумент на користь Бога є «Перша Причина»: має бути щось, що породжує рух, і це щось має саме бути нерухомим і вічним, субстанцією і актуальністю. Але так завдають предмет бажання і предмет думки, говорить Аристотель, вони рухають, самі не перебуваючи в русі»²⁶⁶. І зрозуміло, що: «Поняття нерухомого двигуна є важким для розуміння. Сучасному розуму представляється, що причиною зміни повинна бути попередня зміна і що якщо б Всесвіт був завжди абсолютно нерухомим, то він повинен був би вічно залишатися таким. Щоб зрозуміти, що Аристотель має на увазі, ми повинні взяти до уваги те, що він говорить про причини. Відповідно до Аристотеля, існує чотири роду причин, які відповідно називаються матеріальною, формальною, рушійною і цільовою причинами. Звернемося знову до людини, яка створює статую. Матеріальною причиною статуї є мармур, формальною причиною є сутність статуї, яка повинна бути проведена рушійною причиною»²⁶⁷. Бог є першопринцип всій реальності і він рухає всім, що відбувається в світі, рух – це життя, цілі, мети. Як він приводить у рух весь світ сам будучи нерухомим? Бог – це першодвигун, який сам нерухомий. Бог рухає всім світом як улюблений надає рух люблячому, він повертає всіх як коханий, тільки неусвідомлених, нерозумних істот він повертає інстинктивно (все прагне до

²⁶⁵ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафизика // Сочинения. М., 1975, т. 1. – С. 30.

²⁶⁶ Рассел Б. История западной философии: В 3 кн. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с. Глава XIX. С. 222.

²⁶⁷ Там само. С. 223.

Бога), а людина може полюбити Бога, побачити в ньому розумний принцип, усвідомити, що божественна любов рухає світом. «Бог Аристотеля – як би ідеальний, найбільший і досконалий філософ, споглядає своє пізнання і своє мислення, він чистий теоретик. Його стихія – умогляд»²⁶⁸.

Отже, «першодвигун, як це впливає з самого його визначення чи поняття про нього, не може приводитися в рух нічим іншим. У той же час першодвигун не може бути і саморушним»²⁶⁹. Будь-який об'єкт, який приводить щось у рух, рухається сам, він сам рухається якимось чином, будь-який об'єкт, що знаходиться в русі, чимось наведений в рух, повинна буда першопричина цього руху. Наприклад, якщо ми виправляємо вугілля в каміні кочергою, кочерга рухає вугіллям, кочергою рухаю я, а мною рухає моя душа і так далі, моєю душею багато що може рухати. Знову ж таки, на перше місце виходить детермінізм, каузальні елементи. Всі речі, які призводять інші речі в рух, самі проваджені. Виникає закономірне питання, хто приводить в рух перший об'єкт? І тут важливо, що мається на увазі, мається на увазі не той, хто привів в рух перший рухомий об'єкт в історії, мається на увазі не той, хто на початку Всесвіту щось зробив, бо початку Всесвіту немає за Аристотелем, Всесвіт не має початку і не має кінця. Чому? Тому що Всесвіт нескінченний в просторі і в часі.

4. Категорія каузальності в світлі сучасної науки

Спробуємо все це осмислити з позиції каузальності. Чому Всесвіт нескінченний в часі? Дуже просто, якщо у Всесвіту є початок, створюється резонне питання, що було до початку Всесвіту? Це питання суперечливе, отже початку Всесвіту бути не може, щось повинно бути до початку, отже Всесвіт триває до початку, те ж саме з кінцем Всесвіту, виходить Всесвіт нескінченний в часі. Якщо Всесвіт нескін-

²⁶⁸ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафизика // Сочинения. М., 1975, т. 1. С. 26.

²⁶⁹ Там само. С. 23.

ченний у часі, то в нескінченному часу і нескінченному просторі всі можливості в якийсь момент актуалізуються, хоча б один раз, а взагалі нескінченне число разів. Таким чином, якби у Всесвіті була можливість перестати існувати, він би перестав існувати, хоча б один раз, а якщо б він перестав існувати, то він би не з'явився знову, тому що щось не може виникнути з нічого. Якщо у Всесвіта немає початку, то в якому сенсі, цей найперший об'єкт міг запустити перший рух? В якому сенсі він є першим? Звісно, що не в хронологічному, це зрозуміло. «Доказ вічного існування світу і вічного існування світового руху необхідно веде, відповідно до Аристотеля, до припущення вічної причини світу і вічного двигуна світу. Цей вічний двигун є в той же час перший двигун (першодвигун) світу, без першого двигуна не може бути ніяких інших двигунів, не може бути ніякого руху»²⁷⁰. Тобто «Перший двигун» – нерухомий рушій, він не запустив в якийсь момент перший рух, він запускає цей рух постійно, виходить така детермінація, це той об'єкт, який приводить в рух безпосередньо, або опосередковано, все інше, тобто той об'єкт, який обумовлює все інше в рух зараз, поза прогресією, той, хто надає руху завжди, постійно: «З нерухомості першодвигуна світу Аристотель виводить як необхідну властивість Бога його безтілесність. Будь-яка тілесність або матеріальність є можливість іншого буття, переходу в це інше, а всякий перехід є рух. Але Бог, він же першодвигун, нерухоме буття, отже, Бог необхідно повинен бути безтілесним»²⁷¹.

У зв'язку з проблемою початку Всесвіту необхідно згадати про першу антиномію Канта – «Світ кінцевий – світ нескінченний». Родоначальник німецької класичної філософії Іммануїл Кант вперше показав, що антиномії з необхідністю породжуються особливостями процесу пізнання, зокрема постійними спробами

²⁷⁰ Асмус В. Ф. Аристотель. Метафизика // Сочинения. М., 1975, т. 1. С. 22.

²⁷¹ Там само. С. 24.

розуму вийти за межі досвіду, пізнати «річ у собі», а оскільки, по Канту, це неможливо, всякий такий вихід і призводить до антиномії. Кант використовував поняття «антиномія» для виправдання основної тези своєї філософії, згідно з якою розум не може вийти за межі чуттєвого досвіду і пізнати «речі в собі». За вченням Канта, такого роду спроби призводять розум до суперечностей: кінцеві чи нескінченні – всесвіт, простір, час? Чи є неподільними атоми, або матерія може ділитися до нескінченності? Таким чином Кант усуває проблему каузальності, так як антиномія в даному випадку полягає в тому, що можна привести однаково переконливі докази на користь як стверджувальної, так і негативної відповіді на ці питання, то дозвіл антиномії необхідно призводить до висновку, що людське пізнання в останніх зустрічає перешкоду, якої ні переступити, ні перемогти не може. «Відкриття Кантом антиномій, а також значущість і серйозність проблем, на матеріалі яких Кант демонстрував антиномічність розуму, зробили вчення про антиномії одним з найвпливовіших в історії новітньої філософської думки»²⁷². Також не можна не помітити схожість в аргументації Аристотеля і Канта при вирішенні космологічних проблем, так як Кант в ході міркувань приходить до причини причин: «Можна уявити собі тільки два роду причинності щодо того, що відбувається, – природну причинність і вільну причинність. Перша є зв'язок одного стану в чуттєвому світі з іншим, що передує станом, за яким перше слідує згідно з правилом. Так як причинність явищ ґрунтується на тимчасових умовах і попередній стан, **якби він існував завжди, не виробляв би дії**, яка виникає тільки в часі, то каузальність причини того, що відбувається або виникає, також виникла і, згідно основоположенню розуму, сама в свою чергу потребує причини»²⁷³.

²⁷² Асмус В. Ф. Філософія Иммануила Канта. – Москва, 1973. С. 274.

²⁷³ Кант И. Критика чистого разума. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 736 с. – С. 563.

Тепер, що стосується вчення про чотири причини в світлі сучасного детермінізму. Сучасна наука заперечує цільову причину, якщо мова йде не про людський світ. Особливо характерно це помітно в квантовій фізиці. Як відомо, однією з особливостей квантової фізики, що відрізняє її від класичної фізики, є квантовий індетермінізм, або відсутність лапласівського детермінізму. Майже неможливо екстраполювати вчення про чотири причини на квантовий світ, так як дуже складно зрозуміти який онтологічний статус електрона, його онтологічний статус знаходиться в полі ймовірності. Електрон – стабільна негативно заряджена елементарна частинка. Вважається фундаментальною (не має, наскільки це відомо, складових частин) і є однією з основних структурних одиниць речовини. Якщо хвильову функцію, використовуючи популярний сьогодні спосіб, розуміти як «програму» поведінки електрона, то можна сказати, що ця програма не жорстка. Електрон має повну свободу вибору в рамках наданої йому хвильовою функцією безлічі дозволених точок. Отже, окремий електрон може потрапити в будь-яку дозволена точку екрану і перевага тієї чи іншої точки не має ніякої причини. Як бачимо, механістичний детермінізм був методологічною основою тільки класичної науки. З середини 20-х років XX ст. цей детермінізм став замінятися іншою формою детермінізму – імовірнісним детермінізмом.

На методологічній основі імовірнісного детермінізму стала по-іншому вирішуватися і «стара» проблема біології – взаємовідношення організму і навколишнього середовища. Виявилось, що організм неоднозначно реагує на фактори зовнішнього середовища. Завдяки наявності складної системи регуляції і управління процесами життєдіяльності він опосередковує впливу зовнішніх факторів. Тим самим якість результату його взаємодій із середовищем визначається самим організмом, особливостями його спадковості. У біологічному пізнанні такий характер детермінації явищ життя отримує свою специфічну форму і позначається

як «органічний детермінізм»²⁷⁴. Включення цієї форми детермінізму в систему методологічних установок сучасної біології може мати суттєве значення і для вирішення більш широкого кола проблем філософії цієї науки. Однією з них стає питання про статус цільової причинності. З часів Аристотеля вона була в центрі уваги біологів і філософів. Але в рамках класичної науки категорії мети і цільової причини служили основою для затвердження віталізму в біологічній науці. Їх об'єктивний зміст став виявлятися тільки в системі некласичного знання і досягнень біології другої половини ХХ ст. Саме з цього часу питання цілеспрямованої поведінки і розвитку живого, механізмів його забезпечення стають предметом обговорення представниками різних областей біології.

В живому ці «цільові завдання» виступають у формі генетичної інформації. У ній зафіксовано минуле, історичний розвиток організму, досвід взаємодії багатьох поколінь даного виду організмів із середовищем. Але генетична інформація організму не тільки наслідок його минулого, вона звернена і в майбутнє. Пов'язуючи минуле, сьогодення і майбутнє організму, вона є носієм і виразом біологічної мети. Цілеспрямованість розвитку організму і його поведінки є не що інше, як реалізація виробленої їм мети. Її здійснення досягається тільки при скоєнні організмом певних і спрямованих дій. Оскільки ці дії запрограмовані, то біологічна мета виступає в формі тієї причини, яка направляє процеси розвитку живого. В цьому відношенні можна сказати, що в живому мета проявляє себе в специфічній формі причинності. Тут вона виступає як цільова причина. Таким чином передача генетичної інформації може бути однією з найважливіших різновидів цільової причини в людському світі.

²⁷⁴ Фролов, И.Т. Жизнь и познание. / И.Т. Фролов. – М., 1981. С. 126.

Висновок

Підіб'ємо підсумки. Ці положення філософії Аристотеля щодо каузальності і першодвигуна глибоко ввібрала в себе Східна філософська традиція, а через неї і вся Західна філософія. Наприклад, Маймонід: «Звідси і її назва – «Путівник заблудлих», або «здивованих», а не «помилившихся», як іноді переводили. Як і багато книг арабських філософів, по слідах яких йшов Маймонід, вона натхненна одночасно і неоплатонізмом, і аристотелізмом, а проте, роблячи акцент на русі, який вже простежувався у Ібн Дауда, Маймонід рішуче ставить на перший план Аристотеля. Цим, крім іншого, пояснюється незаперечний вплив, який він надав на християнських філософів наступного століття, особливо на Тому Аквінського»²⁷⁵. В той же час деякі положення викликали гострі дискусії і були відкинуті: «Так, філософський умогляд показує, що доводи Аристотеля на користь вічності світу непереконаливі, що створення світу не неможливо з точки зору розуму і що, отже, за відсутності вирішального доказу того чи іншого допустимо прийняти Мойсея вчення про створення світу в часі»²⁷⁶.

Дуже важливими також виявилися роздуми Іммануїла Канта щодо Всесвіту. Відкриття Кантом антиномій багато в чому вирішило проблему каузальності, так як в гносеологічному полі Канта вона не мала особливого значення, так як розум є антиномічним, тому не можна вирішити проблему за допомогою вчення про причини, це видно в стані роздвоєності чистого розуму, а також протиріччя його законів, положень.

Метафізичне вчення Аристотеля про чотири причини мало колосальний вплив на розвиток світової філософської думки.

²⁷⁵ Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века: Пер. с фр. / Общ. ред., послесл. и примеч. С. С. Неретиной. – 2-е изд. – М.: Культурная революция, Республика, 2010. – 678 с. – С. 283.

²⁷⁶ Там само. С. 283.

Досліджуючи сфери реальності і буття як такого, Аристотель створив гармонійну систему, за допомогою якої дав виразний опис всього світового устрою, його руху і зміни як каузальної необхідності. Світ Аристотеля детермінований, каузальний, каузальність висловлює наступне: кожна подія має причину (викликано, виникає внаслідок впливу) і одночасно є причиною іншої події, причиною всіх причин є Бог. Вчення Аристотеля про чотири причини мало значний вплив в епоху Середньовіччя, відгомони його вчення можна знайти у різних філософів Нового часу, особливо у представників механістичного світогляду. З аристотелевського теологічного вчення починається традиція філософської теології, яка передбачає необхідність доказів буття Бога, заснованих на логічних посилках. За твердженням Аристотеля, світовий рух є цілісний процесом: всі його моменти взаємно обумовлені, каузальні, що передбачає наявність єдиного двигуна. Далі, виходячи з поняття причинності, він приходить до поняття про першу причину. А це так званий космологічний доказ буття Бога. Бог є перша причина руху, начало всіх начал, так як не може бути нескінченний ряд причин або безначальний. Є причина, яка сама себе обумовлює: причина всіх причин.

Слід зауважити, що сучасна наука заперечує цільову причину, якщо мова йде не про людський світ, це особливо помітно в особливостях квантової фізики. До квантових систем відносяться, наприклад, електрон в атомі водню, вільні електрони або інші елементарні частинки, чий онтологічний статус знаходиться в полі ймовірності, що ускладнює застосування класичного детермінізму до цих систем, ці системи настільки складні, що іноді вимагають введення нових констант. Наприклад, опис складних квантових систем часто будується на мові квазічастинок, надзвичайно складний опис руху електронів в напівпровідниках може спроститися введенням квазічастинки під назвою «електрон провідності».

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Обґрунтування соціальної відповідальності

Не складно переконатися в тому, що соціальна відповідальність носить каузальний характер. Кожне конкретне суспільство є сукупністю структурних компонентів, що забезпечують існування людини як члена цього суспільства, – це механізми виробництва і розподілу матеріальних і духовних благ, підтримка цілісності і стійкості і т. п. В силу цього суспільство пред'являє до людини вимоги, які могли б забезпечити ефективну підтримку суспільних структур і тим самим гідне існування самої людини. У основі взаємозв'язку людина – суспільство знаходиться матриця культури, тобто система, що включає норми, правила, зразки, імперативи поведінки і конститутивні цінності. Можна сказати, що саме в ній формуються вимоги суспільства до людини. Відповідальність накладається на людину суспільством, причинним зв'язком людина-суспільство, вона обумовлена угодою – як обов'язок. Соціальна відповідальність – категорія філософського аналізу, яка характеризує особу, соціальні шари і групи з точки зору виконання ними суспільних, соціально-професійних, етико-моральних вимог і зобов'язань²⁷⁷.

Соціальна відповідальність як суспільний феномен виникла разом з людським суспільством. Разом з ним змінювалася вона і уявлення про неї. Розуміння соціальної відповідальності формувалося в ході суспільно-історичного процесу індивідуалізації, особистості як процесу діяльного переосмислення основного принципу взаємодії соціального цілого і його елементів. Соціальна відповідальність як категорія соціальної філософії, відображає об'єктивний, історично конкретний характер

²⁷⁷ Словарь по этике / И.С.Кон. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1983. С. 238.

взаємовідносин між індивідом, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення висунутих до них взаємних вимог. Соціальна відповідальність є проблемою співвідношення здатності і можливості людини виступати в якості суб'єкта (автора) своїх дій: здатністю свідомо (навмисно, добровільно) виконувати певні вимоги і вирішувати поставлені завдання; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату, одночасно здійснюючи оцінку вчинків і результатів діяльності з позицій схвалення-осуду, правоти-винності, винагороди-покарання. Соціальна відповідальність відображає принципи і закони, значимі для взаємодії індивіда і соціуму в будь-якій сфері життєдіяльності. В залежності від сфери соціальної діяльності, де здійснюється відповідальна поведінка виділяють: моральну, релігійну, юридичну, політичну, корпоративну, екологічну відповідальність тощо. Соціальна відповідальність є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-держава-суспільство. Соціальна відповідальність, її буття обумовлюється необхідністю підпорядковувати собі, координувати і коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним. Об'єктивна необхідність в упорядкуванні та регулюванні відносин між людьми, яка реалізується в належній поведінці, акумулює зміст соціальної відповідальності. Формою її вираження виступають соціальні норми. Соціальні норми безпосередньо виходять із загальноприйнятих уявлень про добро і зло, справедливості і честі, гідності та чесноти і виступають критерієм соціальної оцінки певних якостей особистості. Добром, позитивною цінністю, визнається виконання будь-якої соціальної норми людиною як суб'єктом соціальної дійсності. Дії, що порушують соціально значущі правила, розцінюються, як зло спрямоване на розрив соціальних зв'язків і відносин.

Зародження соціальної відповідальності

Якщо говорити про момент виникнення відповідальності як соціального явища, то більшість вчених притримуються точки зору, що вона з'явилася разом із зародженням людського суспільства. У докласових суспільствах поступово складалися звичаї і норми моралі, що регулювали первіснообщинні відносини. У цей період своєї історії людство вже мало механізм регулювання суспільних відносин, інститут моральної відповідальності так само мав місце.

Витоки моральності пов'язані з формуванням людини як розумної соціальної істоти, тому для з'ясування питання про умови та обставини походження моральності історики звертаються до далекого минулого людського роду. Вчені стверджують, що людський рід існує на нашій планеті близько двох мільйонів років. Зібравши дані, вони з'ясували, що процес виникнення моральних відносин і відповідальності як соціального явища носили тривалий характер. Особливість відповідальності як соціального явища полягає в тому, що вона включається в усі види людської діяльності як їх якісний показник. Історично моральність виникає тоді, коли людина стає особистістю. Історики наводять переконливі докази того, що праця з виготовлення знарядь особливим чином організовувала психіку найдавніших людей, розвиваючи в їх головному мозку ті структурні підрозділи, які контролюють увагу, стриманість, самодисципліну, тобто ті якості, які необхідні для придушення агресивності і вироблення соціальної поведінки індивіда і формування особистості як автономної системи.

Коли людство тільки починало свою історію стали з'являтися і перші стереотипи поведінки. До числа первинних стереотипів поведінки у первісних людей можна віднести: сумлінну працю, підпорядкування старшим, охорону дітей, дружбу, взаємну прив'язаність індивідів, шанобливе ставлення до людей похилого віку то що. Поступово шляхом формування спільнот на основі кровного споріднення складається родове суспільство, для якого

характерно згуртованість, організованість і соціальна стійкість. Побут і моральне життя родового суспільства були строго регламентовані як позитивними приписами так і заборонами, система яких в історичній літературі отримала назву «табу». Словом «табу» одночасно позначали і заборони здійснювати якісь дії, і самі заборонені дії, і стан, в якому могли перебувати люди і речі. Фрейд називає табу найдавнішим неписаним законодавчим кодексом людства, табу древніше богів і походить з часів, які передують якої б то не було релігії²⁷⁸. В основі утворення табу, на думку Фрейда, лежить амбівалентне ставлення. Воно проявляється в тому, що заборона усвідомлюється, а витіснений потяг знаходиться в області несвідомого. Душевне життя людини тому влаштовано так, що потяг і заборона, будучи протилежностями, не можуть прийти в зіткнення. Страх перед незрозумілими силами і стихійна звичка – саме це забезпечувало безвідмовну дію табу. Табу, по суті, виступає єдиним елементом механізму регулювання дії людей. Одним з перших табу – табу на вбивство. Бажання вбити і неможливість це зробити стали багаторазово програватися в уяві членів роду, в результаті виникає заборона (табу) на вбивство. Це вже внутрішня заборона, яка заснована на власній волі, це народження совісті, це затвердження соціальності. Розуміння табу, – пише З. Фрейд, – проливає світло на природу і виникнення совісті. Не розширюючи поняття, можна говорити про совість табу і про усвідомлення провини табу після порушення його. Совість табу є, ймовірно, найдавнішою формою, в якій ми зустрічаємося з феноменом табу²⁷⁹. А що саме є совість? Цікавий етимологічний розбір слова совість. Слово «совість» (лат. Conscientia, франц. Conscience, німець. Gewissen – від дієслів scio і wissen) у всіх європейських мовах, давніх і нових, складається

²⁷⁸ Фрейд З. Тотем і табу. М.: Академический проект, 2007. С. 21.

²⁷⁹ Там само. С. 31.

із загальної приставки зі (con і ge), що вказує на спільність дії, і кореня від дієслова, що означає поняття ведення або знання. Так у в німецькій мові «Gewissen» (совість) походить від слова «wissen» (знати), а у російській «совість» від «відати». Гегель писав, совість – святе, недоторкане в людині, вона є чиста впевненість у самому собі, свобода як предикат, в собі і для себе суще, ніщо гетерогенне в ній не міститься, совість недоторкана, що до того, що є добром, вона є знанням добра²⁸⁰. Совість є внутрішнє сприйняття, неприпустимість відомих наявних у нас бажань; але наголос ставиться на тому, що ця неприпустимість не потребує жодних доказів, що вона сама по собі є безсумнівною. Ще ясніше це стає при усвідомленні вини, сприйнятті внутрішнього засудження таких актів, в яких ми здійснили відомі бажання. Обґрунтування здається тут зайвим; кожен, хто має совість, повинен відчувати справедливість засудження, докір за скоєний вчинок.

Приблизно в цей же період часу виникає ще один вид табу, табу на кровозмішення. Відомо що первісно-родовий лад склався по материнській лінії. Матріархат охоплює історичний період тривалістю близько 40 тис. років. При материнському родовому ладі сформувалася обов'язок не вступати в шлюб всередині роду, за недотримання якої передбачалася відповідальність аж до позбавлення життя. Так, винних чоловіків публічно піддавали жорстоким мукам і вішали, а винних жінок живими спалювали на вогнищах. Якщо порушена кривність було менш близькою, то в більшості випадків це закінчувалося тяж смертю. Принципи поведінки, сформовані і закріплені в табу, усвідомлювалися первісною людиною як непорушні правила, порушення яких тягне за собою тяжкі наслідки. У період матріархату індивід в процесі морального виховання отримувал подвійну моральну

²⁸⁰ Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. М.: Мысль, 1990. С. 421.

орієнтацію, і, відповідно, у нього формувалася така ж (подвійна) позитивна відповідальність. Слухняність, скромність, відповідальність були обов'язковими нормами поведінки індивіда тільки серед родичів і одноплемінників, за межами ж роду і племені, у відносинах з чужими, діяли зовсім інші принципи і норми: підозрілість, злостивість, мстивість. Як показує історія, кровна помста була присутня у всіх народів світу. Її універсальний характер пояснюється не тільки системою виховання родового суспільства, а й необхідністю – іншого способу захистити життя і свободу не існувало. На члена роду покладался обов'язок кровної помсти, в разі невиконання цього обов'язку йому загрожувало вигнання з роду. У той період часу в разі захисту своєї безпеки окрема людина покладалася на заступництво роду. Той, хто завдавав зло представника будь-якого роду і племені, заподіював зло всьому роду і племені, і повинен був бути помститися. Кровна помста мала широке поширення у народів Кавказу і Закавказзя, Центральної і Південної Америки, Азії, Африки і Австралії. Так, у ірокезів, якщо члена роду вбивав хтось із чужого роду, весь рід вбитого був зобов'язаний відповісти кровною помстою. У арабів помста вважалася доблестю, месників вихваляли в піснях, а відмова від помсти вважалася загальною ганьбою.

З моменту виникнення родового суспільства соціальний механізм регулювання суспільних відносин був надзвичайно простий: дії окремих людей і їх спільнот регулювалися звичками. Механізм регулювання ускладнився, коли разом з розвитком виробництва людина перетворилася на свідомого суб'єкта суспільних відносин і набула здатності оцінювати свої вчинки. Єдиним регулятором суспільних відносин стає звичай, дотримання якого забезпечувало всередині роду необхідний порядок, а в разі його порушення застосовувалися заходи суспільної відповідальності. Звичай є згущення стереотипності, повторюваності життєвих подій, це об'єктивізація громадської думки, колективної відповідальності, що склалися

історично²⁸¹. Звичай виконує ряд важливих соціальних функцій, він служить засобом залучення індивідів до певного соціального і культурного досвіду (функція соціалізації), передає його від покоління до покоління в рамках суспільства або групи (функція трансляції культури), регламентує поведінку індивідів (функція соціального контролю), підтримує соціальну і групову згуртованість (функція соціальної інтеграції), освячує соціальні відносини і різні об'єкти, як реальні, так і уявні (функція сакралізації)²⁸². Звичай міг вимагати від представників різних соціальних груп виконання різних дій. Так, наприклад, за звичаєм стародавніх ацтеків пити вино дозволялося тільки людям похилого віку. Молода ж людина, що порушила цей звичай повинна була бути покараною. Покарання так само не були однаковими для всіх за однаковий вчинок. Чим вище соціальне становище винного, тим важче було покарання. Виникнувши, звичаї живуть довго і носять консервативний характер, вони передаються з покоління до покоління як регулятори суспільних відносин і суспільної відповідальності. У родовому суспільстві у всіх народів звичаї і моральність перебували в тісному зв'язку, а з виникненням і розвитком релігії склалися погляди, що звичаї є заповідями богів, тому порушення звичаю – проступок проти Бога. Дотримання звичаїв стало забезпечуватися не тільки суспільною відповідальністю, але релігійною свідомістю. Так, прикладом релігійної відповідальності можуть служити положення, представлені в «Книзі мертвих» збірнику єгипетських гімнів і релігійних текстів. Ця книга була свого роду керівництвом для померлого, який після смерті постає перед загробним судом і несе відповідальність за свої вчинки²⁸³.

²⁸¹ Философия. Высшее образование / Г. Г. Кириленко, Е. В. Шевцов. М. : Филол. о-во «СЛОВО» : ЭКСМО, 2003. С. 614.

²⁸² Гофман Л. Б., Леакович В. П. Обычай как форма социальной регуляции // Советская этнография. 1973. № 1. С. 1-20.

²⁸³ Жданов В.В. Египетская Книга мёртвых.// Энциклопедия религий. Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. М.: «Академический проект», 2008. С. 429–430.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те що, звичайне право було сукупністю норм, що закріплюють сформовані суспільні відносини. Правовий звичай є історично першим джерелом права, а всі найдавніші пам'ятки права являють собою склепіння правових звичаїв, які займали переважне значення в системі нормативного регулювання. В процесі перетворення і розвитку держави звичай змінює свій характер, так як ускладнюються суспільні відносини. Держава розвивається, а значить переходить до нових стадій розвитку, про що свідчить поява систематичної правотворчої діяльності та нова форма соціальної відповідальності – юридична відповідальність.

Юридична відповідальність як вид соціальної відповідальності

У процесі формування і розвитку права спостерігається витіснення звичаїв звичаєвим правом, яке є першою історичною формою (джерелом) права. Звичаєве право – система санкціонованих здебільшого державою правових звичаїв, що є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється впродовж тривалого періоду шляхом постій. дотримання звичаїв норматив. характеру, відображає правову культуру й правову свідомість народу і водночас інтереси панівних верств суспільства²⁸⁴. Одночасно з звичаєвим правом з'являються органи держави – суд і спеціальні посадові особи, які притягають до відповідальності порушників правових норм. Про це свідчать, наприклад, Закони Хаммурапі – збірка законів шостого царя першої Вавилонської династії Хаммурапі. При складанні збірника в його основу було покладено старе звичаєве право, шумерійські судеб-

²⁸⁴ Звичаєве право // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=16641

ники, нове законодавство²⁸⁵. Можна сказати, що саме в цей період починає формуватися нова форма соціальної відповідальності – юридична відповідальність. Юридична відповідальність – одне з проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок здійснювати соціально корисні вчинки, а з іншого – воно сприяє суб'єкту у здійсненні ним своїх прав і обов'язків і несе за це відповідальність. Виникнення юридичної відповідальності було обумовлено тим, що система соціальної відповідальності первісного суспільства виявилася непридатною для класового суспільства. Говорячи про юридичну відповідальність, слід визначити, що це – особливий, владний різновид соціальної відповідальності, пов'язаний з дією юридичних норм, за якими, як відомо, стоїть держава. Створювані держава і право потребували такого інституту, який би зміг стати засобом застосування державної сили примусу до порушників соціальних норм. Г. Кельзен зазначав, що особа несе юридичну відповідальність за певну поведінку; іншими словами, особа, яка несе юридичну відповідальність, підлягає покаранню у вигляді санкції в разі поведінки, що суперечить встановленим нормам. Таким чином, право передбачає санкції за вчинення особою певних дій в разі впливу результатів даних дій по відношенню до інших осіб (суб'єктів права)²⁸⁶.

Слід зазначити, що будь-яка соціальна відповідальність, в тому числі і правова, може наступити лише при наявності двох умов: свободи волі індивіда і можливості вибору варіанту поведінки. Перша умова означає, що відповідальність може нести тільки дієздатна особа, тобто особа, яка усвідомлює значення своїх дій, здатна керувати ними. Друга умова передбачає, що суб'єкт не може

²⁸⁵ Шевченко О. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. К.: Вентурі. 1998. С. 55.

²⁸⁶ Kelsen H. General theory of law and state. New Brunswick, 2006. P. 66.

і не повинен нести відповідальність за єдино можливу в даній конкретній ситуації дію, так як людина не могла вчинити інакше, у неї не було іншого вибору. За це її не можна ні засуджувати, ні карати. З розвитком держави і права виникають різні різновиди юридичної відповідальності, з яких слід зазначити: кримінально-правову, цивільно-правову, процесуальну відповідальність. Так, «Руська правда» – зведення законів, найвідоміший пам'ятник давньоруського князівського законодавства, хоча і не містить чіткої вказівки про існування кримінальної та цивільно-правової відповідальності, проте, норми, що містяться в ній, ділилися за своїм характером на: кримінальне та цивільне право. Тим часом такі відмінності спостерігалися вже в Найдавнішій Правді (Правда Ярослава 1016 г.). Аналіз «Руської Правди» свідчить про те, що в багатьох випадках правопорушень передбачалася одночасно відповідальність двох видів: цивільно-правова і кримінально-правова²⁸⁷. Наприклад, для державної влади кримінальні штрафи мали велике значення, так як з них витягалася матеріальна вигода.

Виникнення в найбільш завершеному вигляді цивільно-правової відповідальності пов'язане з розвитком Римської держави і права. Найбільш розробленою частиною римського права в класичний період було цивільне право, особливо його найважливіший інститут – зобов'язальне право. Було дано досить чітке визначення договору, який вважався непорушним і повинен був строго дотримуватися. За загальним правилом, у разі невиконання (неналежного виконання) зобов'язання боржник несе відповідальність перед кредитором²⁸⁸. У період виникнення юридичної відповідальності, на ранньому етапі

²⁸⁷ Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>

²⁸⁸ Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. С. 137.

римського права, відповідальність носила особистий характер: у разі невиконання боржником свого обов'язку його могли ув'язнити, продати в рабство, позбавити життя. Історичний розвиток інституту відповідальності за невиконання зобов'язання завершився закріпленням другої обов'язкової умови відповідальності – вини (*culpa*) боржника. Вина в римському праві – це недодержання особою тієї поведінки, яка вимагається правом²⁸⁹. Слід зазначити, що категорія вини є найважливішою ланкою в системі взаємовідносин особистості з соціумом, вона завжди проявляється в контексті соціальних відносин. Вина розглядається як підстава осуду і засудження особи за зневажливе ставлення до соціальних цінностей. Соціально природа походження вини і її негативна акцентуація дозволяють говорити про те, що вона є необхідною умовою відповідальності. П. Гольбах убачав у вині фатальну необхідність, яка відображає людські вчинки, які піддаються докору з боку держави²⁹⁰. Фактично вина, за Гольбахом, була необхідною підставою (обґрунтуванням) відповідальності людини перед державою. При визначенні вини римським юристам достатньо було скористатися уявленнями про належну поведінку в певній життєвій ситуації і, керуючись мірилом дбайливого господаря, винести рішення, яке відповідає вимогам справедливості. Цицерон бачить суть справедливості в тому, що «вона віддає кожному своє і зберігає рівність, вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність. Перша вимога справедливості, – зазначав він, – полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб всі користувалися спільною власністю як загальної, а приватною – як своєю» (Про обов'язки, I, 20)²⁹¹.

²⁸⁹ Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. С. 138.

²⁹⁰ Гольбах П. Система природы. М., 1963. С. 111.

²⁹¹ Цицерон М.Т. Об обязанностях. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Пер. Ред. С. Утченко. М.: Наука, 1975. С. 58–158.

Якщо говорити про такий вид відповідальності, як процесуальна, то слід звернутися до історії кримінального процесу(судочинства). Кримінальний процес повинен забезпечити захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень²⁹². В якості історичних типів судочинства вказуються древній обвинувальний (приватно-позовний), розшуковий (інквізиційний) і змагальний (публічно-позовний) процеси. Приватно-позовний процес рухається виключно завдяки волевиявленню сторін (приватного позивача і відповідача), що забезпечує формальну рівноправність сторін. На сторони ж цілком покладено тягар доведення, а суд лише оцінює подані ними докази за своїм внутрішнім переконанням. Публічно-змагальний (або дискурсивно-змагальний) кримінальний процес націлюється вже не на перемогу в суперечці, а на врегулювання, вичерпання конфлікту. Сторонам забезпечується не формальна, а функціональна рівність. Принципи об'єктивної істини і вільної оцінки доказів як і раніше не втрачають свого значення. Цей вид є сучасним уявленням про належну модель кримінального процесу, тобто про майбутнє у змагальному судочинстві. Звісно ж, що термін «публічно-змагальний» вельми вдалий, оскільки відображає прагнення до балансу приватних і громадських інтересів, характерний для громадянського суспільства²⁹³. Можна помітити, що одним з перших виник так званий «змагальний» (обвинувальний) процес, в основі якого були методи вирішення конфліктів, що існували ще в епоху родоплемінних відносин. Разом з тим, запозичивши звичайні процесуальні норми, державна влада змінила їх, пристосовувавши до умов класового суспільства. В обвинувальному процесі метою обох сторін (обвинувача і обвинуваченого) є пере-

²⁹² Кримінальний процес : підруч. / Бойко О.П., Гаркуша А.Г., Захарко А.В., Литвинов В.В., Рогальська В.В., Сербін М.М., Солдатенко О.А., Федченко В.М., Черняк Н.П. / кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. О.Ф. Кобзар. – У 2-х ч. Ч. 1. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 7.

²⁹³ Смирнов А.В. Состязательный процесс / А.В. Смирнов – СПб.: Альфа, 2001. С. 134–220.

мога в суперечці, яка фіксується рішенням суду. При цьому першочергове значення має дотримання сторонами формальних умов спору. Тобто, докази оцінюються судом за заздалегідь встановленим критерієм (формальна система доказів). Процесуальна відповідальність знаходиться в тісному взаємозв'язку з державним примусом і її можна визначити як особливу форму державного примусу. Змагальна форма процесу історично існувала завжди там, де держава мала демократичну форму. Змагальний процес у рабовласницьких державах був характерний для таких античних держав, в яких існувала рабовласницька демократія, такі як Стародавня Греція, Стародавній Рим. Саме поняття «змагальність» в різні епохи мало різний зміст. Так, в найбільш класичному вигляді змагальний процес існував в стародавньому Римі. Римський процес гласний і відкритий, не був розшуковим а був змагальним. Розгляд справи по суті починався з вислуховування обвинувача, потім виступав захисник обвинуваченого. Як зауважив Тацит, всякий оратор міг говорити стільки часу, скільки йому заманеться. Межа була покладена законом Помпея, згідно з яким тривалість захисту повинна була узгоджувати власні дії з тривалістю часу, спожитого на звинувачення: звичайно обвинуваченому давали час на третину більше того, яке використовувало звинувачення²⁹⁴.

Поняття «змагальність» має в своїй основі термін «змагання». Отже при реалізації принципу змагальності в судовому розгляді має місце суперечка, дискусія між сторонами, кожна з яких призводить до обґрунтування власної позиції ту чи іншу аргументацію. Змаганням передбачає змагання в чомусь, суперечку і полеміку. Першим діалогічну (змагальну) форму став вживати в своїх творах Зенон Елейський. Діалоги містили окремі обґрунтування деяких концепцій і включали аналіз різних пропозицій. Софістом

²⁹⁴ Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи / С.Л. Утченко. М. : Наука, 1969. 322 с.

Продиком в діалозі «Протагор», були визначені правила суперечок, він звертав увагу на те, що при полеміці дві сторони в суперечці повинні розібратися в суті спору, хоча і не зобов'язані однаково ставитися до думок що стикалися²⁹⁵. Софісти прагнули виокремити найефективніші практичні прийоми, що роблять промову переконливою. Вони добре усвідомлювали необхідність врахування характеру аудиторії при складанні промов, і тому вчили своїх учнів звертати увагу на склад слухачів, їх підготовленість, здатність зрозуміти ту чи іншу аргументацію, так як прийоми, які підходять для переконання натовпу, можуть виявитися непридатними в середовищі людей освічених²⁹⁶. Саме у кримінальному процесі зі змагальною концепцією відбувається підміна діалектики софістикою. Для софістики характерно не зміст, який може бути і істинним, а форма підстав, завдяки якій можна як все захищати, так і нападати на все. Так ще Гегель говорив справедливо, що аргументи можна підшукати рішуче для всього на світі. «Для всього, – пише Гегель, – можна знайти і вказати основу, і хороша основа (наприклад, хороший мотив дії) може викликати яку-небудь дію або не викликати її, може мати слідство або не мати його»²⁹⁷. На відміну від софістики, діалектика вимагає усебічного дослідження даного суспільного явища в його розвитку. У кримінальному процесі (публічно-змагальному), що засвоїв діалектику, цей природно-пізнавальний рух від невідомого до відомого, від таємного до явного, від невстановленого до встановленого, від недоведеного до доведеного. Серйозну увагу розробці правової аргументації як пізнавальної ціннісної мовної дії приділяв Марк Тулій Цицерон. Він вважав, що успіх аргументації в судовому розгляді залежить від переконаності

²⁹⁵ Джохадзе Д. В. Философия античного диалога. М.: Диалог – МГУ, 1997. С. 224.

²⁹⁶ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1979. С. 124.

²⁹⁷ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1: Наука логики. М.: Мысль, 1974. С. 286.

самого оратора і його прагнення переконати суд, а вирішальним чинником у виступі оратора він вважав знання логіки, етики, права, історії²⁹⁸.

У феодальному суспільстві змагальна форма процесу (з судовим поєдинком і ордаліями) мала місце в суді рівних. Судовий поєдинок – один із способів вирішення суперечок, при якому результат суперечки вирішувало єдиноборство сторін, зазвичай використовувався у випадках, коли встановити істину шляхом допиту свідків було неможливо, але жодна із сторін не визнавала своєї неправоти. Хто перемагав в поєдинку той і вигравав суперечку. Так, наприклад інформація про застосування судових поєдинків міститься в Псковській судній грамоті. З цього документу виходить, що до поєдинку прибігали в практично у вирішенні усіх справ цивільного і кримінального характеру: рішенні справ земельних, за договорами зберігання, у справах про бій і грабіж, про повернення, про зневагу і т.п.²⁹⁹. Східні деспотії не знали змагальної форми процесу або знали тільки окремі її елементи(ордалії). Випробування водою було відомо з глибокої давнини, так в Стародавньому Вавилоні існував звичай, зафіксований в Законах Хаммурапі, що в разі підозри людини в чарах при відсутності доказів вона повинна була «кинутися в річку». «Якщо річка очистить цю людину і вона залишиться неушкодженою, то того, хто кинув на неї обвинувачення, має бити вбитим³⁰⁰.

Розшуковий (інквізиційний) історичний тип судочинства у зародковій формі використовувався в судочинстві давньосхідних держав, судами Римської імперії в останні століття її існування. З рецепцією римського права його принципи були сприйняті

²⁹⁸ Олійник Т. І. М. Туллій Цицерон – вершина римського красномовства / Т. І. Олійник. К. : Либідь, 1990. 92 с.

²⁹⁹ Памятники русского права: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1953. Вып. 2. 442 с.

³⁰⁰ Шевченко О. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. К.: Вентурі.1998. С.55.

канонічним правом, а потім світським законодавством у Франції, Німеччині, Італії, Росії та деяких інших країнах. У Франції перехід від приватного змагального процесу до інквізиційного процесу відбувається в XII–XIII століттях, в Німеччині інквізиційний процес виробляється судовою практикою в XV – початку XVI століть.

Найбільш витончені прийоми інквізиційного процесу використовувалися інквізицією у Середньовіччі Західної Європи у справах про релігійні злочини – ересі, віровідступництво, чаклунство та інше. Епоха Середньовіччя була епохою значної, іноді домінуючої участі в суспільному житті і державній організації церкви, де католицька церква була могутнім феодальним інститутом, і приймала активну участь в державній діяльності – від законодавчої до судової. У 2-й чверті XIII–XIV століттях в церковному і світському праві була створена законодавча база для переслідування ересі і сформована судова система переслідування еретиків, створюється і особливий слідчий і судовий інститут – інквізиція. Інквізиція (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування, дослідження з *inquire* – шукаю, розшукую) – судово-слідчий і каральний орган католицької церкви створений для боротьби з ерессю³⁰¹. Ересі (грец. – особливе віровчення) – релігійні вчення, що заперечують догмати та організаційні форми панівної Церкви³⁰². В середні віки еретиком вважався той, хто продовжував пропагувати свої погляди або свою релігійну практику, незважаючи на неодноразові умовляння і напоумлення з боку священнослужителів, які вказували цій людині на те, що її переконання або практика є помилковими і суперечать вченню, прийнятому католицькою церквою. У середні віки, коли світогляд більшості населення значно відрізнявся від світогляду сучасної

³⁰¹ Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: універсальний довідник / В. Д. Яремчук. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. С.146.

³⁰² Мордвінцев В. М. Ересі // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19966

людини, ересь вважалася набагато більш серйозним злочином, ніж політичні та кримінальні злочини. До безкомпромісної боротьби у свій час з єретиками закликав Августин, який апелював не тільки до церкви, але і до держави³⁰³. В середні віки єретиком вважався той, хто продовжував пропагувати свої погляди або свою релігійну практику, незважаючи на неодноразові умовляння і напоумлення з боку священнослужителів (священників, єпископів), які вказували цій людині на те, що її переконання або практика є помилковими і суперечать вченню прийнятому католицькою церквою. Ф. Аквінський з цього приводу писав: «Що стосується церкви, вона сповнена милосердя і прагне звернути тих, хто помиляється; тому вона не одразу засуджує, але після першого і другого умовляння, як вчить апостол. Якщо ж єретик і після цього продовжує стояти на своєму, церква, не сподіваючись на його звернення, піклується про порятунок інших, усуває його з церкви за допомогою відлучення, а потім передає його світському судді, щоб він усунув його із світу за допомогою смерті»³⁰⁴. Єресь, стверджував Фома, є гріх, ті, хто його здійснюють, заслуговують не тільки виключення з церкви, але виключення з життя шляхом смерті. Перекручувати релігію, від якої залежить життя вічне, вчив Фома, набагато більш тяжкий злочин, ніж підробляти монети, які слугують для задоволення потреб тимчасового земного життя. Отже, якщо фальшивомонетників як і інших лиходіїв світські государі справедливо карають смертю, ще справедливіше страчувати єретиків, якщо вони викриті в ересі³⁰⁵.

Інквізиція – один з тих історичних інститутів, діяльність якого протягом багатьох століть чинила значний вплив на суспільні

³⁰³ Копплстон Ф. Середньовічна філософія / Пер. А. Колесника. – К.: Get-Set, 1997. С. 170.

³⁰⁴ Фома Аквінський. Сумма теології. Часть II – I. Вопросы 49 – 89 / Фома Аквінський. К. : Ника-Центр, 2008. С. 476.

³⁰⁵ Григулевич И.Р. Инквизиция / И.Р. Григулевич. М.: Политиздат, 1976. С. 19.

відносини. Діяльність інквізиції була спрямована на розслідування злочинів проти релігії. Інквізиція була незалежна від органів і установ світської влади, інквізиційний процес відрізнявся особливою системою доказів, суддя і слідчий поєднувалися в одній особі, при цьому тортури застосовувалися як джерело отримання доказів, допустимо було насильство в справі утвердження та очищення віри. Судове провадження і судовий розгляд в інквізиційному процесі були негласними, таємними, письмовими. Судочинство інквізиції по суті було формальним оскільки інквізитор мав усі можливості представити будь-яку справу так, як сам її розумів. Вирок виносився на підставі встановленого ступеня причетності обвинуваченого до ересі. Що до покарання, теоретично, в завдання інквізиції не входило накладення покарань, її місія полягала в порятунку душ і наставлянні на шлях істинний. Інквізитор ніколи не засуджував до смертної кари, він просто позбавляв заступництва Церкви закоренілого і нерозкаяного еретика шляхом відлучення від церкви, при цьому оголошувалося, що для засудженого було зроблено все, щоб врятувати його душу. Після відлучення еретика від Церкви, він передавався державній владі, і її судовий орган розглядав справу відлученого від Церкви з точки зору державного права і відповідно до законів засуджував винного до передбаченого законом покарання. Якщо державним правом за злочини проти церкви і держави передбачалася смертна кара, то злочинець піддавався страті. У XVII-XVIII століттях процес приймає закінчений вигляд таємного, нічим не обмеженого розшуку щодо запідозрених у скоєнні злочину громадян, позбавлених майже всіх процесуальних прав, в тому числі захисту.

Сама тривалість періоду діяльності інституту інквізиції говорить про його стійкість і історичну необхідність, де в умовах Середньовіччя ересь, проти якої була спрямована інквізиція, несла смертельну загрозу непорушності системи «Церква-Дер-

жава». У початковий період свого існування інквізиція виконувала покладену на неї роль щодо збереження централізованої духовної влади Св. Престолу яка похитнулася, однак для виконання своїх завдань інквізиція була наділена надмірної владою, а після знищення основної сили єретичних рухів цю владу з інквізиції так і не зняли, що призвело в подальшому до серйозних зловживань інквізиції. В наслідок цього інквізиційне судочинство мало багато негативних моментів: по-перше – це презумпція явною винуватості обвинуваченого на якій ґрунтувався весь процес інквізиційного судочинства; по-друге, відсутність чіткої кваліфікації злочинів і процесуальних положень і, отже, цілковита свобода інквізиторів в тлумаченні матеріалів і фактів у справі; по-третє, цілковита таємничість інквізиційного судового процесу яка позбавляла обвинуваченого будь якої можливості захисту. Інквізиційний процес зруйнував приватний характер судочинства і створив передумови для виникнення сучасного публічно-змагального (змішаного) типу. У XVIII столітті завдяки буржуазним революціям в країнах Європи скасували інквізиційний процес, поступово він був замінений змішаним процесом.

Змішаний процес отримав своє найменування завдяки тому, що в ньому виявилися як би змішаними деякі елементи інквізиційного процесу на досудових стадіях (майже повна відсутність гласності, обмежені можливості обвинуваченого захищатися, писемність провадження і т. д.) і змагальності в суді (публічність засідань, забезпечення права підсудного захищатися самому і мати захисника, їх рівноправність з обвинувачем і ін.). Треба зазначити, що в реальній дійсності ніколи не існувало і не існує в «чистому» вигляді обвинувального, розшукового і змагального процесу. Даний факт переконливо доведено в процесуальній літературі. Так, обвинувальний процес Франції XI–XII століть, основним правилом якого було повна рівність сторін, знає деякі винятки з принципу змагальності,

а іноді і явні розшукові елементи³⁰⁶. Змагальний і розшуковий початки виступають принципами змішаного процесу, які в своєму певному поєднанні завжди присутні в будь-якому реальному типі судочинства.

Обвинувальний, розшуковий та змагальний типи судочинства виступають ідеальними типами, моделями, які характеризуються системою аксіом, вихідних положень, постулатів, принципів. Ідеальний тип за визначенням протистоїть реальному, тобто не існує в практичній дійсності. Однак дані типи процесу є результат високого рівня узагальнення всіх конкретних кримінально-процесуальних систем на певному етапі свого розвитку які відображають еволюцію правової матерії. Змішаний кримінальний процес – це тип судочинства з меншим рівнем узагальнення, більш наближений до конкретних національно-правових процесуальних систем. Менший рівень абстрагування дозволяє виділяти види змішаного процесу по конкретним національно-територіальним особливостям (острівної і континентальний), а також можливе подальше сходження до конкретних національних систем (змішаний французький процес, змішаний німецький процес, змішаний англійський процес і т.д.)³⁰⁷. Таким чином, змішаний кримінальний процес співвідноситься з ідеальними типами судочинства як особливе і загальне. Крім того, дана система класифікації дозволяє і передбачає характеристику різних видів змішаного процесу з точки зору співвідношення слідчих і змагальних начал, оскільки загальне завжди присутнє в особливому і висловлює його істотні риси. Разом з тим особливе має низку додаткових властивостей в результаті впливу одиничного.

³⁰⁶ Слинько, Д. В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя / Д. В. Слинько // Юридичний науковий електронний журнал. – 2018. – № 2. – С. 28-31. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/2_2018/7.pdf

³⁰⁷ Калиновский К.Б. Уголовный процесс. Конспект лекций // Уголовный процесс. Сайт. К.Калиновского [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://kalinovsky-k.narod.ru/p/lecture_notes/

Історично типи судочинства змінювали одн одного і продовжують у тому чи іншому вигляді співіснувати і у сучасному суспільстві.

Християнська мораль і релігійна відповідальність

Християнська релігія та її суспільний інститут – церква стають найважливішими складовими у житті суспільства. Християнська мораль і етика впроваджують в суспільну свідомість моральні цінності, що стають основою загальнолюдської культури і європейської цивілізації, правової системи. Релігія формує певну картину світу і в той же час задає систему цінностей і норм, відповідно до яких одні дії забороняються, а інші дозволяються. Тим самим вона створює моральні норми людини і формує у вірянина почуття відповідальності. Християнська мораль ґрунтується на уявленні, що Бог є єдиним творцем світу і основним джерелом моральних норм. Створивши світ відповідно до своєї вільної волі, Бог є Благо, Буття і моральний Абсолют. Джерелом же християнської моралі є сам Бог, який виступає як втілення морального добра і чесноти, а зло і аморальність суспільства пояснюються «гріхопадінням» людини. Бог до того ж виступає і як єдиний критерій морального. Той чи інший вчинок є добром чи злом тому, що він відповідає або суперечить «сутності» або волі Бога³⁰⁸. Християнська мораль знаходить своє вираження у своєрідних уявленнях і поняттях про моральне і аморальне, в сукупності певних моральних норм (наприклад, заповідях), в специфічних релігійно-моральних почуттях (християнська любов совість і тому подібне) і деяких вольових якостях віруючої людини (терпіння, покірність і ін.).

Релігія малює певну картину світу і в той же час задає систему цінностей і норм, відповідно до яких одні дії забороняються, а інші дозволяються. Тим самим вона створює моральні норми людини і формує у віруючого почуття відповідальності. Релігійна

³⁰⁸ Св. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. М., 2002. С. 212.

відповідальність – це заснована на вірі в Бога і переконанні в його всевіданні, справедливості і всемогутності, добровільний обов’язок по дотриманню і виконанню норм і обрядів канонічного права, що реалізується в правомірній, безгрішній поведінці віруючих, яка схвалюється і заохочується Церквою, а в разі її порушення – добровільний обов’язок того, хто згрішив покаятися в скоєних гріхах, зазнати засудження, обмеження³⁰⁹.

Августин висуває наступні, важливі для дослідження позиції: Бог не створив зла; джерелом морального зла є пристрастність, яка полягає у прив’язуванні до речей, які можна втратити, а не свобода волі; лише блага воля є підставою людського щастя та походить від Бога (але не є Богом); усіляке добро і досконалість походять від Бога, а гріх Творцю приписати не можна – він походить виключно від людини; свободна воля належить до благ, і хоч може бути фактором звершення гріха, в загальному порядку буття є добром; джерелом зла є невластивий вибір свободної волі; попри те, що Богові відоме майбутнє, людина грішить добровільно...; недоля грішних душ прикидається до досконалості всесвіту, а усіляке створіння, справедливе чи грішне, прикидається до порядку цілісності; джерелом всякого гріха є гордість як «відступництво від Бога» і порушення належного порядку³¹⁰. На думку Августина, людина вільна у виборі не грішити, не піддаватися спокусам і жаданням. Августин дуже чітко вказує на місце і походження гріха, відповідальність за існування якого покладає на людину. Бог створив лише «умови для гріха», однак вони жодним чином не є спонуканнями людини до активної дії, а лише благим актом довіри до людини і можливості виражати свою волю на власний розсуд.

³⁰⁹ Хачатуров Р.Л. О правонарушаемости, ответственности и безответственности // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. 2009. № 4. С. 61.

³¹⁰ Августин Бл. О благодати и свободном решении // Августин Бл. Антипелагианские сочинения позднего периода. М. : АС-Траст, 2008. С. 149–206.

Релігійна відповідальність передбачена в канонічному праві, а канонічне право – сукупність норм і правил, виданих церковною владою для регулювання внутрішнього життя християнської організації або церкви, суспільних відносин віруючих, взаємин церкви та держави, а також церкви з іншими церквами. Специфічна особливість норм канонічного права полягає у тому, що воно розглядається як юридичне розкриття Закону Божого (*lex divina*), даного в Одкровенні, через що норми канонічного права вважаються юридично обов'язковими для виконання всіма членами церкви. Згідно з християнським світоглядом норми канонічного права обов'язкові також і для тих, хто перебуває поза межами християнської громади та Церкви³¹¹.

За характером регулювання поведінки релігійна відповідальність є позитивною, тобто такою яка зобов'язує здійснювати ті чи інші дії, або є негативної, яка забороняє певні вчинки, відносини і т.д. Позитивна релігійна відповідальність регулюється релігійними канонами і зобов'язує віруючих жити відповідно до релігійних заповідей. Наведемо деякі з них: Кожен буде боятися матері своєї та батька свого. Не крадіть, не говоріть неправди і не обманюйте один одного. Не ображай ближнього свого, і не грабуй. Не робіть неправди на суді. За правдою суди свого ближнього. Люби ближнього твого, як самого себе. Перед лицем сивого вставай і почитай лице старого, і будеш боятися Бога свого. А коли оселиться прибулець на вашій землі, не гнобить його. Не чинить кривди в суді, у мірі, у вазі та в вимірі. Цурайся неправди і не вбивай, бо Я не виправдаю того хто порушує закон³¹².

³¹¹ Шевцов С. Канонічне (церковне) право. Філософія права і загальна теорія права № 1–2/2016. С. 252–253.

³¹² Біблія. Книги священного писання Старого та Нового завіту. Переклад українською Патріарха Філарета (Денисенка). К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського патріархату, 2004. – 1407 с.

Отже, можна виділити основні ознаки релігійної відповідальності: вона заснована на релігійних нормах; забезпечується внутрішнім переконанням віруючих, їх релігійною свідомістю; наслідками релігійної відповідальності стають схвалення, заохочення або осуд і покарання; суб'єктом релігійної відповідальності є людина і Церква; об'єктом впливу релігійної відповідальності є внутрішній світ людини, її ціннісні орієнтації, релігійна свідомість. Релігійна відповідальність індивіда означає відповідальність не тільки за вчинені ним вчинки, й за його ставлення до всього навколишнього світу.

Сучасне суспільство і нові види відповідальності

У житті сучасного суспільства планомірно відбуваються два широкомасштабних процеси: наростання обсягу і гостроти глобальних проблем людства, а також інтенсивні глобальні процеси, які проявляються в інтеграції світової економіки, політики, фінансів. У зв'язку з цим виникає потреба в корекції теорії соціальної відповідальності, що дозволяє осмислити її в якості найважливішого інструменту розв'язання самих різних соціальних проблем сучасності: бідності, погіршення екологічної обстановки, проблем біоетики, невисокої ефективності економіки та управління в більшості країн і т. п. В результаті осмислення цих проблем виникає необхідність формування нових форм соціальної відповідальності: корпоративної та екологічної.

Поняття «корпоративної соціальної відповідальності» сформувалося на Заході порівняно недавно – близько 20–30 років тому. Корпоративна соціальна відповідальність – це сфера діяльності організації, бізнес-структур яка пов'язана з вирішенням соціально важливих проблем як у межах самої організації, так і за її межами, на муніципальному, регіональному, національному, а іноді навіть глобальному рівнях. Поняття корпоративна соціальна відповідальність включає: корпоративну етику; корпоративну соціальну політику щодо суспільства; політику в сфері охорони

навколишнього середовища; принципи і підходи до корпоративного управління; питання дотримання прав людини в стосунках з постачальниками, споживачами, персоналом; політику щодо персоналу. Корпоративна соціальна відповідальність – це філософія поведінки і концепція вибудовування спільнотою своєї діяльності згідно з рядом суспільних вимог. Корпоративна соціальна відповідальність – інструмент, за допомогою якого можливо впливати на суспільство, забезпечуючи сталий розвиток³¹³. В основі корпоративної соціальної відповідальності лежить активна соціальна позиція бізнес-структур як співтовариства «корпоративних громадян», що беруть участь в рішенні гострих соціальних проблем. Колективна відповідальність передбачає відповідальність за попередню, поточну і перспективну діяльність. У Апеля передумовою колективної відповідальності є можливість вести аргументований діалог: «Я аргументую, отже, Я перебуваю в необмеженому співтоваристві»³¹⁴. З цього виходить, що всі конфлікти мають бути вирішені практичними дискурсами, де представлені інтереси усіх людей, у тому числі майбутніх поколінь.

Корпоративна соціальна відповідальність поділяється на дві групи: внутрішню і зовнішню. До внутрішньої корпоративної соціальної відповідальності відносять ділову практику організації відносно власного персоналу, все те, що стосується розвитку людського капіталу на рівні організації, а саме: безпеку праці; стабільну виплату заробітної плати та виплат, забезпечення їх соціально значущого рівня, який є достатнім для утримання сім'ї, дітей, забезпечення гідного достатку у старості; додаткове медичне та соціальне страхування персоналу; розвиток персоналу

³¹³ Палацци М. Корпоративная социальная ответственность и успех в бизнесе / М. Палацци, Дж. Статчер . 1997. С. 17.

³¹⁴ Апель К.-О. Понятие первичной взаимответственности как предпосылка планетарной макротики // Философия без границ : сб. ст. : в 2 ч. М. : Издатель Воробьев А.В., 2001. Ч. 1. С. 47–67.

організації через систему навчання та розвитку, програми підготовки та підвищення кваліфікації персоналу; допомога у критичних ситуаціях (у разі важкого захворювання працівника чи члена його сім'ї, при нещасному випадку тощо); – розроблення програм, спрямованих на пом'якшення та ліквідацію соціальних наслідків під час реструктуризації організації (професійна перепідготовка, сприяння у працевлаштуванні, здійснення компенсаційних виплат працівникам, які потрапили під скорочення штатів тощо). До зовнішньої складової корпоративної соціальної відповідальності організації відносяться програми, дії та заходи, які не регулюються чинним законодавством, а реалізуються на традиціях, які існують у країні, суспільстві, організації: природоохоронна діяльність, яка здійснюється з ініціативи організації, для зменшення шкідливого впливу її діяльності на довкілля; – випуск якісної продукції, як відповідальність перед споживачем товарів та послуг; розвиток місцевої громади через її залучення до різних соціальних програм та акцій; підтримка соціально незахищених верств населення; підтримка материнства і дитинства; забезпечення та розвиток житлово-комунального господарства; об'єктів культурно-історичного та релігійного призначення; участь у благодійних акціях; підтримка місцевих культурних, освітніх, спортивних організацій; допомога в ліквідації наслідків стихійного лиха, екологічних та техногенних катастроф³¹⁵. Значимість і пріоритетність проблем корпоративної соціальної відповідальності обумовлені, по-перше, високим ступенем господарського розвитку провідних країн світу, що створюють матеріальні можливості для підтримки сучасних стандартів якості життя населення; по-друге, посиленням ролі нематеріальних факторів економічного зростання, пов'язаних з необхідністю інвестицій в людський капітал. У широкому сенсі корпоративна

³¹⁵ Балабанюк Ж. М. Взаємозв'язок корпоративної соціальної відповідальності та політики руху персоналу організації / Ж. М. Балабанюк // Економіка та держава. 2012. № 3. С. 26.

соціальна відповідальність це добровільний внесок бізнесу в розвиток суспільства в соціальній, економічній та екологічній сферах, часто не пов'язаний безпосередньо з основною діяльністю компанії і виходить за рамки певного законодавчого мінімуму і прийнятих в суспільстві етичних норм³¹⁶.

Однією з найбільших світових ініціатив у напрямку КСВ (КСВ – корпоративна соціальна відповідальність) є Глобальний договір ООН, який закріплює 10 принципів у сфері прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища і боротьби з корупцією. Станом на 2019 рік до нього приєдналися 9913 компаній зі 161 країни світу³¹⁷. З кожним роком кількість компаній, що публічно висвітлюють реалізацію принципів корпоративної соціальної відповідальності, динамічно збільшується. При цьому спостерігається еволюція напрямів корпоративної соціальної відповідальності. На початковому етапі компанії зосереджували увагу на екологічній відповідальності. На другому етапі спостерігалось тяжіння до філантропії, громадської діяльності та волонтерства, на третьому – посилювалася важливість соціальної відповідальності, на четвертому – спостерігається врівноваження бізнесу та суспільства. Нова ера корпоративної відповідальності характеризується поєднанням екологічної, соціальної, фіскальної відповідальності та відповідальності перед персоналом³¹⁸.

У 2019 році над сучасним суспільством нависла невідворотна загроза. Вторгнення вірусу COVID-19 в життя сучасної цивілізації виявилось стрімким і колосальним за своїми масштабом і наслідками. Дуже швидко нова природна стихія, парадоксальним чином, набуває величезного розмаху і швидкості поширення завдяки

³¹⁶ Киварина М. В. Корпоративная социальная ответственность / М. В. Киварина // Экономический журнал. 2011. № 23. С. 116–121.

³¹⁷ Official website of UN Global Compact. URL: <https://www.unglobalcompact.org/>

³¹⁸ Варламова М. Світові тренди розвитку соціальної відповідальності бізнесу / Марія Варламова, Гоар Єнгоян // Галицький економічний вісник. Т. : ТНТУ, 2019. Том 60. № 5. С. 58–65.

інфраструктурі сучасної людської цивілізації. Глобальна пандемія COVID-19 назавжди змінює повсякденне життя, суспільство, держави, економіку, бізнес і сферу зайнятості. В умовах пандемії все більша кількість людей стали гостро потребуватиме підтримки як з боку держави, так і з боку компаній, які здійснюють соціально відповідальну діяльність. Компанії усвідомлюючи свою відповідальність перед населенням, стали створювати нові напрямки діяльності, пов'язані з корпоративною соціальною відповідальністю, щоб згладити негативний вплив пандемії на життя людей.

В реальності підвищення рівня корпоративної соціальної відповідальності в умовах пандемії відбувається нерівномірно. Наприклад, деякі компанії, які спеціалізуються на продажах комп'ютерних, настільних ігор і книг, не чинили підтримки населенню, користуючись вигідною кон'юнктурою на ринку, щоб максимізувати прибуток в умовах пандемії, коли попит на їхні товари виріс в рази. Більш того, багато компаній, в PR-цлях робили офіційні заяви про те, що вони підвищили свій рівень корпоративної соціальної відповідальності, але не тільки не надали підтримки населенню і своїм клієнтам а ще й погіршили їх матеріальне становище. Також деякі компанії, вважали що пандемія – «період невизначеності», тому витрачати будь-яку кількість коштів на соціальні проекти нерозумно і невигідно. Через це стала зміцнюватися думка, що в умовах пандемії рівень корпоративної соціальної відповідальності почав різко знижуватися, так як було виявлено невідповідність запевнень і дій багатьох компаній у сфері корпоративної соціальної відповідальності, але практика показала що дане судження в більшості своїй стало помилковим. Так, деякі компанії стали активно розробляти додаткові КСВ-проекти. Згідно зі спостереженнями агентства Young Group Social, що спеціалізується на КСВ-проектах, значно зросла увага до програм, які реалізує бізнес в рамках своєї корпоративної соціальної відповідальності. Сьогодні багато компаній включилися в боротьбу з вірусом і супутньою кризою. Більшість

великих компаній або переобладнали свої виробництва, або виділили на боротьбу свої товари і послуги, або надали благодійну допомогу нужденним і медичним установам. Компанія Chanel почала випускати медичні маски, компанія Prada – шити медичні комбінезони, а на парфюмерно-косметичних виробництвах LVMH і Bvlgari стали виробляти дезінфікуючі гелі для рук. Взутий бренд Crocs дарує своє взуття працівникам коронавірусних лікарень і централізовано постачає 10 тисяч пар кроксів для медпрацівників кожен день³¹⁹. В якомусь плані пандемія коронавірусу стала тригером позитивних змін: компанії активно включились в боротьбу як з самим вірусом, так і з його наслідками для економіки. У сучасному суспільстві взагалі, та зокрема в умовах цивілізаційного виклику покладеного пандемією COVID-19 корпоративна соціальна відповідальність перетворюється в один з найбільш значущих соціальних регуляторів підтримки стабільності в суспільстві.

У сучасному суспільстві людство активно переймається екологічними проблемами, а науковці спрямовують свої зусилля на дослідження причин порушення екосоціального балансу та пошуках шляхів поліпшення екологічної ситуації. Розвиток науки і техніки в минулому столітті не лише наблизили технологічні можливості людства до глобальних процесів, що відбуваються на планеті, але і зробили ноосферу головною особливістю розвитку планети Земля де людина стає одним з важливих учасників екологічних стосунків. Слід нагадати, що в історії європейської філософії спостерігалися два типи взаємовідносин суспільства і природи, дві парадигми розвитку цих взаємин. Перша це – антропоцентрична парадигма, яка ставить людину в центр світобудови, де людина є центром ціннісної системи координат а інші живі істоти та природа можуть посідати таке місце в ієрархії людських цінностей, проте не мати

³¹⁹ Вedomosti [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/03/23/825930-kompanii-koronavirusom>

аксіологічної самодостатності, не бути самоцінними. Друга – це утилітаризм як окремий випадок антропоцентризму, утилітарне ставлення до природи, утилітарна етика і світосприйняття взагалі визнають тільки об'єкти і цінності які знаходяться в межах інтересів людини. Дані парадигми існують і сьогодні, але в кінці ХХ століття почала затверджуватися альтернативна парадигма, що отримала назву екологічної, екоцентричної парадигми³²⁰. Одними з перших в західній науці до переосмислення взаємовідносин людства та біосфери прийшли американські вчені Каттон і Данлеп. Ще в 70-і роки минулого століття вони сформулювали відмінності антропоцентричної парадигми людської винятковості (старої) і екологічної (нової) парадигми:

1) на відміну від принципу винятковості людини по відношенню до решти тваринам в новій парадигмі людина є однією з багатьох живих істот, включених в глобальне біофізичне середовище;

2) якщо в антропоцентриських світоглядних установах соціальні і культурні фактори, включаючи технологію, були головними детермінантами активності, діяльності людей, то нова парадигма постулює складну і не завжди передбачувану залежність людини від біофізичного середовища, оскільки людська активність включена в складні причинно-наслідкові і зворотні зв'язки з природою;

3) раніше передбачалося, що культура кумулятивна, що соціальний і технологічний прогрес може тривати нескінченно, то тепер люди усвідомлюють, що соціальний прогрес обмежений екологічними законами, які не можуть бути ніким скасовані³²¹.

Нова екологічна парадигма змінює уявлення про стосунки людства і природи. У її рамках природа розглядається як найбільш

³²⁰ Лазар М.Г. Экологическая парадигма современной культуры: миф или реальность? // Уч. зап. РГГМУ, 2008, № 8, с. 184–193.

³²¹ Там само. С. 187.

досконале суще. Світ – це єдине ціле, і людина – елемент його. Американським еколог О. Леопольд та німецький теолог і філософ А. Швейцер обґрунтовують необхідність створення етики, яка врегулює взаємовідносини людини із Землею, з тваринами і рослинами, що мешкають на Землі. Вони назвали її етикою Землі, куди окрім встановлення норм відносин між людьми була включена регламентація відношення людей до природи. Швейцер, виділяє головне поняття екологічної етики «волю до життя» яку має кожна істота на Землі, прагнення до життя – вища цінність кожної живої істоти. Звідси, основою людської поведінки повинні стати відповідальне відношення і шанування будь-якого життя³²².

Вперше пропозиція про необхідність введення в науковий обіг поняття «екологічна відповідальність» прозвучало на доповіді в Римському клубі групою Д. Медоуза «Межі зростання», де переконливо доводилося, що без формування екологічної відповідальності на всіх рівнях, а саме на рівні держави, суспільства і окремої людини екологічної кризи на Землі не запобігти³²³. Екологічна відповідальність розглядається як категорія екологічної етики яка націлена на розробку норм поведінки, на виховання відповідальності і усвідомлення шкоди від власної діяльності кожною конкретною людиною та людства в цілому. Важливим стає не тільки сформувати усвідомлення екологічних ризиків і вміння прораховувати екологічні наслідки дій, але і змінити звички людей. До середини ХХ ст. відповідальність як етична та філософська категорія традиційно вважалася лише предметом оцінки поведінкової діяльності людини і пов'язувалася з її індивідуальною свободою. Але масштабні події які відбуваються у колективній діяльності людей та її технічна інтервенція в природу зумовлює відповідальність людства перед

³²² Швейцер А. Культура и этика. «Прогресс», М., 1973. С. 294-304.

³²³ Медоуз Д., Рандерс Й., Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя: Учебное пособие для ВУЗов. М.: ИКЦ «АКАДЕМКНИГА». 2007. 342 с. Режим доступа [Електронний ресурс] <http://rsabc.ru/userfiles/d.-medouz-y.-randers-d.-medouz-predely-rosta.pdf>

природою. Йонас, німецький і американський філософ, пропонує відійти від індивідуального рівня при розгляданні відповідальності і перенести її на більш глобальний, соціальний рівень. Він говорить про те, що відповідальність потрібно розглядати в більш широких категоріях, будуючи свій категоричний імператив моральності: «роби так, щоб наслідки твого вибору були узгоджені з безперервністю праведного життя на Землі»³²⁴. Екологічна відповідальність має бути орієнтована не стільки на одну окремо взяту особу, скільки на окремо взятий колектив або усе людство. Не людина, а людство стають основною проблемою сучасної етики, й найбільш важливою настановою є моральність не дії, вчинку, але їх наслідків, а метою – неперервність людського життя³²⁵. Отже, екологічна відповідальність покликана перешкоджати поширенню негативних тенденцій техногенної діяльності, враховувати її віддалені наслідки, орієнтувати колективного суб'єкта на збереження природи і людства.

1972 рік, можна сказати, став значущим для всього міжнародного екологічного співтовариства, в цьому році була проведена конференція ООН, головною ідеєю якої було кризовий екологічний стан і його перспективи. Ця конференція була першою в історії яка встановила факт згубного впливу людства на навколишнє середовище на світовому рівні. Важлива за даними мірками зустріч так само була проведена в 2002 році в Йоганнесбурзі де була прийнята Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку. Сталий розвиток розглядається як процес гармонійного економічного розвитку, що задовольняє принципам соціальної справедливості та екологічної відповідальності. Сенс концепції сталого розвитку розкривається як розвиток, який забезпечує задоволення потреб нинішніх поколінь без обмеження можливостей майбутніх поколінь. В рамках

³²⁴ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://elib.ua.edu.ua/items/show/666>

³²⁵ Ільїна Г.В. Сучасні виміри проблеми відповідальності в екологічній етиці у контексті управління сталим розвитком // Економіка розвитку. 2012. № 4. С. 27.

даної концепції виділяються в якості рівноправних три основних напрямки: екологічний, економічний і соціальний. При цьому підкреслюється, що вирішувати сучасні глобальні проблеми необхідно в комплексі, за всіма зазначеними напрямками розвитку, не применшуючи значущості жодного з них. Деякі пункти Йоганнес-бурзької декларації фундаментально описали принципи відповідальності, покладені на сучасне покоління: усі люди на планеті мають по відношенню один до одного рівну відповідальність, а також відповідальність перед майбутнім і усім людством; колективна відповідальність усього людства – наслідування основ стійкого розвитку, модернізація і підтримка їх; у людства є усі необхідні ресурси для того, щоб почати боротися з екологічними проблемами, бідністю і встати на шлях стійкого колективного розвитку; для досягнення світу і загальної стабільності наше суспільство зобов'язане діяти колективно і загальними зусиллями оберігати нашу планету, розвиваючи загальний потенціал людства³²⁶.

Стратегія сталого розвитку як відповідальності перед майбутнім людством в принципі повинна забезпечити не тільки виживання цивілізації, але і реалізацію більш справедливого у багатьох відношеннях розвитку. Основна ідея глобального соціоприродного переходу до сталого розвитку полягає у виживанні, стабільному продовженні існування людства і його подальшої безперервної еволюції. І турбота про задоволення потреб майбутніх поколінь, у концепції сталого розвитку, «виражає не усвідомлену в даний момент часу, але майбутню – свого роду випереджальну гуманну потребу всього людського роду до свого виживання і темпоральності продовження»³²⁷.

³²⁶ Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml

³²⁷ Урсул Т.А. Устойчивое развитие и принцип темпоральной целостности // Соц.-гуманит. знания, 2011, № 5. С. 22.

СУЧАСНІ АГУМЕНТАТИВНІ ПРАКТИКИ: ЛОГІКО-КОМУНІКАТИВНІ КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Поняття аргументації з середини ХХ століття становиться смисловим центром різноманітних філософських дискурсів, а аргументативна комунікація все більше усвідомлюється як майже єдина розумна альтернатива насильству й агресії в різних сферах людського буття, в тому числі в політиці, економіці, праві, повсякденному житті. Аргументація починає сприйматися як «м'яка сила», що протистоїть нерозумінню, недовір'ю, нетерпимості, що постійно виникають в міжособистісних, міжгрупових, міждержавних і міжкультурних відносинах.

Аргументація сьогодні є альтернативою мовчазної незгоди, яка породжується й накопичується завдяки збільшенню «соціальної дистанції» не тільки між окремими людьми, а й між громадянином і державою, між владою й суспільством, між різними соціальними групами всередині суспільства тощо.

При цьому відсутня єдність думок з питання про те, що робить аргументацію ефективною: одні вважають, що головне – її надійне логічне ядро, а інші – що її позалогічні складові. Ці розбіжності мають давні історичні корені. З часів античності аргументувати вчили дві науки: логіка та риторика. Логіка як теорія доведення істотно спиралася на філософське знання про істину, а риторика – на досвід успішних ораторів, які майстерно володіють мовою й вміють переконувати.

Аристотель, який брав участь у створенні обох цих дисциплін, найбільш високо оцінював ораторів, які однаково добре володіли й теорією доведення, й мистецтвом переконання: доведення має проводитися переконливо, а переконання повинно бути доказовим.

ХХ століття починалося з інтенсивних досліджень в області теорії доведення, з побудови точних формалізованих моделей доведення, продовжилося не менш інтенсивними спробами вийти за

межі логічних формалізацій в більш широкий когнітивний простір раціональності. Аристотелевська ідея союзу логіки й риторики починає здійснюватися в неориторичі, змістовній логіці (informal logic), в різного роду теоріях аргументації. Однак з кінця XX століття чітко проявляється й інша тенденція – з'являється руйнівний скепсис щодо можливостей і філософії, і логіки, і риторики в їх вивченні мислення.

В якості прикладу, що ілюструє сучасний стан суспільної та індивідуальної свідомості, наведемо опис А. Артеменко в його книзі про процеси ідентифікації Я³²⁸. Автор констатує, що сам феномен доведення, колись визнаний великим досягненням людства, сьогодні втрачає свою значимість в очах багатьох людей: вони в масі своїй не відчують в ньому потреби. Процеси маніпулювання свідомістю людей виглядають сьогодні не як приховані та нечесні дії окремих підступних софістів, «невелике шахрайство» яких можна викривати за допомогою вказівки на порушення ними правил логіки або риторики. Насправді все набагато гірше, вважає автор: мова йде про глобальне формування масового «ідеального споживача», позбавленого глибоких наукових знань про світ, що не приєднався до високих вимог норм раціональності. Навіть люди з формально високим рівнем освіти не відчують необхідності в раціональних доказах, підміняючи їх марнослівними твердженнями, думками авторитетів, просто емоційними вигуками та ефективними жестами³²⁹.

У масових комунікаціях некерований хаос емоцій топить в своїх глибинах спроби раціональних побудов. Фахівці зазначають, що відбувається «падіння психологічного ресурсу» емпіричного «Я»: людина стає просто соціальним індивідом, але не особистістю,

³²⁸ Артеменко А. Топологія Я в мережевих структурах соціуму: монографія. Харків: Вид. ТОВ «Щедра садиба плюс», 2013. 216 с.

³²⁹ Там само. С. 5–20.

оскільки не має трансцендентного виміру, з яким пов'язані розум і духовність³³⁰.

Дослідження в області теорії аргументації, що наразі тривають, як здається, погано вписуються в подібну ситуацію, яка часто інтерпретується як «перехід» від моделі світу раціонально влаштованого, визначеного, передбачуваного, в якому діють закони й правила, до моделі світу нестабільного, невизначеного, непередбачуваного, в якому немає сенсу шукати закони й правила. Нам кажуть, що дивиться вперед, а не в минуле тільки той, хто вчиться жити в світі хаосу й невизначеності, забувши про старі закономірності. Обґрунтування для подібних висновків шукають в авторитетних працях І. Пригожина, а також в бестселерах Н. Талеба, С. Мадді й ін.³³¹. Назву книги Н. Талеба «Чорний лебідь»³³² ввели в свій лексикон навіть ті, хто її не читав, і вкладає в це словосполучення досить розпливчасті ситуативні смисли. Образ чорного лебедя, який давно був відомий в логіці як застереження проти поспішних індуктивних узагальнень, заснованих на обмеженому досвіді, сьогодні став символізувати панування випадку, принципову відмову від методології наукового прогнозування, що виходить із виявлених закономірностей, стійких тенденцій в спостережуваній динаміці подій. Дещо інший, але теж вельми показовий сенс епітета «чорний» з'являється в роботах, що є пропагандою методологічного анархізму.

К. Бредемайер в книзі «Чорна риторика»³³³ переконує читача користуватися при аргументації «чорної риторикою», тобто вільно

³³⁰ Особистість в умовах кризових викликів сучасності. Мат. методолог. семінару НАПН України / За ред. акад. С. Максименка. Київ, 2016. С. 12.

³³¹ *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен*. 2-е изд. / Под ред. А. Асмолова. М.: ЯСК, 2019. 546 с.

³³² Талеб Н.Н. *Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости*. М.: Азбука-Аттикус, 2012.

³³³ Бредемайер К. *Черная риторика: власть и магия слова*. Пер. с нем. М.: Альпина Паблишер, 2017. 183 с.

маніпулювати всіма доступними риторичними засобами та методами для того, щоб опонент і аудиторія прийшли до необхідного для вас висновку: «Магічна сила мовних засобів полягає в умінні аргументувати й обговорювати, пропагувати й вести суперечку так, щоб мовець завжди перемагав усіма правдами й неправдами ... Той, хто з тактичних міркувань порушує правила ведення розмови й використовує чорну риторичку, виграє»³³⁴. Автор не бачить жодних обмежень, крім міркувань власної вигоди, які діяли б у чорній риторичці. Виходить, що чорна риторика – це окремий випадок «гри без правил», коли дозволена маніпуляція всіма правилами: «Чорна риторика являє собою яскраву, розкішну, багатобарвну суміш найрізноманітніших технічних прийомів, методів та інструментів»³³⁵. І далі: «Чорна риторика ініціює в розмові те несподіване, неспокійне, безпорадне, демотивуюче й деструктивне колективне мовчання, на піку якого раптом, як на замовлення, з'являється уявний «вершник в білих обладунках»³³⁶. Як бачимо, автор вчить нас використовувати як придатний для атаки момент «колективного мовчання», що свідчить про ускладнення комунікації, про відсутність розуміння, про проблематичність претензій на значимість і істинність. Будь-який гарний прийом, застосований несподівано й впевнено, зробить вас переможцем. Аби цей прийом був на користь вашої точки зору. Однак виникають сумніви щодо того, що вигідність, несподіваність і рішучість використання прийому або аргументу достатні для того, щоб вони стали вирішальними й змусили б усіх погодитися з вами. Що робить аргументативний хід сильним і дієвим? Прямої відповіді на це питання в книзі «Чорна риторика» немає. А це, між тим, центральне питання для будь-якої теорії аргументації.

³³⁴ Бредемайер К. Черная риторика: власть и магия слова. Пер. с нем. М.: Альпина Паблишер, 2017. 183 с. С. 12–13.

³³⁵ Там само. С. 16.

³³⁶ Там само.

Чи справді використання правил і прийомів аргументації нічим не обмежене й нічим не спрямовується крім особистої вигоди? І далі: скільки ще багатий арсенал «старої риторики» буде в нагоді для «чорної» риторики? Чи повинен він поповнюватися й за рахунок чого?

Пропоновані нижче роздуми про аргументацію як раз і мають на меті відповісти на деякі з подібних питань. Що є джерелами, які генерують правила, принципи, норми, алгоритми для аргументативних практик, що існують нині в праві, політиці, філософії, науках, повсякденному житті? Які існують критерії, що дозволяють оцінювати ступінь ефективності аргументативних практик в умовах світоглядного «переходу», «повороту», що робить наше суспільство та людину, яка живе в ньому, «транзитивними», «проміжними», «перехідними»?

Відразу зазначимо, що ідея численних «поворотів», «переходів» потребує, на нашу думку, більш глибокого осмислення й, можливо, ревізії. Складний, різноманітний і багатовимірний світ людина пізнає поступово – по частинах, аспектах, напрямках тощо. Перехід до нового аспекту не означає зникнення або повного знецінення попереднього аспекту; скоріше за все слід говорити не про «перехід», «поворот», а про розширення поля зору, про збільшення розмірності нашої моделі світу, ніж про повну зміну моделей. За допомогою поняття уявного планшета, на який нанесено зображення різних проекцій об'єкта, ми повинні поставити проблему співвіднесення всіх цих проекцій в деякому загальному багатовимірному ідеальному просторі, де одночасно присутні всі одноаспектні зображення й де можливий їх синтез в єдину багатовимірну модель. Образ такого планшета як деякого методологічного інструменту колись (в кінці 60-х рр. XX століття) активно використовували «щедровітяне» – учні, послідовники Г.П. Щедровицького. Треба сказати, що цей образ дотепер залишається вельми привабливим і евристичним,

бо дає змогу «зв'язувати й об'єднувати ... способи та стилі мислення»³³⁷.

Відносини «старого» та «нового» зовсім не обов'язково зводити до лінійного розуміння за принципом «до» й «після». Вони можуть одночасно бути присутніми в процесі нашого освоєння світу, характеризуючи його в різних вимірах. Це в повній мірі стосується всіх форм розумових практик, в тому числі аргументативних, в найрізноманітніших сферах нашого життя – в науці, мистецтві, матеріальному виробництві, політиці, спорті, правоохоронній діяльності, охороні здоров'я, освіті і т.д.

Перемикання нашої уваги з одного аспекту світу на інший не є достатньою підставою для констатації «переходу» з одного світу в інший. У цьому сенсі викликає досить скептичне ставлення сам спосіб конструювання таких понять як «постістіна», «постправда», «постісторія», «постлюдина» і подібних, оскільки вони істотно спираються на лінійну модель розвитку світу й нашого пізнання.

Сформулюємо важливі для нас базові положення, прийняті на самому початку вивчення такого феномена як аргументація.

По-перше, жодна точка зору щодо сутності, структури, функції і значення аргументації, яка до теперішнього часу існувала в науці, не повинна бути відкинута. Це не означає просте прийняття всіх точок зору як деякого незв'язного списку, з якого можна довільно вихоплювати що завгодно та коли завгодно. Складна задача, що підлягає розв'язанню, полягає в тому, щоб синтезувати ці різні знання про аргументацію в якесь інтегративне знання, що подібне голограмі, використання якої могло б підвищувати ефективність наших аргументативних практик, могло б удосконалювати якість смислових полів нашого спільного інформаційного простору.

³³⁷ Щедровицкий Г.П. Мышление – понимание – рефлексия. М.: Наследие МАХ, 2005. С. 25.

По-друге, слід визнати залежність рівня досліджень аргументації від рівня розвитку філософії в цілому. І логіка, і риторика, і всі інші вчення про аргументацію завжди детерміновані філософією як теоретичної формою світогляду. Явно або неявно прийняті філософські передумови, що стосуються розуміння людини, її свідомості й мислення, впливають на структуру та функції логічних теорій, їх предметну область. Логіка Гегеля переважно онтологічна, картезіанська логіка, логіка Мілля – переважно гносеологічні, деякі сучасні некласичні логіки – переважно деонтичні або аксіологічні тощо. З появою комунікативної філософії виникає реальна можливість формування комунікативної логіки. Якщо свідомість не монологічна, а інтерсуб'єктна, то й мислення в його різних формах може бути інтерпретовано діалогічно. Вивчення критеріїв ефективності аргументації неможливо й без звернення до категорій, пов'язаних з трактуванням каузальності: закон, принцип, правило, стандарт, раціональність тощо. Зокрема, важливо уточнити співвідношення правильного-належного, правильного-доброго в реальних каузальних відносинах.

По-третє, висунемо припущення, що комунікативна логіка може започаткувати такий етап розвитку логіки та філософії, який можна позначити поняттям «праксеологічна парадигма». Праксеологічна парадигма дозволить синтезувати в собі всі «одноаспектні» концепції логіки: онтологічну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну, комунікативну й інші. В рамках цієї парадигми, на нашу думку, буде можливим встановлення різних напрямків каузальних зв'язків між названими аспектами аргументації як комунікативної діяльності.

По-четверте, в концепції аргументації, яка викладається нижче, ключову роль відіграє прийняття постулату, що аргументація – це вид комунікації, взаємодія свідомостей комунікантів, її особливий окремий випадок, і, отже, аргументація повинна підкорятися всім вимогам, що пред'являються до успішної комунікації, і, крім

того, особливим правилам, що відображають специфіку даного виду комунікації. Вчення про аргументацію цілком може стати ключовим розділом комунікативної логіки. Головною метою останньої є досягнення взаєморозуміння й взаємної згоди комунікантів при обговоренні та прийнятті ними спільних рішень. Далі звернемося до більш детального викладу деяких ключових моментів запропонованої концепції.

Комунікативна філософія й ідея комунікативної логіки

Докладний аналіз передумов виникнення комунікативної філософії не входить в наші завдання. Обмежимося важливим для нас демонстративним прикладом.

У 1945 році одному з майбутніх основоположників комунікативної філософії – Юргену Габермасу – виповнилося 15 років. Він встиг усвідомити, наскільки відчуття катастрофи у багатьох його співвітчизників було сильніше, ніж здатність осмислити те, що відбувається, й намітити перспективи майбутнього життя. До прийняття іншого світогляду, інших цінностей, які, в основному, транслиювалися ззовні, німецьке суспільство не було готове. До того ж, як зазначає Ю. Габермас, в університетах продовжували викладати ті ж професори, які ще недавно стилізували фашизм під «посилення буття», які були переконані, що езотерична істина доступна лише небагатьом, і вже точно не доступна масам. Таємне презирство до всього усередненого, культ обраних одинаків залишалися незмінними. Все публічне й масове здавалося несправжнім, мовчання здавалося вище говоріння, а порядок – вище рівності й самовизначення³³⁸. Вельми актуальним для нас видається опис Габермасом тодішніх розчарувань тих, хто був налаштований на докорінні зміни: «Безперервне збереження суспільних еліт

³³⁸ Хабермас Юрген. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Пер. с нем. М.Б. Скуратова. М.: Весь мир, 2011. С. 23.

і структур заобонів, за допомогою якого влада купувала схвалення своєї політики, надавала паралізуючого впливу. Не було ні розриву, ні зміни менталітету – ні морального оновлення, ні зміни політичного настрою»³³⁹. Те, що духовно обеззброїло німецькі еліти перед натиском нацизму в 30-і роки, – підспудно зберігалось. Це, вважає Хабермас, – «злочасне поєднання націоналізму й обивательського чванливого антисемітизму»³⁴⁰. Що могло б реально змінити еліти суспільства та всю ситуацію? З точки зору Ю. Габермаса, це могла бути тільки загальна «внутрішня робота» самих німців, розвиток їх самосвідомості, використання власного досвіду й духовного потенціалу, притому мова йшла не про одинаків, а про все суспільство. Ніякий вплив ззовні, ніякі суто адміністративні дії влади не могли бути ані вирішальними, ані достатніми. У цій обстановці й зароджується ідея комунікативної філософії, яка полягає у визнанні величезної сили та величезної значущості інтерсуб'єктивності. Монологічне трактування свідомості як особистості, так і соціуму визнається обмеженим. Воно повинно бути подолане більш повним розумінням виведення будь-якого «Я» з його відносин з іншими, а також розумінням залежності свідомості соціуму від свідомості кожного «Я». Публічний простір інтерсуб'єктивності, з точки зору Габермаса, має здатність «об'єднувати різне, і в той же час не прирівнювати його елементи один до одного»³⁴¹. Якщо цей публічний простір формується вільно, не деформується ні зовнішнім, ні внутрішнім тиском, нав'язуванням, заборонами, привілеями та іншим, то він стає й місцем, і джерелом, і механізмом вироблення того світогляду, того колективного змісту свідомості, яке дає можливість розкритися та активно розвиватися кожній окремій особистості, що бере участь в творенні якісно нового соціуму й нової форми раціональності, яка

³³⁹ Хабермас Юрген. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Пер. с нем. М.Б. Скуратова. М.: Весь мир, 2011, с. 22.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само. С. 24.

об'єднує його. «Лише живе й по можливості дискурсивне формування громадської думки могло просувати вперед цей процес»³⁴².

У 1953 році студент Габермас прочитав свіжовіддруковану роботу Гайдеггера, свого духовного вчителя, «Введення в метафізику». Тут було викладено зміст лекцій Гайдеггера 1935 року. Юрген Габермас, за його словами, «залишаючись старанним учнем Гайдеггера», був схвилюваний і «відчув недовірливий жах», викликаний деякими моментами позиції кумира. Перш за все, це стосувалося прагнення девальвувати розум, бажання залишити істину надбанням небагатьох, а також заперечення морально-політичної відповідальності філософів за наслідки масових злочинів, за фатальне «безумство», за яке нібито вони не несуть особистої відповідальності. Ю. Габермас написав статтю «Мислити з Гайдеггером проти Гайдеггера», де вступає в дискусію з учителем. Він вважає, що філософ несе відповідальність за дискурсивний рівень публічних дискусій. «Той, кого не запитали», «тобто не отримуючи доручень ні з якого боку», філософ «повинен намагатися покращувати гідний жалю дискурсивний рівень публічних дискусій». Не слід плутати при цьому вплив і владу: «На державній службі інтелектуали перестають бути інтелектуалами»³⁴³. Філософ до влади не рветься, але інтелектуально впливає на стан свідомості суспільства.

Для Юргена Габермаса була важливою участь інтелектуалів в публічній, по можливості дискурсивній, тобто аргументативній, вільній комунікації, де люди «обмінюються підставами, доводами, щоб довести претензії на значимість що стали проблематичними. Дискурс повинен дозволяти реалізувати в повному обсязі невимушений тиск кращого аргументу»³⁴⁴ (виділено нами – Л.С. та І.М.). Кожен комунікант повинен бути адекватним (осудним)

³⁴² Хабермас Юрген. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Пер. с нем. М.Б. Скуратова. М.: Весь мир, 2011, с. 24.

³⁴³ Там само. С. 25.

³⁴⁴ Там само. С. 20.

в тому сенсі, що він «в змозі при відповідних обставинах привести більш-менш прийнятну підставу, виходячи з якої він (або вона) поводився або висловлювався (або дозволяв собі реагувати) так, а не інакше»³⁴⁵. «У комунікативній дії ми ... мовчазно виходимо з того, що всі її учасники є осудними акторами», тобто несуть «відповідальність за свої дії й висловлювання» [там же]. Досить наївними виглядають сподівання на комунікацію, діалог самі по собі. Цінністю й для особистості, й для соціуму є далеко не будь-яка комунікація, не будь-який діалог, а лише правильно організована аргументативна комунікація, правильно організований дискурсивний діалог осудних (адекватних) суб'єктів. Правильно організований, по Габермасу, це означає: що передбачає вільну й рівну участь всіх його суб'єктів; заборона на будь-які перешкоджання вираження своєї точки зору кожним комунікантом; вільне прийняття й обов'язкове дотримання вихідних принципів, правил комунікації, вихідних загальних знань, установок. Все це забезпечує можливість появи й «невимушеного тиску кращого аргументу», й тільки такого тиску.

Крім важливих ідей інтерсуб'єктивності, комунікативної раціональності, в поглядах Ю. Габермаса для нас важлива також його думка про філософію як медіатора, який забезпечує зв'язок, взаємодію між різноманітними культурами й життєвими світами комунікантів. Філософія не тільки допомагає висловити позиції комунікантів на мові комунікативної раціональності, а й пропонує арсенал засобів встановлення зв'язків і розділень, співпраці на основі універсально значущих норм, принципів і тверджень. Так будь-яким правилам дискурсивної комунікації, з точки зору Ю. Габермаса, має передувати прийняття деякого морального принципу, що є необхідною основою поведінки й будь-яких міркувань

³⁴⁵ Хабермас Юрген. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Пер. с нем. М.Б. Скуратова. М.: Весь мир, 2011, с. 38.

комунікантів³⁴⁶. К.-О. Апель вважає допредикативне визнання етичних принципів необхідною умовою самої можливості побудови логіки³⁴⁷.

Під впливом ідей комунікативної філософії та етики комунікації, сформованих Ю. Габермасом, К.-О. Апелем, Ст. Тулмінем, К. Ясперсом і іншими, набули значного поширення різноманітні дослідження процесів комунікації, включені практично в усі сфери життя суспільства.

Ідеї щодо побудови цілісної теорії комунікації, соціальної взаємодії, соціальної комунікації тощо виникали не один раз і не у одного дослідника ХХ століття. Над цим розмірковували й українські дослідники. Прикладом цього є робота відомого українського філософа М.В. Поповича «Раціональність і виміри людського буття»³⁴⁸, в якій, поряд з іншими рефлексіями щодо рівнів та аспектів раціональності, представлені нариси можливої теорії комунікативної дії. На жаль, цілісна, розроблена теорія так і не була побудована, але ідеї, які висловив Мирослав Володимирович, певним чином корелюють с ідеями Ю. Габермаса, а в деяких аспектах, доповнюють їх. Ми маємо розуміти, що Ю. Габермас та М.В. Попович мали різні підстави та різні цілі щодо побудови своїх теорій.

Якщо Юрген Габермас центральне місце відводить питанню взаєморозуміння як необхідної умови й необхідного компоненту розвитку суспільства та будує свою теорію з позиції діалогу, то М.В. Попович ставить на меті показати багатовимірність людини, її неоднозначність та продемонструвати додатковість багатьох філософських позицій. Позиція М.В.Поповича – монологічна. Він пропонує розглядати спілкування як дію, а «будь-які, в тому числі

³⁴⁶ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб: Наука, 2001. С. 99-100.

³⁴⁷ Апель К.О. Трансформация философии. М.: Логос, 2001. С. 299.

³⁴⁸ Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Видавництво «Сфера», 1997. 290 с.

інтелектуальні, дії як **вчинки** з наслідками, що вимагають відповідальності»³⁴⁹. Однією з головних умов, за яких можлива дія, за М.В. Поповичем, це умова «заміру акту», тобто будь яка дія, і спілкування як дія, повинні мати певний намір. І далі, за видами намірів, він пропонує виділяти види комунікацій, точніше – виміри комунікації.

Оскільки підстави, вихідні позиції авторів розрізняються, то і подальші теоретичні розробки мають різні акценти.

М. В. Попович говорить про необхідні умови комунікативного акту, до них відносяться:

- 1) умова наявності учасників дії;
- 2) умова вільного вибору («мається на увазі, що кожен учасник дії – і агент, і адресат – має множину експектацій, з яких робиться вибір (наприклад, гіпотез, намірів, очікувань, надій, побоювань, способів самовираження, оцінок тощо)»³⁵⁰;
- 3) умова заміру акту – комунікативний акт повинен мати ціль або задум;
- 4) умова реальності, якій співставляється дія – реальність може виступати як об'єктивна реальність, реальність власного внутрішнього стану чи реальність експектацій, тобто побажань, оцінок, очікувань тощо, крім того, «з точки зору дії реальність, з якою має рахуватися агент, підлягає повній або частковій зміні»³⁵¹;
- 5) умова здійснення акту, тобто акт має бути здійснений;
- 6) умова наявності наслідків дії, оскільки якщо розглядати комунікативну дію як процес, то вона може оцінюватися лише тоді, коли вона має наслідки³⁵².

В цілому комунікативний акт буде виглядати так: «у кожного агента і кожного адресата (1) існують різні експектації (2) і має місце

³⁴⁹ Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Видавництво «Сфера», 1997. 290 с. С. 78.

³⁵⁰ Там само.

³⁵¹ Там само.

³⁵² Там само. С. 78–79.

певний реальний стан (4) і дія агента має мету (3), що реалізована (5) і має наслідки (6)»³⁵³. Параметр, за яким оцінюють дію – її ефективність, отже ефективна комунікативна дія – це дія, в якій наміри збігаються з наслідками.

Ключовим моментом і в оцінці комунікативної дії, і в розумінні видів (вимірів) комунікації є розуміння видів реальності в якій існує людина, і з позицій якої вона будує свої експектації, а також наміри. Їх формує, як пише М.В. Попович, три виміри діяльності, три виміри людини – розум, воля та почуття. Тому ми можемо комунікувати у вимірі розуму, тобто реальності наявного фізичного світу, і тоді ефективність комунікативного акту буде пов'язана з істинністю інформації; у вимірі волі, тобто в реальності наміру впливу на комуніканта, і тоді ефективність буде пов'язана з успішністю цього впливу; та у вимірі почуттів, тобто в реальності залучення до співпереживання, і тоді ефективність буде пов'язана з передачею емоційного стану.

Отже ми бачимо, що те, що Ю. Габермас називає комунікативною дією у М.В. Поповича є одним з можливих видів комунікативної дії.

М.В. Попович виділяє три фундаментальні виміри комунікації: когнітивний, сугестивний та експресивний. Такий поділ він пов'язує з виокремленням трьох груп мовних актів, а саме: константивів, сугестивів та експресивів³⁵⁴, які в свою чергу, виділяються в залежності від вимірів людської діяльності – розуму, волі, почуттів. На думку Мирослава Володимировича, опис комунікації виходить з фундаментальної філософської позиції сприйняття дійсності як ситуації невизначеності та теми для обговорення, тобто «тематизації» дійсності, наслідком з якої є те, що людина опиняється в контексті невизначеності, породжує низку очікувань щодо

³⁵³ Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Видавництво «Сфера», 1997. 290 с. С. 80.

³⁵⁴ Там само. С. 71.

наслідків з цієї ситуації (це і є породження «можливих світів», які є різними за метою, за ставленням до дійсності тощо), те що він називає експектаціями. Різні виміри комунікації є різними засобами подолання невизначеності.

Когнітивний вимір комунікації є подоланням невизначеності щодо певного реального стану речей або подоланням невизначеності щодо знань про певну реальність. Він пов'язаний з таким виміром діяльності як розум. «В когнітивному вимірі кожен мовний акт є повідомленням про щось і тільки повідомленням. Він може бути істинним або хибним (з проміжною серією імовірнісних оцінок). Пошуки критеріїв істинності жодною мірою не виходять за межі когнітивного дискурсу, за межу оцінок істинності-хибності, кудись в апеляції до ефективності, «практики» тощо»³⁵⁵). Як бачимо, у когнітивному вимірі комунікації мова йде про претензії на істинність (у термінології Габермаса) та тематизацією для цього виміру є прояснення певної ситуації, інформація про ситуацію.

Сугестивний вимір комунікації характеризується М.В. Поповичем як пов'язаний з намірами, бажаннями, цілями. Це – вимір волі. Цей вимір долає невизначеність реалізації мети в реальності: «Якщо ми розглядаємо норму як таку ж неможлиму реальність, як і усе, з чим рахуємося як незалежним від нас, то істина в сугестивній комунікації є співпадіння дії і реальності (дії і цілі, дії і норми як реальності)»³⁵⁶. Тобто тематизацією цього рівня є цілеспрямована дія, що перевіряє себе на відповідність з реальністю, і з нормами в тому числі, одним з аспектів цього виміру є претензія на нормативність.

Експресивний вимір комунікації є вираженням ставлення, відношення суб'єкта до певної ситуації, або реальності в цілому. Вимір

³⁵⁵ Попович М.В. Рациональность и измерения человеческого бытия. К.: Издательство «Сфера», 1997. 290 с. С. 73.

³⁵⁶ Там само. С. 75.

почуттів. «Аналог істини – відношення висловлення до реальності – в експресивному вимірі, співвідношення виразу і замірів, тобто оцінюється на щирість і фальш», і далі «Експресивний вираз є вираз оцінки, що сполучає, зв'язує, з'єднує, зшиває нас з нашим світом», – пише М.В. Попович³⁵⁷. Таким чином, в цьому вимірі долається невідзначеність емоційного відношення до ситуації, світу, опонента, іде поділ на свій / чужий, прийнятий / неприйнятий, правдивий / фальшивий, можна сказати що одним з аспектів експресивного виміру є претензія на правдивість.

Отже, спираючись на теорію мовних актів Дж. Остіна та Дж. Серля, М.В.Попович здійснив класифікацію вимірів комунікації, яка достатньо схожа на ідеї, які висловив Ю.Габермас, що в мовному комунікативному акті виражаються претензії на істинність, нормативність та правдивість. Крім того, М.В. Попович аргументує та робить висновок, що керуючись розумінням різних вимірів комунікації, можна побачити, що дискусії про свободу й необхідність та дискусії навколо проблеми істини не можуть прийти до остаточного розв'язання, оскільки їх підґрунтям є різні виміри комунікації, вони відштовхуються від різних вимірів людини. Людина насправді багатомірна, тому теорії раціональної дії, комунікативної дії, комунікації та аргументації в цілому мають враховувати цей аспект й будувати цілісний образ людини.

Прямим наслідком формування комунікативної філософії є ідея комунікативної логіки, яка отримала два основних напрямки реалізації, насправді тісно пов'язаних один з одним: інтерпретація всіх форм мислення, які вже вивчаються логікою, з точки зору їх функцій в комунікації, а також розширення логічної теорії за рахунок включення в неї нового розділу – логічної теорії аргументації. Додавання теорії аргументації не є при цьому

³⁵⁷ Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Видавництво «Сфера», 1997. 290 с. С. 76.

простим приєднанням нового розділу до старих: аргументація як найбільш складна й важлива з усіх логічних форм детермінує якість інших логічних форм, що входять в неї в ролі обов'язкових елементів. Іншими словами, всі інші форми думки (поняття, судження, умовивід, доведення) повинні бути переосмислені в плані виконання ними певних функцій в аргументативних процесах.

Комунікативна логіка повинна вирішувати проблему підвищення ефективності аргументації, використовуючи весь арсенал логічних засобів, всі досягнення логіки протягом усієї її історії. Всі правила успішної комунікації повинні бути інтерпретовані як правила успішної аргументації. Крім того, комунікативна логіка повинна враховувати специфіку аргументації, її видові відмінності. Головне з цих відмінностей полягає в тому, що аргументація з'являється тільки у випадках порушень, відхилень, переривання комунікації, тобто у випадках, коли взаєморозуміння людей утруднено, стає проблематичним. Юрген Габермас називає комунікативною дією саме ту дію, коли метою стає не просто обмін інформацією, а подолання труднощів у комунікації, що призвели до відсутності взаєморозуміння сторін. Там, де немає взаєморозуміння, з'являється потреба в аргументації як комунікативній дії, здатній це взаєморозуміння відновити, створити.

Критерії оцінки якості та ефективності аргументації можна умовно поділити на три рівні: загальні критерії, якими вимірюють успішність комунікації (родові ознаки); специфічні критерії успішності аргументації (відмінності від інших видів комунікації); інтегративні системні критерії якості аргументативних практик, що включені в контекст культури даного соціуму. Комунікативна логіка, швидше за все, повинна охоплювати критерії всіх трьох рівнів. Критерії філософського рівня були названі вище. Звернемося до двох інших рівнів.

Поняття комунікації. Загальні критерії ефективності комунікації

У другій половині XX століття виникли десятки варіантів теорії комунікації. Сформувалося загальне поняття комунікації, виокремилися деякі рекомендації, правила, принципи, виконання яких при інших рівних умовах підвищує ефективність комунікації, робить її більш успішною.

Е. Гріффін визначає комунікацію в найзагальнішому її розумінні так: «Комунікація – це пов'язаний з відносинами процес створення та інтерпретації повідомлень, які викликають певну реакцію»³⁵⁸. Деталізуємо, уточнимо це визначення й сформулюємо наше робоче визначення.

Комунікація – це інтерсуб'єктне відношення з прямим і зворотним напрямками, яке реалізується в процесах виробництва, передачі та інтерпретації повідомлень, а також в результаті взаємодії цих процесів один з одним.

Для нас важливо, що всі перераховані елементи комунікації є також елементами аргументації. Характер відносин між ними визначає структуру, властивості як комунікації, так і аргументації як її виду, а разом з тим деякі емерджентні характеристики, такі як ефективність, складність, значущість в контексті більш широкої життєвої ситуації, життєвого світу, культури.

Ефективність комунікації вимірюється зазвичай в двох аспектах: результативності та прийнятності.

Про *результативність*, в свою чергу, можна говорити в локальному (абстрактному) й в широкому сенсі. Локальне розуміння полягає в тому, що відправлене адресантом повідомлення отримано й зрозуміло адресатом, і останній дав відповідь (реакцію), що це підтверджує. У широкому, більш змістовному сенсі

³⁵⁸ Гриффін Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманит. Центр, 2015. С. 37.

результативність – це така зміна свідомостей комунікантів, яка настає внаслідок обміну повідомленнями (іноді цілої серії обмінів) та призводить до виникнення нових смислів, нових структур в загальному інформаційному просторі комунікації, відмінних від тих, що були у свідомості комунікантів до початку комунікації. Можна говорити про результативність комунікації ще в іншому аспекті, а саме щодо досягнення (або недовсягнення) поставленої комунікантами мети. Наприклад, в якій мірі досягнута згода сторін в розумінні й прийнятті деякої інформації; чи розв'язаний конфлікт, чи врегульований або ж він залишився без змін.

Результативність комунікації, принаймні в одному із зазначених трьох смислів, зазвичай вважають важливим критерієм оцінки якості комунікації. Іншим, не менш значущим показником якості комунікації можна визнати її *прийнятність* з точки зору прийнятих в даному соціумі стандартів, принципів, правил, заборон, еталонів, що закріплюють прийняту форму раціональності. Йдеться в тому числі про ступінь довіри соціуму до організації, до способів здійснення комунікації.

Результативність та прийнятність як критерії якості комунікації активно використовуються в існуючих теоріях комунікації (і, відповідно, в теоріях аргументації). Застосування критерію результативності можливо в повній мірі при оцінці комунікації, що вже закінчилася. Чималу роль при практичному застосуванні набуває другий критерій якості комунікації, складові елементи якого відомі до початку комунікації та можуть використовуватися як орієнтири в процесі побудови комунікації, що може, в кінцевому рахунку, збільшити шанси на хороший результат. У цьому плані цікаво звернутися до тих норм, зразків, правил комунікації, які виявляються й формуються в теоріях комунікації. В оглядовій книзі Е. Гріффіна на підставі аналізу декількох десятків теорій і численних комунікативних практик виділяються десять універсальних характеристик (принципів) комунікації, дотримання яких при інших

рівних умовах робить комунікацію більш успішною³⁵⁹. Більшість цих принципів стосуються суб'єктів комунікації і відносин між ними, і тільки менша їх частина частково стосується змісту та форми повідомлень. Автор дає всі ці принципи як ті, що відносяться до одного рівня, рівноправні. Однак необхідно зазначити, що один з цих десяти принципів повинен бути поставлений на особливе місце, оскільки він неявно впливає на способи інтерпретації та застосування всіх інших принципів.

Йдеться про принцип мотивації. Перш ніж вступити в комунікацію, слід чітко уявляти собі, *заради чого* це робиться. *Принцип мотивації* у Гріффіна формулюється так: «Комунікація мотивована нашою основною соціальною потребою у встановленні зв'язку, досягненні й встановленні контролю, так само як і нашим сильним бажанням знизити невизначеність і занепокоєння»³⁶⁰.

Заради чого ж ми вступаємо в комунікацію? Заради задоволення наших потреб і бажань. Основна, базова потреба людини, з точки зору автора, – встановлення зв'язку з іншими людьми, з суспільством, з групою. Інші чотири потреби: досягнення потрібного для нас конкретного результату; потреба у встановленні контролю (над процесом, ситуацією, над іншими комунікантами тощо); бажання знизити невизначеність (пізнавальна потреба); бажання знизити занепокоєння (в тому числі потреба в безпеці). Цей перелік можна критикувати з точки зору повноти, зв'язності. Але головний недолік запропонованого Е. Гріффіном трактування принципу мотивації полягає в іншому. Він проявляється в подальшій інтерпретації перерахованих потреб тільки через призму «вигод і витрат, що сприймаються»³⁶¹. Але таке трактування занадто вузьке, щоб бути адекватним для всіх без винятку комунікативних, в тому числі

³⁵⁹ Гриффин Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманит. Центр, 2015. С. 651–670.

³⁶⁰ Там само. С. 652.

³⁶¹ Там само. С. 652.

аргументативних практик. Аргументація, що пов'язана, наприклад, з відновленням справедливості, захистом почуття власної гідності, з науковим пошуком істини або, скажімо, із захистом філософської тези про необхідність ноосферного мислення, – не може бути безпосередньо інтерпретована тільки як прагнення до вигод і до зменшення витрат. Філософський погляд на мотивацію орієнтує нас на більш широкі категорії «цінність» і «значимість».

Жан Бодрійяр, наприклад, критикував спроби надягати «ринкову оболонку» на всі види цінностей: «Поряд з ринковою існують і моральна, і естетична форми цінності, що функціонують в межах жорсткої опозиції добра і зла, прекрасного і потворного. Але яку б з цих форм я ні розглядав, мене не покидало відчуття, що світ речей в змозі жити й іншим, специфічним життям, про яке можна судити на прикладі культур, де немає місця ані трансцендентності цінності, ані трансцендентності ... влади»³⁶². Не всі цінності побудовані за принципом контракту: є, наприклад, відносини причетності, знаковості. Є, нарешті, зона імморальності³⁶³. Для нас важливо це висловлювання французького філософа перш за все тому, що тут поставлено питання не тільки про різноманітність цінностей, а й про кордони застосування самої категорії цінності, про різноманітність сфери значимості й сфери цілепокладання.

Це означає, що принцип мотивації, якщо ми приймаємо його як системотвірний принцип організації успішної комунікації, повинен розумітися досить широко, принаймні, не в сенсі вузького прагматизму, який оперує тільки критеріями корисності, вигоди та витрат.

Решта дев'ять принципів, виділених в теорії комунікації, в більшості своїй стосуються регулювання відносин між суб'єктами кому-

³⁶² Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Пер. с фр. Екатеринбург: Академический бестселлер, 2006. С. 15.

³⁶³ Там само. С. 16.

нікації, і разом з принципом мотивації можуть бути розглянуті в якості критеріїв оцінки ефективності комунікації. Їх виконання наближає досягнення найвищої якості комунікації.

Образ власного «Я». «Комунікація впливає та підпадає під вплив нашого почуття ідентичності, яке в значній мірі формується в контексті нашої культури»³⁶⁴. Вступаючи в комунікацію, людина повинна чітко усвідомлювати, в якості кого вона в ній бере участь: як особистість («Я» – ідентифікація), як представник певної групи («Ми» – ідентифікація). Образ «Я» формується в процесі комунікації: я реаую на те, як інші сприймають мене; я виконую роль іншої людини, бачу себе його очима, і своїми, тим самим я розвиваю своє почуття ідентичності. Але цей розвиток відбувається в рамках того образу «Я», який сформований культурою, в якій людина народилася й виросла, в якій здійснювалося її входження в життя суспільства. Чим більше схожий у комуніканта його власний образ «Я» на його образ, створений іншими, тим вище шанси, що він правильно вибудує свої відносини з іншими комунікантами.

Адаптація до аудиторії. «Свідомо адаптуючи людиноцентровані повідомлення конкретно до даної ситуації, ми збільшуємо ймовірність досягнення наших комунікативних цілей»³⁶⁵. Сенс цього принципу полягає у врахуванні двобічності комунікативної дії: кожне повідомлення має враховувати особливості не тільки ситуації, але й стан свідомості того, до кого воно звернено (адресата). Ту ж саму двосторонність комунікації фіксує й *принцип очікування*: «Те, що ми очікуємо почути або побачити, буде впливати на наше сприйняття, інтерпретацію та реакцію під час взаємодії»³⁶⁶. Як бачимо, інтерсуб'єктне ставлення вимагає не тільки враховувати стан свідомості адресата, а й прогнозувати його реакцію на ваше

³⁶⁴ Гриффін Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманитарний Центр, 2015. С. 655.

³⁶⁵ Там само. С. 659–660.

³⁶⁶ Там само. С. 658.

повідомлення. Чим більш точний буде ваш прогноз, тим більш очікуваною для вас буде реакція адресата, тим більше шансів на ваш успіх в комунікації.

Два наступних принципи стосуються регулювання взаємодії комунікантів, його спрямованості на отримання такого результату, який у рівному ступені влаштовує комунікантов, так само значущий і прийнятний для всіх. Це принцип спільного значення й принцип соціального конструювання. *Спільне значення*: «Наша комунікація успішна в тій мірі, в якій ми поділяємо спільну інтерпретацію використовуваних нами знаків»³⁶⁷. *Соціальне конструювання*: «Люди, які беруть участь в розмові, спільно конструюють свої власні соціальні реальності та одночасно формуються світами, які вони створюють»³⁶⁸. У першому з цих принципів йдеться про пошуки (або про побудову) спільних смислів і значень для використовуваних в комунікації слів і виразів. Зрозуміло, що якщо тезауруси комунікантов не мають спільних значень, то взаєморозуміння між ними в принципі неможливо. Другий принцип фіксує увагу на моделях реальності, з яких виходять комуніканти. Моделі ці, як правило, різні, але завдання полягає в тому, щоб побачити їх перетин, можливість взаємовпливу, взаємокорегування, без яких знов-таки досягнення взаєморозуміння неможливо. Ваша модель ситуації впливає на вашу поведінку в комунікації; чим більш варіативна, рухлива ця модель, тим більш чутливі ви до змін в смисловому просторі комунікації, тим більше шансів на успіх. Зазначимо, однак, що застосування принципів адаптації, спільного значення й соціального конструювання має відбуватися в межах, заданих образом системного Я та мотивацією цього Я; у протилежному

³⁶⁷ Гриффін Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманитарний Центр, 2015. С. 663.

³⁶⁸ Там само. С. 661.

випадку, комунікант може виявитися на позиціях Іншого (втім, такий окремий випадок можливий, якщо точки зору дуже близькі). Взагалі ж навіть досягнутий консенсус не виключає збереження відмінностей в точках зору акторів.

Наступна група принципів, на перший погляд, стосується змісту й форми повідомлень, якими обмінюються комуніканти. Але при уважному прочитанні стає зрозумілим, що і вони стосуються міжсуб'єктних відносин в комунікації, того, що зближує або віддаляє точки зору комунікантів.

Принцип достовірності: «Наші вербальні та невербальні повідомлення підтверджують або заперечують сприйняття іншими людьми нашої компетентності й характеру»³⁶⁹. Валентність наших повідомлень тут опосередковано пов'язується з рівнем нашої компетентності в очах інших комунікантів, тобто з розумом, знаннями, досвідом, статусом – з точки зору Іншого. Крім того, при оцінці достовірності наших повідомлень іншими учасниками комунікації враховується наш характер, тобто особисті риси, які Аристотель відносив до етосу та пафосу (на відміну від логосу, що припускається компетентністю). Іншими словами, достовірність повідомлення оцінюється не тільки за змістом, а й на підставі того образу автора, який склався у тих, кому спрямовано це повідомлення. Ймовірно, ця оцінка залежить ще й від співвідношення характеристик автора й аудиторії, до якої він апелює.

Наратив: «Ми реагуємо позитивно на історії та драматичні образи, з якими ми можемо себе ідентифікувати»³⁷⁰. В процесі обміну повідомленнями комуніканти можуть краще розуміти один одного, якщо використовують такі наративи, які виявляються співзвучними їх життєвим світам, їх особистому досвіду.

³⁶⁹ Гриффін Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманитарний Центр, 2015. С. 656.

³⁷⁰ Там само. С. 665.

Принцип наративу, як бачимо, стосується вибору відповідного інструментарію впливу на Іншого. В даному випадку передумовою успіху є а) наявність ідентичних переживань (реальних або потенційних) в досвіді комунікантів; б) співзвуччя наративу (в якості метафори, аналогії, символу тощо) проблемі, що обговорюється.

Два інших принципи стосуються форми комунікації, її організації.

Принцип діалогу вказує на діалог як нормальну й найбільш бажану форму комунікації, а *принцип поведінки в конфлікті* застерігає, що спроби уникнути конфлікту в комунікації можуть іноді нашкодити її справжньому успіху.

«Діалог – це прозора розмова, яка часто призводить до несподіваних наслідків у відносинах в силу глибокої поваги сторін до несумісних голосів»³⁷¹.

«*Конфлікт*»: «несправедлива комунікація пригнічує необхідний конфлікт; здорова комунікація може зробити конфлікт продуктивним»³⁷².

Обидва ці принципи ведуть до успіху лише в правильно організованій комунікації, тобто коли комуніканти визнають свободу висловлювань, рівність можливостей брати участь в комунікації для всіх, незважаючи на статус, загальне обов'язкове прагнення до взаємності й взаєморозуміння, обов'язковість дотримання етичних правил, які можна застосувати до кожного комуніканта. У той же час Ем Гріффін зазначає, що на практиці діалог, як і взагалі правильно організована комунікація, надзвичайно рідко зустрічається; проте далі визнає, що «рідкість НЕ нівелює цінність цієї справжньої та підтримуючої форми комунікації»³⁷³. Рідкість же пов'язана, по Гріффіну, з наявністю численних обставин і відносин,

³⁷¹ Гриффін Ем. Коммуникация: теории и практики / Пер. с англ. Харків: Гуманітарний Центр, 2015. С. 668.

³⁷² Там само. С. 666.

³⁷³ Там само. С. 669.

які заважають та відволікають, а саме: законні права, невпевненість, нудьга, ревності, переривання, тимчасові рамки, головний біль, задріість та інше. Деяко дивними виглядають в цьому списку «законні права». Проте, саме юридичні контексти дають підстави для сумнівів в тому, що діалог – справжня форма комунікації. Судова суперечка, як здається, найменше схожа на «прозору розмову», яка «часто призводить до несподіваних наслідків» і яка пов'язана «з глибокою повагою до несумісних голосів». І «прозорість» тут рідко є еталоном для міжсуб'єктних відносин, і «несподівані результати» не є нормою або навіть очікуваним варіантом: навпаки, рішення суду повинно бути передбачуваним як для юристів, так і для аудиторії, для широкої публіки в тій мірі, в якій воно висловлює логіку права й верховенство закону. Виступи сторін у суді частіше схожі на серію опосередковано пов'язаних монологів. Говорити про «повагу до несумісних голосів» взагалі не доводиться: замовчування про все, що є несумісним з точкою зору, яка викладається, повне ігнорування всього, що «непорівнянне», – нормальна поведінка комунікантів в судовому процесі. І все-таки можна погодитися із загальним висновком Е. Гріффіна про цінності діалогу як справжньої та підтримуючої форми комунікації. При всій удаваній монологічності виступів учасників судового спору, ця серія монологів повинна прагнути наблизитися до діалогу, і критерієм цього наближення виступає виконання якраз згаданих вище загальних принципів комунікації, загальних характеристик правильно організованої комунікації (до речі вони нерідко виявляються передбаченими існуючими процесуальними кодексами).

Підводячи попередній підсумок, слід зазначити, що принципи й правила комунікації не належать ані до логічної теорії доказу, ані до риторики в їх класичному розумінні. Ці принципи надбудовуються і над логікою, і над риторикою аргументації. Вони можуть бути умовно розділені на дві групи. Перша група – вимоги загальногуманітарного, світоглядного, в тому числі філософського рівня.

Вони сформульовані в комунікативній філософії та задають спрямованість комунікації на досягнення взаєморозуміння її учасників, на забезпечення в якості обов'язкових умов комунікації свободи й рівності її суб'єктів; заборона на будь-які перешкоджання вираження своєї точки зору; вільного прийняття й неухильного дотримання загальних правил, установок, вихідних знань тощо. Друга група вимог – вимоги теоретико-комунікативного рівня, які розробляються авторами наявних теорій комунікації. Спираючись на загальні принципи комунікативної філософії, враховуючи різноманітний досвід комунікацій в різних сферах людського життя, вони формують принципи, стандарти, норми, загальні для всіх видів комунікації: принцип мотивації; принципи, які регулюють взаємовідносини суб'єктів комунікації; принципи, виконання яких стосується змісту та форми повідомлень, що циркулюють в комунікації; принципи, що регулюють форму й способи організації комунікації в цілому (тобто стосуються її «технології»).

Аргументація як особливий вид комунікації. Аргументація з точки зору сучасних теорій аргументації

В якості достатньо загального робочого визначення аргументації приймемо наступне: аргументація – це такий вид мовної комунікації, коли її учасники за допомогою обміну підставами в міркуваннях (дискурсах) намагаються певним чином вплинути на свідомість або поведінку один одного з метою досягнення взаєморозуміння, узгодження й гармонізації точок зору та дій один одного.

Для порівняння: Д. Уолтон і Е. Краббе визначають аргументацію як «вид діалогу, що формується на основі двох ключових критеріїв: наявності діалектичної мети, що представляє собою *розв'язання незгоди сторін* за допомогою мовної комунікації, і риторичної мети *переконання*, що переслідується хоча б однією зі сторін»³⁷⁴.

³⁷⁴ Цит. по Лисанюк Е.Н. Аргументация и убеждение. СПб: Наука, 2015. С. 80.

При інтерпретації цих дефініцій важливо врахувати кілька моментів. По-перше, те, що аргументація необхідна тільки там, де порушується або відсутнє взаєморозуміння, де позиції сторін не узгоджуються одна з однієї, можливо, знаходяться в конфлікті.

По-друге, досягнення взаєморозуміння, консенсусу, гармонізації співвідношення свідомостей і поведінки комунікантів – це бажана кінцева мета аргументації як цілого, яка усвідомлюється на філософському рівні рефлексії; часто її називають *ідеалом* комунікації. Але реальні учасники комунікації, як правило, керуються локальними цілями тактичного рівня й хочуть добитися прийняття своєї точки зору іншою стороною. У цьому полягає основна рушійна суперечність аргументації: у взаємодії загальних і локальних цілей, доводів і тактик народжується підсумковий результат всього процесу.

Розбіжність ідеалу аргументації та реального цілепокладання суб'єктів комунікації може бути досить значною. Тому деякі дослідники критикують модель аргументативної комунікації за утопічність, відірваність від життя. На наш погляд, реальний стан справ такий, що чітке уявлення про ідеал, прийняте всіма комунікантами, є практично єдиним діючим регулятивом, який виконує нормативну й емотивну функцію при *організації та здійсненні процесу аргументації*. Без прийняття цього ідеалу й прагнення слідувати йому аргументація стає некерованою та неефективною. Коли бажання говорити й наполягати не супроводжується бажанням слухати й розуміти, не тільки аргументація стає безрезультатною, але настає руйнування, розрив самої комунікації.

По-третє, прийняття або неприйняття доводів (підстав) в аргументації зачіпляє як раціональну, так і чуттєво-емоційну сферу свідомості комунікантів. Відповідно, теза, аргументи й форма аргументації не зводяться до суджень і до відносин між судженнями, як це відбувається в логічній теорії доведення: вони можуть бути, відповідно, припущенням, оцінкою, нормою, відношенням між судженнями й оцінками, судженнями й нормами тощо. Можна

доводити не тільки істинність судження, а й правильність постановки питання, точність формулювання проблеми, справедливність прийнятого рішення, наявність причин для страху або інших соціальних емоцій і т.д. Емоція, що супроводжує висловлений аргумент або контраргумент, може трансформувати (посилювати, послаблювати або ставити під сумнів) його підсумковий сенс. Додамо: але повністю замінювати його не може.

Наявність емоційного компонента не означає обов'язкового виходу теорії аргументації за межі логіки, скажімо, в сферу «чистої» риторики або психології, оскільки у логіки є свій ракурс вивчення всіх зазначених елементів аргументації: їх структура, їх стійкі способи зв'язку один з одним.

В одній з колективних монографій, присвячених юридичній аргументації³⁷⁵ [13], стверджується, наприклад, що традиційна й класична теорії логіки у своїй методологічній рефлексії були спрямовані на думку та її форму, а сучасні теорії аргументації спрямовані на слово, в якому виражена думка. Власне, рефлексія, спрямована на думку, дозволяє вирішувати гносеологічні проблеми думки як самостійного феномена, що підпорядковується своїм правилам (правилам логіки). Інший тип методологічної рефлексії, вважають автори, спрямований на слово, підпорядковане правилам риторики та поетики, він дозволяє займатися критикою мови³⁷⁶. Однак розрізнення форм методологічної рефлексії, істотне для розуміння сучасних теорій аргументації, з нашої точки зору, полягає не в перенесенні центру уваги з думки самої по собі на слово, що її виражає. Сучасні теорії аргументації – це не міждисциплінарний об'єднання логіки й риторики, як вважають автори. Це створення дисципліни нового типу.

³⁷⁵ Юридична аргументація. Логічні дослідження. Колективна монографія / за заг. ред. О.М.Юркевич. Харків: Право, 2012. 211 с.

³⁷⁶ Там само. С. 6.

Новий вид знання, новий вид методологічної рефлексії утворюється в результаті процесів зміни предметного поля дослідження і в логіці, і в риторичі: в центрі уваги виявляється відношення, взаємодія думки, слова й цілісної свідомості людей, які міркують, говорять і при цьому *спілкуються один з одним*. Це відношення усвідомлюється як дуже складне, рухливе, воно варіюється в різних життєвих ситуаціях для різних суб'єктів. Мова йде про формування парадигми інтерсуб'єктивності при вивченні як думки, так і слова, про *комунікативну раціональність*.

Логіка вже не може обмежуватися дослідженням доведення як монологічної конструкції, вираженої у відомих штучних формалізованих мовах; вона змушена все частіше звертатися до джерела збагачення й оновлення всіх цих мов – до природної мови, при функціонуванні якої збіг семантики повідомлення, яке промовляє суб'єкт, з семантикою цього повідомлення, що інтерпретовано слухачем, може виявитися проблематичним. Такий збіг був як пресупозицією, так і нормою для логіки, традиційної та класичної. Досягнення такого збігу або наближення до нього є однією з головних проблем в сучасних теоріях аргументації. Наскільки ця розбіжність смислів та шляхи її зменшення можуть бути виражені формальними засобами – це окрема проблема, поки мало досліджена. Але це не заважає вважати аргументацію не тільки мовною діяльністю, а й розумовою логічною діяльністю.

Риторика, в свою чергу, вже не може успішно займатися мовною технікою переконання, якщо буде обмежуватися лише способами ситуативного вживання слів, зовнішньою естетикою повідомлень, не вникаючи в їх логічну організацію та в логіку комунікації як цілого.

Іншими словами, суть процесу виникнення сучасної теорії аргументації полягає не в повороті до мови й навіть не в ускладненні самої моделі мови (наприклад, у визнанні її тривимірності або багатовимірності), а в тому, що суб'єкт аргументації

починає розглядатися не стільки як носій мови або знання, а скоріше як учасник взаємодії свідомостей комунікантів, що включені в загальний смисловий простір культури та переслідують свої життєві цілі, які в свою чергу виходять далеко за межі сфери законів, правил і розумової, і мовної діяльності. Більш того, і для логіки, і для риторики виявляється досить суттєвим щось, що знаходиться «понад» ними й імперативно впливає на будь-яку активність людини, яка аргументує. На наш погляд, саме це «щось» в філософії культури Ю.С. Степанова відображено в поняттях «константи культури» й «концепти культури»³⁷⁷; у філософській концепції В.І. Шинкарука, О.І. Яценко та інших київських філософів 80-х рр. схоплюється за допомогою категорій «духовно-практичне освоєння світу», «цілепокладання», «надія, віра й любов»³⁷⁸; в сучасній комунікативній філософії може бути пов'язане з областю «трансцендентальної етики відповідальності», що продукується комунікативною спільнотою³⁷⁹.

У сучасних теоріях аргументації розмиваються звичні межі логічного й риторичного аспектів, здійснюється їх різного роду *синтез*. Різниця між теоріями лише в напрямку цього синтезу: одні дослідники йдуть від логіки до нової єдності, а інші – від риторики або філософії мови до цієї ж єдності. Яскравим прикладом формування цієї єдності є робота лінгвіста А.Н. Баранова, в якій аргументація досліджується з урахуванням лінгвістичної прагматики мовця, лінгвістичної прагматики слухача й загальної лінгвістичної прагматики всього процесу. При цьому автор підкреслює значимість філософських, логічних, епістемологічних, етнологічних

³⁷⁷ Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. М.: ЯСК, 2007. 248 с.

³⁷⁸ Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. К., 1984. С. 31–33.; Философия гуманизма. Монография. Злотина М.Л., Яценко А.И., Осичнюк Е.В. и др. К.: Вища школа, 1987. 296 с.

³⁷⁹ Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. К.: Лібра, 1999. С. 30–31.

підстав дослідження³⁸⁰, а також звертає увагу на роль і різноманітність оцінок в процесі аргументації, спрямованої на прийняття рішення³⁸¹. Це говорить про вихід дослідження далеко за рамки власне мовознавства.

У будь-якій сучасній теорії аргументації враховується взаємодія двох підсистем: підсистеми мовця, що викладає доводи про для деякого твердження, і підсистеми слухача, який інтерпретує дане твердження й відповідає на нього, висловлюючи згоду або альтернативне твердження, тобто позицію *contra*. При цьому кожен суб'єкт входить то в одну, то в іншу підсистему по черзі.

У книзі О.М. Лісанюк «Аргументація та переконання»³⁸² представлений огляд сучасних теорій аргументації, який певною мірою підтверджує наш висновок про «синтетичність». Автор виділяє декілька дослідницьких підходів до аргументації: діалектичний підхід Д. Уолтона; формально-діалектичні теорії П. Лоренцен, Е. Барта, Е. Краббе та Ч. Хембліна; прагма-діалектичний підхід Ф. ван Еемерена, Р. Гроотендорста; риторичні й лінгвістичні теорії Х. Перельмана, О. Дюкро та Ж.-К. Енскомба³⁸³.

Свою власну позицію О.Н. Лісанюк формулює так: «Аргументація – це перш за все пізнавальна діяльність, що націлена на вивчення когнітивного агента»³⁸⁴. Однак всі викладені в книзі концепції аргументації якраз спрямовані на вихід за межі гносеологічного відношення, на аналіз інтерсуб'єктності аргументації, її діяльній природі. Це стосується як теорій аргументації, що йдуть від логіки, так і тих концепцій, які рухалися від риторики та філософії мови. До першої групи можна віднести П. Лоренцена з його ідеєю

³⁸⁰ Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): автореф. дис. ... докт. філол. н.: М.: АН СССР, 1990. С. 6–9.

³⁸¹ Там само. С. 27–31.

³⁸² Лісанюк Е.Н. Аргументация и убеждение. СПб: Наука, 2015. 398 с.

³⁸³ Там само. С. 79–155.

³⁸⁴ Там само. С. 158.

діалогової логіки, що використовує інструментарій теорії ігор³⁸⁵, Е. Барта і Е. Краббе, що займаються застосуванням діалогових логік³⁸⁶, П. Дунга – автора концепції абстрактних аргументаційних структур, який вважав центральним в аргументації відношення *attack*; тобто висування одного з видів атакуючих аргументів³⁸⁷. Іншими словами, з точки зору П. Дунга, власне аргументація з'являється тільки тоді, коли реалізовано відношення *attack*, що перетворює монологічну структуру «теза-аргументи-форма» (відношення підтримки, *support*) в структуру діалогічну або полілогічну.

У другій групі вчених, що йдуть в дослідженні аргументації від риторики, філософії мови та теорії мовної діяльності, увага до інтерсуб'єктивності також виявляється досить суттєвою.

Так, Д. Уолтон, виходячи з античної діалектики та від традицій використання ряду узагальнених діалектичних топів, що виходить саме з античної діалектики, виділяє 25 аргументативних схем, побудованих за допомогою питально-відповідних процедур³⁸⁸. Розглядаючи типологію діалогів і розробляючи аргументативні схеми, Д. Уолтон приходить до висновку про необхідність об'єднання уявлень про мету аргументації з її логічним структуруванням³⁸⁹.

Представники голландської школи теорії аргументації: Ф. ван Еемерен, Р. Гроотендорст та інші виходять від визнання того, що

³⁸⁵ Lorenzen P. *Logik und Agon* // Lorenzen und K. Lorenz. *Dialektische Logik*. Darmstadt, 1978 (1958), 1–8.

³⁸⁶ Barth E.M., Krabbe E.C.W. *From to Dialogue*. Walter de Gruyter. Berlin, New York, 1982.

³⁸⁷ Dung P.M. On the acceptability of arguments and its fundamental role in nonmonotonic reasoning, logic programming, and n-person games // *Artificial Intelligence* 77, 321–357 (1995).

³⁸⁸ Walton D. *Argument structure: a pragmatic theory*. / Douglas N. Walton // *Toronto studies in philosophy*. University of Toronto Press: Toronto; B. alo, 1996. – 304 p.; Walton D. *Argumentation Schemes for Presumptive reasoning*. Lawrence Erlbaum Associates. New York, 1996. P 46 and ff.; Walton D., Macagno F. *Enthymemes, argumentation schemes and topics* // *Logique & Analyse*. 2009. Vol. 205. P. 40. ; Walton D. *Legal argumentation and evidence* / Douglas N. Walton // *The Pennsylvania State University Press*, 2002. – 374 p.

³⁸⁹ Walton D. *Legal argumentation and evidence* / Douglas N. Walton // *The Pennsylvania State University Press*, 2002. – 374 p.

основні компоненти аргументативної комунікації, а саме: висування, інтерпретація, зіставлення й обґрунтування точок зору, – повинні спиратися на прийняті всіма учасниками й обов’язкові для всіх кодекс поведінки, правила та постулати³⁹⁰. Всі перераховані варіанти теорії аргументації, на нашу думку, важко асоціювати тільки з прагма-лінгвістичним, тільки з логічним або тільки з риторичним підходами.

Як типовий приклад яскраво вираженого синтезуючого характеру теорії аргументації використовуємо роботу голландських авторів на чолі з Ф. ван Еемереном³⁹¹ для викладення основних вимог, що пред’являються до аргументації та її суб’єктам-учасникам.

Критерії ефективності аргументації в сучасних теоріях аргументації

Критерії ефективності аргументації можна умовно розділити на три групи: загальні принципи й правила, обов’язковість виконання яких пов’язана з комунікативним (інтерсуб’єктним) характером аргументації; спеціальні правила, важливі для критичної оцінки якості самого процесу аргументації, його доказовості та переконливості; рекомендації, виконання яких допомагає підвищити ефективність аргументації при її практичному втіленні в конкретні усні або письмові тексти в конкретних ситуаціях

Загальні принципи. Першим з них є «правило свободи», яке забороняє будь-яким чином перешкоджати комунікантам висловлювати свою точку зору й критикувати чужу точку зору³⁹². Порушення цього загальногуманітарного правила в аргументації можуть бути

³⁹⁰ Walton D.N., Krabbe E.C.W. Commitment in Dialogue. State Un-ty of New York Press. 1995. P. 66.

³⁹¹ Eemeren F. van, Grootendorst R., Snocok Henkemans. Argumentative indicators in discourse. A pragma-dialectical study. Dordrecht Springer, 2007.

³⁹² Там само. С. 78.

дуже різними: накладення табу на якісь точки зору або, навпаки, оголошення привілеїв, виведення із зони критики певної точки зору. Це можуть бути різного роду атаки на автора точки зору: його необґрунтована дискредитація як професіонала, як особистості; підкуп, загроза застосування сили, емоційний шантаж тощо.

Принцип комунікації: кожен учасник аргументації повинен прагнути до взаєморозуміння й до досягнення поставленої спільної мети. Для цього кожен повинен дотримуватися наступних правил, широко відомих як *постулати Грайса*: постулат *якості* передбачає обов'язкове та щире прагнення до істинності й обґрунтованості тверджень; постулат *кількості* вимагає, щоб кількість інформації, що повідомляється комунікантам, було не більше й не менше, ніж це необхідно в даній ситуації; постулат *відношення*, або релевантності, вимагає не відхилятися від предмета та цілей аргументації; постулат *способу* – вимога висловлюватися ясно й зрозуміло³⁹³.

Ухвалення всіма суб'єктами аргументації правил (постулатів) Грайса дозволяє, що називається, «читати між рядків»: по експліцитно вираженим повідомленням можна реконструювати те, що не сказано, але передбачається, імпліцитно міститься в формульованій точці зору.

Ряд авторів піддають постулати Грайса («правила кооперації») гострій критиці за зайву ідеалізацію, за відрив від аргументативних практик³⁹⁴. Однак на це слід заперечити, що сам факт наявності відхилень, в тому числі умисних, від прийнятих правил ще не є обґрунтуванням непотрібності цих правил. Небажання або відсутність можливості виконувати постулати Грайса при інших рівних умовах знижують ефективність аргументативної комуні-

³⁹³ Лисанюк Е.Н. Аргументация и убеждение. СПб: Наука, 2015. С. 132.; Eemeren F. van, Grootendorst R., Snoek Henkemans. Argumentative indicators in discourse. A pragmatic-dialectical study. Dordrecht Springer, 2007. P. 36.

³⁹⁴ Еемерен Ф. ван, Гроотендорст Р., Хенкеманс Ф.С. Аргументация: анализ, проверка, представление. СПб: СПбГУ, 2002. С. 163–164.

кації в цілому, а прагнення їх виконувати або хоча б наблизитися до їх втілення – підвищує її.

Спеціальні правила аргументації або є конкретизацією загальних правил і принципів, їх деталізацією в аргументації, або пред'являють необхідні вимоги до техніки аргументації (логічної або організаційної), або об'єднують в собі й те, й інше.

Наприклад, *правило формулювання та інтерпретації аргументів*: «Сторони не повинні використовувати недостатньо зрозумілі, що вводять в оману, або двозначні формулювання, і повинні інтерпретувати формулювання іншої сторони якомога більш виважено й точно»³⁹⁵, – по суті справи є конкретизацією постулатів Грайса й одного з основних законів логіки – закону тотожності.

Те ж саме можна сказати про *правило релевантності*: «Для доведення своєї точки зору сторона може користуватися тільки тими аргументами, які належать до цієї точки зору»³⁹⁶, і про *правило точки зору*: «Критика точки зору повинна мати відношення до точки зору, яка дійсно була висунута іншою стороною»³⁹⁷.

Вимоги до доведення, широко відомі в логічній теорії та в прикладній логіці, також включені в число обов'язкових правил аргументації, але в деякому узагальненому вигляді, що враховує комунікативність аргументації. Це, перш за все, три наступних правила.

Правило тягаря доведення: «Сторона, що висунула точку зору, зобов'язана захищати її, якщо її про це попросять»³⁹⁸. Це, по суті, конкретизація загального закону логіки – закону достатньої підстави; тут відображена й головна риса аргументації:

³⁹⁵ Eemeren F. van, Grootendorst R., Snoek Henkemans. Argumentative indicators in discourse. A pragma-dialectical study. Dordrecht Springer, 2007. P. 102.

³⁹⁶ Еемерен Ф. ван, Гроотендорст Р., Хенкеманс Ф.С. Аргументация: анализ, проверка, представление. СПб: СПбГУ, 2002. С. 87.

³⁹⁷ Там само. С. 85.

³⁹⁸ Там само. С. 82.

аргументувати точку зору потрібно тільки за умови, що вона не всіма учасниками приймається, а ті, хто не приймає її, просять (вимагають) її обґрунтувати. Це змістовно набагато ширше правило, ніж правило доведення істинності деякого судження (тези) у традиційному його розумінні: теза повинна залишатися однією й тією же; не повинно бути кола в доказі; між аргументами й тезою повинно бути відношення слідування.

*Правило логічності та правило аргументативної схеми*³⁹⁹ стосуються логічної техніки аргументації, процесу її структурування. Різниця лише в тому, що перше з цих правил спирається на вже відомі в логічній теорії дедуктивні моделі доведення, а інші – на виведені з практики аргументування схеми, що знаходяться поза логікою, але підлягають дослідженню на предмет включення в логіку на правах якщо не загальних правил, то хоча б таких, що стосуються деяких стійких типів ситуацій.

І, нарешті, серед десяти правил аргументації, сформульованих в книзі⁴⁰⁰, є такі, які, з нашої точки зору, належать скоріше етиці аргументації, ніж її логіці. *Правило невираженого засновку*: «Сторона не може висувати будь-яке твердження як невиражений засновок, який належить опонентові, або заперечувати засновок, який вона сама залишила невираженим»⁴⁰¹.

Невираженим називається засновок, що не висловлений прямо, але передбачається в даному контексті. Як бачимо, це правило висуває вищі вимоги до себе, ніж вимоги до іншого; але рівноправність сторін зберігається тією мірою, в якій сторони міняються місцями.

Правило вихідного засновку: «Сторона не може невірно представляти будь-яке положення в якості вихідного засновку, прийнятого

³⁹⁹ Еемерен Ф. ван, Гроотендорст Р., Хенкеманс Ф.С. Аргументация: анализ, проверка, представление. СПб: СПбГУ, 2002, с. 97, 99.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Там само. С. 90.

обома сторонами, або заперечувати, що будь-яке положення було прийнято обома сторонами»⁴⁰². Іншими словами, заборонено порушувати прийняті всіма правила аргументації або відмовлятися від прийнятих усіма вихідних засновків, заборонено невірно включати в їх число будь-які положення. Однак на практиці явне й чітке фіксування вихідних загальних засновків і правил зустрічається рідко, зазначають автори⁴⁰³.

Правило завершення дискусії: «Результатом невдалого доведення точки зору має бути відмова протагоніста від своєї точки зору, а результатом успішного доведення точки зору має бути відмова антагоніста від своїх сумнівів з приводу її істинності»⁴⁰⁴. Це правило можна трактувати як вимога експліцитного визнання результату. При недотриманні цього правила дискусія або не завершена й розбіжність сторін залишається, або дискусія зайшла в глухий кут. Останнє часто зустрічається тоді, коли позиції сторін обмежені тільки протилежними відповідями (так, ні) на основну проблему, а в дійсності може бути пошук «середнього», «проміжного», «іншого» рішення, яке було б позитивним результатом для всіх сторін.

Підсумовуючи розгляд умов ефективності аргументації, сформульованих в основних теоріях аргументації, слід зазначити, на наш погляд, одночасну присутність логічного й етичного аспектів в цих умовах і, більш того, пріоритет етичного аспекту над логічним. Це можна витлумачити як визнання етики передумовною частиною будь-якої теорії аргументації. При цьому можливі варіанти: для Апеля це трансцендентальна етика, апріорі прийнята *комунікативною спільнотою* як екзистанційна детермінанта, а для Габермаса правила аргументації – це скоріше певний аналог правил в розумінні Л. Вітгенштайна: вони спонтанно виробляються

⁴⁰² Еемерен Ф. ван, Гроотендорст Р., Хенкеманс Ф.С. Аргументация: анализ, проверка, представление. СПб: СПбГУ, 2002, с. 94.

⁴⁰³ Там само. С. 95.

⁴⁰⁴ Там само. С. 101.

в процесі різноманітних практик комунікації й поступово утворюють стійке, хоча й рухливе ядро комунікативної раціональності.

Більшу частину сучасних теорій аргументації можна розуміти як комунікативну етику, посилену логікою, уточнену логікою, або як комунікативну логіку, посилену етикою, обґрунтовану етикою. Ідея розуміння логіки як етики мислення висловлювалася і раніше (Шрейдер Ю.); вона стала більш актуальною при інтерпретації мислення як процесу, як діяльності, включеної в інтерсуб'єктні відносини.

Спільним моментом сучасних теорій аргументації можна визнати їх звернення до комунікативної нормативності мислення і, тим самим, до того типу каузальності, який здійснює перехід від центрування на понятті *закону* мислення до нового центрування на поняттях *правила*, *принципу* і *алгоритму*. Останні є різновидами поняття *норми*, яке в теорії аргументації містить такі аспекти сенсу, як 1) прийняте в якості зразка, еталона, ідеалу; 2) перформатив м'якої дії (рекомендація); 3) спрямованість на досягнення «функціонального оптимуму», тобто надійності, ефективності в реалізації прийнятих цілей-цінностей – того, що називається успіхом аргументації. Давні смисли терміна «норма»: «косинець», «що слугує регулятором або правилом», «міра», «знаряддя виміру», «узгодженість з правом, красою, справедливістю»⁴⁰⁵ – в основному збереглися і в сучасних вживаннях цього терміна.

За умовами будь-якого розуміння правил і принципів аргументації не можна не помітити їх спрямованості на пошук підстав, критеріїв ефективності, на пошук оптимального варіанту. А. Баумейстер називає нормативний дискурс «критеріальним» і зазначає, що «він стосується питання, як варто й як належить щось мислити або пізнавати»⁴⁰⁶. На нашу думку, це типові праксеологічні питання.

⁴⁰⁵ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. / Пер. з фр.. Київ: Дух і літера, 2011. Том другий. С. 259–260.

⁴⁰⁶ Нормативність філософського дискурсу: pro at contra. Філософська думка. 2019. № 5. С. 6–20.

Оскільки нашою метою є пошук критеріїв ефективності аргументативних практик, спробуємо далі узагальнити, синтезувати викладені вище вимоги до аргументації, окреслити контури інтегративної моделі, придатної для практичного використання.

Інтеграційна модель ефективної аргументації

Структурування аргументації.

Аргументація завжди є спробою розв'язати важку ситуацію. *Предметом аргументації* будемо називати вихідну *проблему*, яка виражає сутність наявних труднощів. Це може бути *питанням* або *серією питань*, на які треба відповісти.

У термінах Ф. ван Еемерена це виглядає як визначення *основної розбіжності в думках* і виявлення її типу⁴⁰⁷. Елементарний тип розбіжності має місце тоді, коли висловлюється одна точка зору, яка потім піддається сумніву іншою стороною. Розбіжність у думках є *змішаною*, коли одній висунутій точці зору протиставляється інша точка зору й кожен учасник аргументації захищає свою та критикує чужу точку зору. Розбіжність можна вважати *множинною*, якщо висунуто декілька точок зору, і вони конкурують одна з одною⁴⁰⁸. *Головним завданням аргументації* є розв'язання вихідної проблеми та, відповідно, подолання основної розбіжності точок зору сторін. Точка зору (позиція) – це один з конкуруючих в процесі аргументації варіантів вирішення вихідної проблеми. Точка зору включає в якості елементів головне положення («головна думка», «теза», «висновок») і головні доводи (аргументи). Специфіку аргументації як цілого визначає співвідношення точок зору сторін і спосіб зв'язку тез і аргументів, що містяться в цих позиціях. *Успішна аргументація* припускає, що знайдена така точка зору, таке рішення

⁴⁰⁷ Eemeren F. van, Grootendorst R., Snocok Henkemans. Argumentative indicators in discourse. A pragma-dialectical study. Dordrecht Springer, 2007. С. 11.

⁴⁰⁸ Там само. С. 11.

вихідної проблеми, яке є прийнятним для всіх сторін. *Сторона аргументації* – це ті учасники аргументації (актори), які представляють і підтримують певну точку зору й критикують інші точки зору. Сама *аргументація* (визначення було дано вище) може бути представлена в двох проекціях: як *процес*, тобто сукупність дій сторін, і як певний *текст*, що відображає, об'єктивує смисли повідомлень сторін, їх взаємодію та загальний комунікативний сенс аргументації як деякої цілісності. Інтеграційна модель ефективної аргументації повинна об'єднати обидві ці проекції.

Оскільки аргументація здійснюється в мовній формі й сторони не можуть одночасно представляти й захищати, інтерпретувати й критикувати будь-які позиції, то дуже природно враховувати тимчасову переривчастість і тимчасову послідовність вступу в аргументацію її окремих учасників представників сторін. Тому здається цілком прийнятним існуючий поділ процесу аргументації за часовою ознакою. Наприклад, виділяються чотири стадії аргументації: стадія конфронтації, стадія відкриття дискусії, стадія власне аргументації та заключна стадія⁴⁰⁹. На практиці послідовність стадій часто не дотримується, можуть бути пропущені деякі стадії, але це не зменшує значущості саме такої послідовності та саме таких стадій: «Ідеальна модель виконує важливу критичну функцію. Вона дозволяє визначити, де в реальній аргументативній дискусії присутня помилка, які необхідні елементи відсутні або представлені неадекватно»⁴¹⁰. Ми декілька видозмінили цю ідеальну тимчасову модель аргументації й виділимо в ній три стадії: підготовчу, основну та завершальну, зробивши часову ознаку ще більш експліцитно вираженою. При цьому ми об'єднаємо стадії відкриття дискусії й її ведення, не заперечуючи при цьому самої

⁴⁰⁹ Eemeren F. van, Grootendorst R., Snoek Henkemans. Argumentative indicators in discourse. A pragma-dialectical study. Dordrecht Springer, 2007, с. 15–16.

⁴¹⁰ Там само. С. 17.

можливості диференціації часових відрізків всередині процесу аргументації: початковий обмін точками зору, обмін питаннями й запереченнями, висування нових серій аргументів тощо. Таким чином, проводиться «зовнішнє», темпоральне структурування аргументації, яке може стати організаційним стрижнем будь-якої методики побудови алгоритму аргументативної комунікації.

Іншим, «внутрішнім», стрижнем структурування аргументації як смислового цілого може бути систематизація смислів, що циркулюють і взаємодіють в аргументації. Побудувати системну модель аргументації як смислової цілісності можна, спираючись на теорію систем. Використовуючи варіант загальної теорії систем, розроблений А.І. Уйомовим⁴¹¹, представимо аргументацію як систему через ієрархію трьох її рівнів: концепту, структури й субстрату⁴¹². Вибір і фіксація системотвірної властивості або відношення, тобто концепту, і логічно, і поведінково має передувати визначенню або побудові двох інших рівнів цілого. У цьому полягає сама суть обраного нами варіанта теоретико-системного підходу. Який фактор для аргументації як системи виконує функцію концепту? З нашої точки зору, *це визначення й вибір головної мети та базових цінностей сторін*; в ідеальному випадку – консенсусно прийнятих усіма комунікантами. Тут виникає знов-таки проблема співвідношення ідеального – належного, бажаного – фактично існуючого уявлень про цілі, цінності та консенсус. До того ж про цілі та цінності учасників процесу аргументації практично часто взагалі не говорять, але це не скасовує самого факту, що прийняті сторонами вихідні головні цілі та цінності впливають на весь хід аргументації й на розуміння кожного кроку, кожного твердження сторін. Уже в силу цієї ролі концепту слід визнати, що відповідність *концепту* обов'язкова для всіх компонентів системи, і виступає важливим критерієм

⁴¹¹ Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.

⁴¹² Там само. С. 126–130.

оцінки якості аргументації. Концепт задає систему відліку, фіксує певні, задані заздалегідь характеристики цілого. З усіх розглянутих вище концепцій аргументації можна виділити критерії якості, безпосередньо пов'язані з рівнем концепту: в комунікативній філософії це визнання принципів свободи та рівності комунікантів; в теоріях комунікації це принцип мотивації і, ймовірно, постулати Грайса; в теоріях аргументації й в логіці це загальні принципи (закони) мислення, принципи обґрунтування та переконання. Всі ці критерії задають необхідні умови для здійснення самої можливості ефективною аргументації, для вибору її концепту, і в цьому сенсі є передумовними, «фоновими», рамковими. Власне концепт аргументації – це регулятивна установка на а) взаєморозуміння сторін і б) рішення даної, цілком конкретної проблеми.

До рівня структури в системній моделі аргументації можна віднести сукупність відносин між позиціями сторін і їх важливими компонентами; сукупність методів, стилів, форм і правил висування, обґрунтування, критики й спростування точок зору.

До рівня субстрату в системному поданні аргументації відносяться повідомлення й елементи повідомлень – твердження, питання, тлумачення виразів, а також комунікативні дії (незгода, згода, оцінка, підтвердження, заперечення, здивування, мовчання, недовіра і т.д., і т.п.).

Критерії ефективності аргументативних практик можна класифікувати по їх віднесеності до того чи іншого рівня системної моделі. Критерії рівня концепту стосуються цілей і цінностей, зафіксованих в якості головних, системотвірних.

Прийнята комунікантами ієрархія цінностей, яка вплинула на вибір концепту, – бажаних, емерджентних характеристик аргументації, – може бути позитивним показником якості аргументації тільки в тому випадку, якщо а) вона відповідає ієрархії цінностей, прийнятих в даній культурі, й б) відповідає тій ієрархії цінностей, на яку фактично спираються актори в своїх аргументативних

діях. Негативна оцінка якості аргументації може бути дана тоді, коли зазначені ієрархії не узгоджуються одна з однією (наприклад, особиста мотивація однієї зі сторін не узгоджується з прийнятою в даній культурі ієрархією цінностей або до прийнятої всіма учасниками аргументації мотивацією).

Особливістю критеріїв якості аргументації, що відносяться до рівня концептів, є те, що в аргументативних практиках вони дуже рідко артикулюють (навіть частково), складаючи *глибинний базис* аргументації, її неявний керуючий блок. Тому суперечність сторін у виборі концепту, саме в силу його прихованого характеру, найбільш негативно й навіть руйнівню впливає на ефективність аргументації як діалогу: взаєморозуміння стає важкодосяжним, а консенсусне рішення проблеми практично неможливим. У зв'язку з цим цілком виправданою є вимога комунікативної філософії експліцитно прийняти як необхідну вихідну установку аргументативної комунікації установку на сумлінне прагнення всіх учасників до взаєморозуміння та пошуків консенсусу.

В якості прикладів критеріїв ефективності аргументації на рівні її структури можна, вочевидь, назвати правило тягаря доказу, правило логічності, правило аргументативної схеми. Приклади критеріїв ефективності аргументації як системи на рівні субстрату: правило формулювання та інтерпретації аргументів, правило точки зору, правило релевантності, правило вихідного засновку.

Узагальнюючи сказане, нижче спробуємо описати деяку робочу інтегративну модель аргументації, що супроводжується зводом критеріїв виміру якості й ефективності аргументації як цілого. При цьому зробимо накладання одна на одну темпоральної, діяльнісної та смислової (*системної*) моделей аргументації.

Діяльнісний і смисловий аспекти аргументації при цьому можуть співвідноситися по-різному: ступінь їх узгодженості може варіюватися на різних часових відрізках аргументації.

Опис підсумкової інтегративної моделі.

Підготовча стадія починається з виявлення проблеми, яка повинна бути розв'язана за допомогою аргументативної комунікації. Сторони повинні представити свої точки зору, а організатор процесу (медіатор, суддя, модератор) – виявити спільне та відмінне в їх позиціях, визначити ступінь конфліктності відносин сторін, знайти *головну розбіжність*, яка повинна бути предметом дослідження й обговорення, і *головний збіг* позицій сторін, на який можна спиратися при обговоренні проблеми.

Тільки після формулювання проблеми (або сукупності проблем) можна уточнити загальний образ ситуації, реального стану справ за допомогою представлених сторонами знань, думок, припущень, питань, оцінок тощо.

Продовження підготовчої стадії полягає в тому, щоб, відштовхуючись від вихідної проблеми, встановити загальний контекст її розуміння та вирішення і, зокрема, необхідні фонові, передумовні знання, які стосуються цілей, цінностей, принципів, правил, установок, які мають наскрізну дію, тобто мають враховуватися й дотримуватися на всіх наступних стадіях, відрізках аргументації. Їх порушення загрожує значним зниженням якості аргументації й її шансів на успіх. Початківцям-комунікантам зазвичай доводиться витрачати на їх експлікацію значно більше часу, ніж досвідченим, оскільки останні здебільшого інтуїтивно вже володіють ними. У число таких фонових, передумовних знань включаються всі згадані вище вимоги філософського рівня та значна частина загальнокомунікативних принципів (принцип мотивації, принцип діалогу, принцип ідентифікації Я, принцип логічності, тобто дотримання основних законів логіки).

Закінчується підготовча стадія уточненням числа точок зору та відносин між ними (основне твердження й головні аргументи). Істотним заключним моментом підготовчої стадії є уточнення *числа сторін*, які потім наділяються рівними можливостями в подальшій

аргументативної комунікації. До речі, уточнення числа сторін аргументативної комунікації не завжди є тривіальною процедурою. В якості «екзотичного» прикладу можна навести пропозицію Ю. Габермаса включити на правах Іншого в дискусію про правомірність втручання в геном людини того, хто стає мимовільною жертвою такого втручання, випробувавши на собі його наслідки, і хто міг би бути віртуальним опонентом, що апелює до своїх прав на рівність і свободу⁴¹³.

Основна стадія. Власне аргументація починається з послідовності кроків *демонстрації, захисту та уточнення* точок зору сторін і основної проблеми. Кожна сторона повинна отримати слово для проголошення й обґрунтування своєї позиції. Тим самим реалізується ставлення *support*⁴¹⁴. При цьому кожна сторона повинна отримати можливість брати участь в уточненні й точок зору, й проблеми – за допомогою процедури запитань-відповідей.

Аргументація продовжується за допомогою висування контраргументів – з пред'явлення фактів, відомостей, що спростовують, з виразу сумнівів в істинності знань, правильності дій тощо. Все це – дії, що узагальнюються за допомогою поняття *attack*⁴¹⁵.

Support та *attack* в своїй сукупності й реалізують аргументативний дискурс як відношення конфронтації сторін, їх протистояння, що становить повний цикл аргументації. Основна стадія може складатися з декількох циклів реалізації зв'язки «*support-attack*»; при цьому поведінка сторін набуває деякого стильового забарвлення (пристосування, ухилення, співпраця, конфронтація, компроміс і т.д.) або рольового розподілу⁴¹⁶.

⁴¹³ Хабермас Ю. Будущее человеческой природы / Пер. с нем. М.: Весь мир, 2002. С. 131.

⁴¹⁴ Dung P.M. On the acceptability of arguments and its fundamental role in nonmonotonic reasoning, logic programming, and n-person games // Artificial Intelligence 77, 321–357 (1995).

⁴¹⁵ Там само. С. 21–25.

⁴¹⁶ Wilber K. Appendix B: An integral mathematics of primordial perspectives / K. Wilber // Wilber K. Excerpt C: The ways we are in this together: intersubjectivity and interobjectivity in the holonic Kosmos // Wilber K. Excerpts from volume 2 of the Kosmos Trilogy. – 2003. Pp. 1349–140.

Правила другої стадії аргументації, виконання яких підвищує її ефективність, крім всіх фонових умов, загальнокомунікативних принципів, включають також власне правила аргументації в їх широкому трактуванні, які об'єднують і логічний, і мовний, і ситуативний аспекти. Наприклад, вимога точності, достовірності й релевантності для аргументів; вимога дотримання логічного закону тотожності при обґрунтуванні тези, при критиці чужої точки зору; правило тягара доведення; правило аргументативних схем; правило логічності при висновках і при обґрунтуванні точки зору. До того ж, в процесі аргументації слід враховувати *ступінь стійкості* аргументів проти критики та спростувань (розрізнення сильних і слабких аргументів), *ступінь визначеності* інформації, що використовується, *ступінь категоричності* тверджень, виражених за допомогою різних модальностей: «впевнено стверджую», «припускаю», «не виключаю», «дуже ймовірно», «категорично наполягаю», «сумнівно», «з необхідністю виходить» і т.п. Емоційний супровід тверджень може посилювати чи послаблювати довіру до вираженої ними інформації, і тим самим посилювати чи послаблювати ступінь їх доказовості та переконливості.

Заключна стадія. На цій стадії оцінюється результат протистояння сторін, реальне співвідношення точок зору після реалізації support і attack. Йдеться про оцінку аргументації як цілого. При цьому може бути підтверджена або локальна (часткова), або повна результативність, що визначається ступенем досягнутого взаєморозуміння й згоди сторін на фініші аргументації. Якщо виграє одна зі сторін, то сторона, що програла, повинна це визнати. Якщо позиції обох сторін були частково визнані обґрунтованими, а частково – ні, то в цьому випадку приймається або консенсусне рішення, що враховує інтереси всіх сторін (і тоді проблема вирішена), або компромісне, яке означає лише часткове, локальне вирішення проблеми, а точніше – врегулювання конфлікту, який тим самим припинений, але може відновитися зі зміною ситуації. Інший

аспект результативності пов'язаний з відповіддю на питання: чи досягнута загальна мета всіх учасників аргументативної комунікації та як це співвідноситься з досягненням цілей сторін? Тут доведеться співвідносити прагматику дій кожної сторони (як підсистеми) і прагматику комунікативного процесу в цілому (як системи). Консенсус і тут у всіх аспектах – логічному, етичному, практичному, соціальному – більш ефективний, ніж компроміс: останній означає лише наявність більш сильної позиції в одній зі сторін на даний момент часу.

Перший і найважливіший висновок з проведеного аналізу полягає в тому, що системотвірну роль при побудові аргументації грає дотримання тих рамкових, передумовних принципів, на які, як правило, найменше експліцитно звертають увагу в аргументативних практиках. Йдеться про принципи світоглядного рівня. А тим часом без опори на їх регулятивну м'яку силу жодна навіть найдосконаліша технологія роботи з інформацією, жодна навіть найбільш раціональна алгоритмізація дій сторін не зможуть уберегти від переходу в ірраціональну «гру в бісер» або руйнівну «гру без правил», від створення «тексту», що не має не тільки цілісності, але й зв'язності й шансів на знаходження загального сенсу. У свою чергу, навіть наймудріші загальні принципи філософського рівня не можуть бути реалізовані, якщо не знайдені відповідні їм форми вираження думки та механізми дій, тобто технології аргументативної комунікації.

Інший досить важливий висновок з розглянутих концепцій аргументації полягає в тому, що будь-яка модель аргументації в значній мірі втрачає свою теоретичну адекватність і практичну ефективність, якщо вона не враховує комунікативної природи самого процесу аргументації, його зв'язку з «патологіями» комунікації, їх «лікуванням», а ще краще – з «профілактикою». У центрі уваги завжди знаходиться зіткнення дій support і attack, вироблених комунікантами в деякому неоднорідному смисловому

просторі, де завжди є напруга, яка потребує послаблення; потреба в зменшенні або знятті напруги має бути присутня у всіх сторін (можливо, в різному ступені). У зв'язку з цим суперечки про те, що первинно, яке відношення більш важливо в аргументації – support або attack – представляються непродуктивними, оскільки саме взаємодія цих відносин, їх взаємна підтримка та їх взаємна перевірка на спроможність, на міцність, на аргументативну силу становлять сутність аргументації як цілого. Слід з певною обережністю вживати термін «критичне мислення», який зараз неявно став символізувати перехід до «нового» етапу в розвитку мислення. Чому протиставляється цей новий етап (або вид) мислення? Явно йдеться, що він спрямований проти некритичного мислення, коли автоматично приймається на віру будь-яка інформація, «коли не робиться пауза, щоб задатися питанням, чи є вона (інформація) точною, істинною або здоровою»⁴¹⁷. Але часто в книгах, присвячених критичному мисленню, є підтекст, який в стилі attack протиставляє критичне мислення тому мисленню, яке зазвичай називається правильним, логічним, стандартним. При цьому не наводиться прикладів порушення або спростування звичних правил логіки. І це зрозуміло: логіка з моменту свого виникнення була критична в тому сенсі, що вимагала визначеності й точності, послідовності, обґрунтованості знань і дій з ними. Сучасний соціальний запит на необхідність введення нової дисципліни – «критичне мислення» – насправді свідчить швидше про нестачу знань і умінь, які формуються при вивченні логіко-філософських дисциплін, ніж про приховане протистояння логіці⁴¹⁸.

⁴¹⁷ Чатфілд Т. Критическое мышление: анализируй, сомневайся, формируй свое мнение / пер. с англ. М.: Альпина Паблишер, 2019. С. 13.

⁴¹⁸ Матюшина І.І. Запит на критичне мислення: модний бренд чи симптом? Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції. Мат. міжнар. науково-практ. конф. 18 травня 2018 р. Т. 1. Од.: Гельветика, 2018. С. 21–23.

Про перспективи дослідження аргументативних практик

Висловимо припущення, що щонайменше три напрямки подальших досліджень аргументативної комунікації представляють теоретичний і практичний інтерес. Всі вони потребують поглибленого розуміння ряду філософських категорій і спрямовані, в кінцевому рахунку, на формування філософської праксеології та її деякої внутрішньої логіки.

Перший напрям пов'язаний з необхідністю ускладнення наших уявлень про результативність аргументації. Уявлення про те, що аргументація успішна, якщо а) вона досягла поставленої мети, й б) при цьому виконані всі прийняті правила, – вимагає уточнення та розвитку. Само по собі здійснення вихідних цілей-цінностей далеко не завжди означає справжній, безперечний успіх аргументації. Грубо кажучи, локальний успіх може виявитися поразкою в середній і далекій перспективі, а локальний програш може відкрити нові можливості виходу з кризової ситуації. Все залежить від «якості» самих цілей і від реального співвідношення масштабів розв'язуваних проблем і прийнятих цілей в контексті ко-еволюції людини й людини, людини й світу. Зазвичай ми визнаємо, що на нашу розумову діяльність впливає («задає рамки») існуючий рівень раціональності соціуму, культури. Однак існує й зворотний зв'язок: не лише ціле впливає на частину, а й частина може впливати та окреслювати можливості для цілого.

Важливі підказки дають нам ряд сучасних філософських роздумів про необхідність нових – системних, інтеграційних – підходів до методології прийняття рішень, в центрі уваги деяких з них знаходиться ідея перенесення уваги від *его* до *еко*, від минулого – до майбутнього (К. Уїлбер, О. Шармер). Наш «внутрішній стан», а також «колективний потенціал», на які ми спираємося при прийнятті рішень, причетні до формування тієї системи, в якій ми живемо й діємо та якій ми підпорядковані. Тут працює

«петля зворотного зв'язку»⁴¹⁹. Відповідно, процеси цілепокладання також повинні змінювати свій масштаб і напрямок від егосистеми до екосистеми, від розрізненого погляду на світ – до системного⁴²⁰, в результаті чого можуть бути ліквідовані зяючі розриви в екологічному, соціальному та духовному просторах буття сучасного людства⁴²¹.

Відомо, що в сучасних аргументативних практиках, пов'язаних з прийняттям соціально важливих рішень, на жаль, переважає вузькопрагматичне, локальне і «найближче», розраховане на швидкий успіх цілепокладання – і воно завдає шкоду цілепокладанню системному й інтегративному, яке враховує весь спектр можливостей, яке не обмежується «швидким реагуванням» на окремі фрагменти змін, а реагує на їх загальну тенденцію та загальний зміст. Небезпека зайвої локалізації цілей і цінностей, їх «дрібнішання», полягає не тільки в тому, що наші дії зараз не ефективні, але й в тому, що вони, відповідно до принципу «петлі зворотного зв'язку», в майбутньому прирікають нас на неуспіх: наше теперішнє цілепокладання й теперішні дії формують нову цілісність, нову систему, що реалізовує переважно ті можливості, які релевантні нашим діям або є їх наслідком, а не ті, що об'єктивно необхідні для нашої подальшої ко-еволюції зі світом. Але щоб бути здатним до системного цілепокладання, треба спиратися на системну методологію роботи з цілями й цінностями, що вимагає їх адекватного структурування, зважування та більш глибокого розуміння, ніж це має місце зараз.

Філософія й логіка в дослідженні цінностей і визначення мети вже зробили певні кроки. Але отримані результати суспільство не завжди готове вислухати та зрозуміти. У свою чергу, філософи недостатньо активно транслюють свої ідеї про цінності й цілі

⁴¹⁹ Шармер Отто. Основы теории У. Главные принципы и применение на практике / Пер. с англ. Т. Землеруб. М.: Манн, Иванов и Ферберн, 2019. С. 102–103.

⁴²⁰ Там само. С. 19.

⁴²¹ Там само. С. 25.

в суспільство – через систему освіти, через інші сфери комунікації; прямий і зворотній зв'язок в цих комунікаціях могли б бути стимулами для подальших досліджень. Анджей Гжегорчик, працюючи над класифікацією цінностей, спирається на когнітивний досвід, закріплений в природних мовах, але впевнений, що цього недостатньо: без теоретичної роботи філософів (в тому числі логіків) важко відрізнити загальнолюдські смисли ціннісних категорій від локальних «аспектних», вузькопрагматичних смислів, в тому числі від «стадних» смислів, побудованих на дискримінації Чужого⁴²². Без поглибленої аналітичної роботи неможлива побудова будь-якої адекватної шкали цінностей і цілей.

Ця аналітична робота повинна враховувати, що якість аргументації визначається не тільки наявністю або відсутністю відхилень від зразків, правил, принципів, алгоритмів і прийнятої ціннісної орієнтації, а й, головним чином, тими наслідками (негативними або позитивними), які настають в результаті прийняття рішень на основі аргументативного процесу. Іншими словами, відношення каузальності в сфері аргументації повинно досліджуватися в двох напрямках: не тільки з боку прийнятих принципів, правил, мотивацій та цінностей, а й з боку наслідків як їх виконання, так і невиконання – в ближній, середній і далекій перспективі. В іншому випадку «петля зворотного зв'язку» може спрацювати й виявити неефективність аргументативних дій.

Крім того, слід враховувати, що «функціональна норма завжди індивідуальна»⁴²³, тобто вимагає в кожному конкретному випадку врахування реального співвідношення індивідуально прийнятої і комунікативно прийнятої шкал цінностей (без чого неможливий перехід до еко-мислення, до ноосферного мислення й способу життя).

⁴²² Гжегорчик Анджей. Спроба змістового опису світу цінностей та її етичні наслідки. Філософія освіти: наук. журн. 2017. № 2 (21). С. 149.

⁴²³ Гарькавець С.О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі. Луганськ: Ноулідж, 2010. С. 18.

Другий напрямок подальшого дослідження аргументативних практик також викликаний необхідністю подолання поширеної сьогодні деформації аргументативних практик, яка складається в порушенні гармонії між їх раціональною та чуттєво-емоційною складовими. Багато дослідників говорять про перевагу емоцій над розумом як в сучасних комунікаціях взагалі, так і в аргументаціях, зокрема: при обміні доводами більше уваги приділяється зовнішньому експресивному супроводу, «антуражу» думки, ніж її суті. Часто це пов'язують з небезпечним зниженням інтелектуального рівня суспільства. Так, Ф. Фукуяма з жалем констатує, що інтелектуальна праця перестала сьогодні цінуватися, «когнітивні ієрархії згладжуються», а раціональний дискурс, до якого пред'являються високі вимоги, яким треба вчитися, багатьом став здаватися нудним, непривабливим і занадто складним. А між тим, зазначає мислитель, без розумно організованого дискурсу, – без цього механізму самоорганізації суспільства, – неможливо виробляти «позитивні сценарії» виходу суспільства з кризи й конфліктів⁴²⁴.

Погоджуючись в цілому з тими, хто бачить небезпеку в тому, що хаос емоцій починає заглушати голос розуму в комунікаціях, особливо в масових, публічних, хотілося б, разом з тим, поставити питання про те, чим філософія, логіка, сучасні теорії аргументації могли б допомогти в ліквідації цієї диспропорції.

Перш за все, мабуть, слід звернути увагу на відносність самого протиставлення почуття та розуму. Розум і почуття не тільки постійно супроводжують один одного в аргументації і можуть змагатися при прийнятті рішень, але й взаємодіють і взаємоперетворюються один в одного. На їх співіснування й суперництво звертає увагу, наприклад, М.В. Попович, коли виділяє когнітивне, сутєстивне та експресивне вимірювання комунікації як різні

⁴²⁴ Фукуяма Ф. Пандемия и политический порядок. Необходимо государство. URL: <http://sg-sofia.com.ua/fukuyama-ranc/> (дата звернення: 1.11.2020).

способи подолання людиною невизначеності, які відображають багатовимірність самої людини⁴²⁵.

На взаємопроникнення раціонального й чуттєво-емоційного вказує поява поняття емоційного інтелекту, а також розвиток цілого спектру досліджень в області емоційного інтелекту. Встановлено, що емоційний інтелект може бути використаний і на благо, і на шкоду; що з емоційним інтелектом треба працювати, щоб він допоміг стати більш переконливим в аргументативних дискурсах; для емоційного інтелекту важлива наявність зворотного зв'язку, і не менш важлива наявність таких супутніх емерджентних почуттів, як надійність, відданість, довіра⁴²⁶.

Про появу «розумних почуттів» свідчить той факт, що серед концептів культури, які володіють великою узагальнюючою силою та помітним регулятивним впливом на поведінку як окремої людини, так і соціуму, культурологи виділяють не тільки логічно оформлені поняття та ідеї, а й домінуючі почуття, настрої, переживання, передані засобами мистецтва⁴²⁷. Такі концепти культури, ймовірно, можуть бути віднесені до сфери дії емоційного інтелекту й займають в ньому певне місце. Термін «емоційний інтелект», як і термін «інтелектуальні почуття», символізують цілісність людини, її свідомості та взаємодії зі світом. Це складна цілісність, що постійно змінюється.

Неможливо вилучити з мислення вченого почуття відповідальності за результат і методи дослідження, інтуїтивні відчуття любові й відданості до науки як такої, почуттів, пов'язаних

⁴²⁵ Матюшина І.І. Дві теорії комунікативної дії: Ю. Габермас і М. Попович. Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практ. журн. 2017. Вип. 20. С. 67–70.

⁴²⁶ Барисо Дж. Е.О. Эмоциональный интеллект на практике. Как управлять своими эмоциями и не позволять им управлять вами / Пер. с англ. А.Н. Гардт. К.: Форс Україна, 2020. С. 17, 85, 157.

⁴²⁷ Сумарокова Л.Н. Концепт: теоретико-системный и культурологический контексты употребления. Res systemica. Збір. робіт, присв. 90-річчю проф. А.І. Уйомова. Одеса: Видавник С.Л. Назарчук, 2020. С. 72–88.

з гуманістичною спрямованістю наукового пошуку тощо. Вчений-професіонал оперує поняттями-концептами, які передбачають не просто знання, а й переживання, що супроводжується почуттям зануреності в смислове поле культури, в ту безліч його констант, яка регулює буття людини в даній культурі, задає рамки для розуміння, для відповідальної поведінки, для вибору в ситуації прийняття рішення. Такі смисли, які мають свою експресію, що супроводжуються сильними (позитивними чи негативними) емоціями, не можна не враховувати при аналізі аргументації. Тим більше, що аргументація завжди здійснюється в мовній формі, а «мова в усіх своїх проявах і в кожній окремій фазі свого прогресу виявляється одночасно й чуттєвою, й інтелектуальною формою вираження», що сприйняття будь-якого повідомлення починається «з складного цілісного виразу, й лише потім в ньому поступово виділяються елементи»⁴²⁸. При цьому спочатку охоплюється загальний інтонаційний контур, завжди емоційно забарвлений, а закінчується створенням цілісного змісту повідомлення, де експресивний компонент – далеко не другорядний та не додатковий; він спочатку бере участь в смислоутворенні й в смислорозумінні, поряд з компонентом інформаційним, знанням.

Нам можуть заперечити, що емоція та експресія ніколи не були й не будуть предметом вивчення логіки. Однак комунікативна логіка в процесі структурування, формалізації думки не може ігнорувати цю сторону повідомлень; вона повинна її фіксувати спеціальним набором символів у всіх випадках, коли це суттєво впливає на виробництво та інтерпретацію сенсу повідомлень в процесі аргументації. При цьому важливо розрізняти різний масштаб, різну спрямованість почуттів: «дрібні», «егоїстичні» почуття (его) та почуття «колективні» й «високі» (еко), а також ступінь їх інтен-

⁴²⁸ Кассирер Эрнст. Философия символических форм. М.; СПб.: Универс. Книга, 2002. Том 1. Язык. С. 246–247.

сивності, наприклад, можуть бути присутніми нейтральне, слабе, дуже помітно виражене, сильне, дуже сильне почуття впевненості, сумніву або довіри тощо, які супроводжують інтелектуальні аргументативні дії support та attack, що може їх посилювати чи послаблювати. Раціональний аналіз чуттєво-емоційного супроводу аргументації – одне із завдань теорії аргументації, рішення якої може підвищити культуру аргументативних практик.

Третій напрям пов'язаний з поглибленням уявлень про співвідношення теоретичного й практичного в аргументативних практиках. «Досвідчений аргументатор», який не знає теорії аргументації і не цікавиться нею, та «теоретик аргументації», який до й незалежно від усіх існуючих практик аргументації готовий вчити аргументувати всіх, – дві крайності, так само непродуктивні практично й неспроможні теоретично.

Звідки беруться правила аргументації, виконання яких є критерієм виміру якості й ефективності процесу аргументації? На чому ґрунтується наша довіра до них?

Одна з позицій полягає в тому, що довіра чи недовіра до правил залежить від розвиненості досвіду, продуктом якого ці правила є. Генетичний, історичний і функціональний зв'язок правил з досвідом комунікації людини й світу, людини з іншою людиною побачили, наприклад, М.Я. Грот і Л. Вітгенштайн⁴²⁹. Для них безперечним було визнання правил як результату самоорганізації мінливих комунікативних практик, що поступово ускладнюються, – як на рівні неусвідомлюваних, так і на рівні усвідомлюваних комунікативних дій. Це так само стосується й мовної, й розумової діяльності людини.

Інша позиція полягає в тому, що правила мовної і розумової діяльності принципово не виводяться з досвіду й мають

⁴²⁹ Сумарокова Л.Н. Проект реформы логики Николая Грота: 135 лет спустя. Одеса: Фенікс, 2017. – С. 42–45.

понадемпіричний, трансцендентальний характер. Об'єктивно закони й форми передують будь-якому нашому досвіду, складаючи великий універсум можливих форм, до якого можна долучитися за допомогою інтелектуальної інтуїції і який «виявляє себе» в різних сферах людського буття. Без залучення до цих трансцендентальних «мереж» форм неможливо правильно організувати будь-яку людську діяльність (Г. Фреге, Е. Гуссерль, Ч. Пірс, О.Д. Смірнова).

Правила аргументації можуть ґрунтуватися на кожній з цих точок зору. Як це не парадоксально звучить, але одночасне прийняття цих двох протилежних позицій не викликає збоїв в комунікації. Це можна пояснити частково тим, що вони співвідносяться з різними етапами формування та розвитку людського мислення. Результати цих різних етапів, виникнувши, не перестають існувати далі, входячи в загальний арсенал розумового інструментарію осягнення світу людиною. Те, що формувалося у вигляді довгого ланцюжка форм і дій, може бути згорнуто в одну коротку форму-алгоритм, а остання при необхідності може бути розгорнута в певну послідовність елементів.

Теорія аргументації намагається *експліцитно* представити всі важливі елементи й зв'язки процесу, а аргументативні практики користуються як *експліцитними*, так й *імпліцитними* знаннями, формами, навичками в тій мірі, в якій дане комунікативне співтовариство та дана ситуація можуть це дозволити.

Теорія експлікує завжди лише частину тих правил, якими практично володіє сучасна людина; але вірно й те, що природна (практична) логіка використовується при цьому інтуїтивно, з великою часткою невизначеності, розмитості, без чіткого упорядкування, і якщо вона не уточнена та не посилена теоретичними результатами, то вона мало надійна.

Піднятися над обома крайнощами в розумінні правил аргументації, з нашої точки зору, може допомогти перехід до праксеологічної парадигми досліджень. Праксеологія починає формуватися

як прагматика, тобто акцентує увагу на необхідність фіксувати та враховувати інтереси, наміри, бажання й інші опорні ціннісно-цільові структури. Продовження праксеологічних досліджень полягає в спробах оцінки, зважування «якості» самих цих структур, в співвідношенні їх масштабів з масштабами викликів, проблем, криз, з якими стикається людина, в прораховуванні та зважуванні можливих наслідків, що наступають після реалізації цілей-цінностей. Ці результати повинні бути «хорошими». Основоположники праксеології – Т. Котарбінський і А. Богданов – шукали критерії «хорошої роботи», «хорошої організації» та «хороших результатів» будь-якої діяльності. Філософи розрізняють при цьому різні смисли «хорошого» – як правильного, справедливого, раціонального й як доброго, бажаного, благого⁴³⁰. Як об'єднати ці смисли, показати їх взаємопроникнення в контексті зіткнення думок в комунікаціях, – це завдання праксеології аргументації. «Серединне» положення людини в світі та в дискурсах зобов'язує його зрозуміти, що краще, що він може зробити, – це не стільки боротися за знищення зла, скільки прагнути зміцнювати, наполегливо плекати добро в собі; тільки тоді можна розраховувати на те рухливу, але досить стійку, надійну рівновагу, яка дозволяє людині «бути», «тривати» в Бутті й яка дозволяє добитися консенсусу при ухваленні рішень. У цьому сенсі зародком праксеології слід вважати платонівську ідею Блага, що включає в себе Істину, Добро й Красу. Розуміння Блага в реальних аргументативних практиках має трансформуватися в напрямку від его-центрованості до ми- та еко-центрованості. При цьому «взаємна й рівна повага до кожного» – це єдиний «спосіб залучення іншого в його іншості, якому не властиві ані нівелювання, ані насильницьке привласнення»⁴³¹. Тільки такий спосіб залучення кожного

⁴³⁰ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. / Пер. з фр. Київ: Дух і літера, 2011. Том другий. С. 349–352.

⁴³¹ Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001. С. 110.

учасника в аргументацію як ціле дозволить реалізувати принципи «D» і «U», висунуті Габермасом.

«D»: Претендувати на дієвість можуть лише ті норми, які здатні в практичних дискурсах здобути схвалення всіх, кого вони стосуються.

«U»: Норма є дієвою тільки тоді, коли прямі й побічні наслідки, які викликані її виконанням, імовірно спричиняють зміну стану інтересів і ціннісних орієнтацій кожного, і коли ця норма може бути без якого б то ні було примусу спільно прийнята всіма, кого ця норма стосується⁴³².

З прийняття цих принципів випливає, що аналіз не тільки реального стану справ, а й можливих перспектив змін, потенційних наслідків прийнятих рішень є необхідною умовою «хорошої» в повному сенсі цього слова аргументації.

Праксеологічний вимір мислення змушує визнати, що й істинність, і доказовість, і виводимість, і переконливість, як і взагалі обґрунтованість, проявляються тут не як точкові, а як лінійні властивості, які мають свою міру, а точніше – як властивості багатовимірні, що розкривають єдність і складність особистості, соціуму та всього буття-людини-в-світі. У цьому праксеологічному контексті прагнення добре аргументувати не може бути зведене до якої-небудь однієї грані, єдиного виміру: логічного, мовного, психологічного або, наприклад, до необхідності володіти критичним мисленням, яке оберігає нас від упередженості, догматизму, легковір'я та інших зол. Праксеологія аргументації може успішно поєднати в собі всі «локальні», «аспектні», «вузькопрагматичні» моделі аргументації в деяке системно й мудро організоване ціле, що включає его- й еко-параметри в їх гармонії. Це має сприяти цілісності й стійкості самої людини, включеної в ко-еволюцію зі світом, в якій будь-які казуальні зв'язки зі світом є двосторонніми.

⁴³² Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001, с. 112–113.

Проблематизація ідеї нормативності комунікації в сучасних філософських дискурсах

Як зазначалось раніше, сучасні теорії та практики комунікації розв'язують проблему каузальності, в основному, як проблему нормативності, що береться в різних її аспектах, як в позитивному, так і в негативному її вимірі.

Суперечки навколо проблеми нормативності комунікації, що існують в сучасній філософії, можна аналізувати за різними підставами. Для нас суттєвою є позиція, що займається по відношенню до тієї концепції комунікації, яка вище була позначена як комунікативна філософія. Це ставлення умовно може бути висловлено у вигляді позитивної, негативної й нейтральної оцінки. Нейтральна оцінка має місце у тих дискусіях, для яких проблема ефективності комунікації не вважається значущою, й тому навіть якщо вона й згадується, то не підлягає обговоренню. Позитивна та негативна оцінки, у свою чергу, можуть розумітися як точкові або лінійні (ті, що мають ступінь) характеристики.

У подальшому викладенні ми будемо суттєво спиратися на ґрунтовний філософський аналіз проблем комунікації, який представлений трьома відомими українськими авторами в книзі «Комунікація і культура в глобальному світі»⁴³³. Саме ця книга безпосередньо підштовхнула нас до обговорення деяких нових аспектів дискурсів про нормативність комунікації. За загальної позитивної оцінки комунікативної філософії, у центрі якої розглядаються ідеї Ю. Габермаса, у цій праці міститься пояснення тієї різкої критики й того протистояння, яких зазнала ця концепція в сучасному світі. Одним із факторів, що сприяв появі негативного ставлення до ідей комунікативної філософії стало, як зазначає Є. Бистрицький, наближення ідей комунікації до ідеї глобалізації, що знайшло своє

⁴³³ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020. 416 с.

відображення в появі нового терміну «глобальна комунікація» («тотальна комунікація»)⁴³⁴. Таке зближення сприймається наразі як цілком природне: «Вже на самому початку усвідомлення цієї взаємозалежності її було влучно виражено в широко відомій метафорі «глобального селища»⁴³⁵, і далі: «...сучасна комунікація планетарно спілкує нас, підтримує і створює групові та національні спільноти, творить глобальний всесвіт»⁴³⁶. Не менш природним виглядає й той потужний опір, який зустрічає реальне втілення ідей глобалізації, глобальної комунікації й образу «глобального селища». «Саме культура спричинила головний опір глобальній комунікації, якщо під цим розуміти не тільки передання віртуальних повідомлень та образів або «інтерацію, опосередковану символами (Ю. Габермас)»⁴³⁷. «Опір культури», як ми бачимо, спрямований не на саме комунікативну філософію або не тільки на неї, але саме на концепцію «глобального селища», що виникла в якості певної *інтерпретації* комунікативної філософії й/або в якості її *екстраполяції* на реальні комунікативні процеси, які розуміються набагато ширше, ніж це робив, наприклад, Ю. Габермас. Комунікація розуміється не тільки як діалог, як взаємодія ідей, але й як «матеріалізована» взаємодія, що має свій екзистенціальний та онтологічний вимір. Це, в свою чергу, визиває питання: наскільки відповідальна сама комунікативна філософія за наслідки її нової інтерпретації та її нові екстраполяції?

Поняття та принципи комунікативної філософії були сформовані в якості позначення того належного, того ідеалу, активне прагнення до якого може привести до об'єднання комунікативної спільноти заради розв'язання спільних життєвоважливих проблем.

⁴³⁴ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеев С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020. 416 с. С. 5–6.

⁴³⁵ Там само. С. 5.

⁴³⁶ Там само. С. 6.

⁴³⁷ Там само. С. 7.

Умовами успіху тут є не тільки існування спільного життєвого світу, спільних смислів й установки на взаєморозуміння, не тільки дотримання прийнятих норм і принципів спілкування, але й прийняття та дотримання вихідного морального правила, яке передує будь-якій «технології» комунікації⁴³⁸. При цьому важливо зазначити, що смисли й правила не тільки передують комунікації, але й змінюються в результаті комунікації, утворюються нею, як утворюються й нові спільні смисли та нові правила, які відрізняються від тих, які передували комунікації в якості спільного «горизонту» або «вихідного прийнятного знання».

На наш погляд, не випадково авторами (творцями) комунікативної філософії виявились переважно німецькі мислителі, які шукали шляхи й механізми формування самосвідомості німецького суспільства після Другої світової війни. Багато хто бачить причину відродження Німеччини тільки в потужній зовнішній економічній підтримці. Але були й процеси морального очищення, які припускають здатність до каяття й здатність вибачати. Без величезної внутрішньої духовної роботи віднайти єдність та гідно долучитися до світової спільноти було б неможливо. Внесок філософів у цей процес був значний. Зазначимо таку важливу деталь: «глобалізація» не була при цьому концептом при утворенні філософії комунікації, хоча й зазначалась принципова можливість її застосування не тільки всередині спільноти, що належить єдиному життєвому простору, до однієї культури, до однієї історії, але й у випадку діалогу представників різних світів і культур, якщо при цьому виявиться можливим вільне прийняття й виконання сторонами вихідних умов і принципів, що сформувалися в комунікативній філософії. Головним очікуваним результатом застосування понять і принципів

⁴³⁸ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. СПб.: Наука, 2002. 382 с.

комунікативної філософії є встановлення внутрішнього зв'язку між істиною та консенсусом в комунікативній спільноті, а також «виникнення в дискурсі нового значення через відкритість комунікативної взаємодії для зміни її нормативного підґрунтя залежно від контексту розуміння у його зіткненні з контекстуальною позицією іншого»⁴³⁹.

Теоретичне осмислення можливостей комунікації як інтерсуб'єктивної діяльності, що утворено в межах цього філософського напрямку, дозволило розширити «поле зору» для різних спостерігачів й учасників реальних комунікативних практик. Ось чому прихильники руху глобалізації так охоче використовували поняття й принципи комунікативної філософії, при цьому нерідко забуваючи, що мова йде про «належне», яке обумовлено низкою передумов, й що не будь-яка комунікація може призвести до взаєморозуміння та єдності поглядів і дій. Наявність справжньої свободи й справжньої рівності припускає *взаємодію свідомостей* комунікантів, а не їх вирівнювання, нівелювання й, тим самим, зникнення. Проблема збереження самоідентичності суб'єктів, збереження особистості й групового різноманіття в соціумі як нової єдності була ключовою для Габермаса й, як виявилось, менш за все хвилювала глобалістів, що, врешті-решт, і спричинило протести зі сторони багатьох соціальних груп, які були вимушені стати антиглобалістами саме перед лицем загрози «культурної смерті», що є аналогічною «тепловій смерті» Всесвіту. Зникнення особистостей, соціальних груп небезпечно не тільки для них, але й для людства в цілому. Мудрість філософських категорій «різноманітність в єдиному» й «єдність у різноманітті» не зменшується з плином часу. Свідченням про це є різке протистояння лібералізму й правого популізму, про яке говорить Р. Зимовець, в центрі уваги якого він бачить «проблему іден-

⁴³⁹ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020. С. 140.

тичності соціальних груп та ідентичності більшості»⁴⁴⁰. Р. Зимовець зазначає: «У будь-якому разі проблема колективної ідентичності набуває нині нової актуальності... Цей суто сучасний феномен агресивного самоствердження ідентичностей вимагає філософського пояснення»⁴⁴¹. Ліберали вважають колективну ідентичність лише «середовищем» для індивідів, а комунітаристи говорять про «порожнє Я» й вважають, що «сучасне співвідношення між розмаїттям світу й потребою людей у солідарності вийшло з-під контролю»⁴⁴².

В розумінні комунікації в зв'язку з цим актуалізується проблема взаємодії «Я-ідентифікації» і «Ми-ідентифікації» в межах однієї комунікативної ситуації. Принципи комунікативної філософії спрямовані на досягнення єдності, й тим самим «Ми-ідентичності» людей, які прагнуть до однієї мети й мають певні спільні цінності. А якщо єдність не досягається й не виникає спільних сенсів? А якщо замість очікуваної згоди виникають протест і опір, які часто не мають явно висловленого раціонального виправдання, але є результатом накопичення негативних емоцій і почуттів в процесах реального співіснування й взаємодії? Чому замість раціонально виважених аргументів в комунікації спонтанно з'являються дії, які швидко набувають протестні смисли й становляться колективними емоційними символами-жестами, що не завжди знаходять логічне виправдання?

Одна з можливих відповідей на ці питання полягає в тому, що комунікативна ситуація в цих випадках така, що в ній відсутній спільний смисловий горизонт, спільні цілі-цінності, спільні вихідні знання, спільні взірці, еталони й правила, які були б вільно прийняті всіма комунікантами. Іншими словами, відсутній

⁴⁴⁰ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеев С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 148–149.

⁴⁴¹ Там само. С. 151.

⁴⁴² Там само. С. 152.

спільний культурний фон, а тому принципи комунікативної філософії виявляються тут таким, що неможливо застосувати. І справа тут не у тому, що вони погані, а тому, що вони нерелевантні ситуації, і в тому, що не склалися умови та передумови, необхідні для їх застосування. Наприклад, у учасників комунікації може не бути раціональної й емоційної згоди з постановкою такої мети-цінності, яка вимагає від них жертвувати своєю суб'єктністю, особистою або соціальною свободою. Само по собі прагнення до комунікації (або наполегливе запрошення до неї) може виявитися нераціональним і навіть небезпечним, якщо при цьому заздалегідь не можуть бути виконані, навіть в далекому наближенні, умови й правила «ідеальної комунікації» Габермаса й постулати Грайса, які вимагають щирості, чесності й сумлінності від усіх учасників аргументативних дискурсів. До ідеалу потрібно хоча би прагнути. Інакше комунікація становиться хаотичною й безрезультатною. У таких випадках розумно зробити паузу в комунікації.

Проте існує й інша відповідь на вищеперераховані питання. Суть її в тому, що винні, головним чином, правила й принципи «ідеальної комунікації» Габермаса й постулати Грайса, оскільки вони утопічні й надто далекі від реальності. В реальності діє «чорна риторика», лукава еристика, при цьому майстерно побудовані віртуальні світи замінюють реальне життя, істина й фейк практично не розрізняються. Замість істини, цариці обґрунтування, «трон» в комунікації займає таємнича пост-істина, що йде рука об руку з пост-правдою й напів-правдою. Принципи «ідеальної комунікації» можуть діяти в «ідеальному світі», який не має жодного відношення до реального життя, як стверджують деякі учасники «живої» комунікації.

Але в тому, що ідеал є далеким від реальності, можуть бути винними ті, хто цю реальність створює й підтримує, виходячи зі своїх локальних інтересів, і лише вдаючи, що висловлюють всезагальний інтерес. До того ж, сам факт невиконання правил не завжди свідчить про те, що ці правила непотрібні або нездійсненні. Вигідне

далеко не завжди є кращим орієнтиром, ніж належне. Менше всього для пояснення сучасної комунікативної ситуації годиться просте посилення на те, що поняття й принципи комунікативної філософії не є прийнятними в нових умовах (скажімо, «застарілі», «не є повними» тощо) Чому це так?

Наприклад, чому «раптово» помітили, що «комунікативна сила не зводиться суто до раціонального інтерсуб'єктивного погодження громадян щодо необхідності зміни тих чи тих суспільних норм, котрі регулюють їхнє співжиття»⁴⁴³, що неоліком вважається сьогодні те, що апіорі приймається «налаштованість на розуміння з боку інших учасників»⁴⁴⁴, що навіть не ставиться «питання про місце й роль нерозуміння та незгоди в міжлюдській комунікації»⁴⁴⁵. На нашу думку, все це є різними аспектами єдиної цілої моделі комунікації (яка поки ще не побудована), комунікації як багатовимірного процесу, що розвивається, детермінованого реальною шкалою цілей-цінностей, яка панує у суспільстві на кожному етапі його розвитку. Соціум при цьому може бути як людством в цілому, а може виступати як народ, що живе в одній державі; або може усвідомлювати себе як єдину націю; соціумом може бути будь-яка сукупність груп, держав, національностей, якщо вони об'єднанні спільними територіальними, економічними, культурними, політичними, загальногуманітарними інтересами, цілями й цінностями. Тільки в першому випадку йдеться про глобальну комунікацію; у всіх інших випадках – про комунікацію всередині обмеженої комунікативної спільноти, яка завжди вимушена зіставляти досягнення своїх власних внутрішніх цілей-цінностей з тими можливостями, які в тому чи іншому ступені залежать від зовнішнього оточення. Строго кажучи, навіть глобальна комунікація не

⁴⁴³ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеев С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 66.

⁴⁴⁴ Там само. С. 67.

⁴⁴⁵ Там само. С. 66.

є самодостатньою самоорганізованою системою, оскільки входить в ко-еволюцію людини й природи, людини й космосу.

Контури цілісної моделі комунікації як інтерсуб'єктивного відношення з прямим та зворотнім напрямками, яке реалізується в процесах виробництва, передачі й інтерпретації повідомлень, можуть бути окреслені за допомогою нанесення на певний уявний планшет декількох ліній-осей, що зображують динаміку змін низки суттєвих характеристик комунікації як процесу, який розгортається у часі й в деякому смисловому просторі. Ці характеристики взаємодіють одна з одною та утворюють більш-менш стійкі стани цілого.

Одна з цих осей зображає всі можливі ступені спільності вихідних цілей-цінностей суб'єктів комунікації, їх смислових полів і життєвих світів. Цей ступінь спільності може варіюватися умовно від 0 до 1, де 0 – відсутність усіляких спільних цілей-цінностей, тобто хаос варіантів поведінки комунікантів, максимум різноманіття їх спрямованості. Відповідно, 1 – наявність згоди з приводу всіх значущих цілей, цінностей і інтересів, які приймаються всіма комунікантами. Абсолютне значення 0 та 1 практично й теоретично неможливо реалізувати: вони реально згубні для комунікативної спільноти, а саме: 0 робить комунікацію неможливою, а 1 – безглуздою та даремною. «Живою» є певна «середня» частина шкали між тою величиною максимально можливого різноманіття, яке дозволяє зберегтися цілому, і тим мінімальним ступенем спільності позицій сторін, який також дозволяє комунікації відбутися, зберігаючи хоча би мінімальні шанси на успіх.

Друга уявна шкала супроводжує першу й деталізує характер і кількість спільного та різного в цілях-цінностях сторін. Якщо врахувати багатовимірність самого простору цінностей і наявність різних варіантів його структурування, про що пише А.Ю. Цофнас⁴⁴⁶,

⁴⁴⁶ Цофнас А.Ю. Печаль Фукуямы в пространстве аксиологических координат. Избранные статьи. Ред-сост. Е.М. Иванова, Л.Л. Леоненко, Д.Н. Ляшенко. Отв. ред. А.П. Овчинникова. Одесса: Изд. С.Л. Назарчук, 2020. 308 с.

то належить диференціювати, яка з цінностей обирається в якості головної мети, а які – як підпорядковані цієї меті. При цьому можливо застосувати теорію систем і головну мету інтерпретувати як концепт системи, а інші цілі-цінності як структуру й субстрат системи цінностей, що приймається. Відповідно, якщо відмінності в позиціях комунікантів пов'язані з вибором концептів, комунікація успішною бути не може й її існування знаходиться під питанням. Якщо розбіжності стосуються вибору елементів субстрату, що відповідає концепту й структурі комунікації як системи, то ці розбіжності, як правило, можна подолати.

Ще одна вісь, що зображує динаміку комунікації, стосується напряму комунікативних дій, розподілу ролей комунікантів. Оскільки мовленнєва діяльність є лінійною, мовець та той, хто слухає, чергуються у часі й при цьому можуть моделювати образи один одного для того, щоб спрямовувати, регулювати хід взаємодії за допомогою припущення можливої поведінки іншої сторони. Різні теорії аргументації при цьому приділяють головну увагу або напряму обґрунтування деякої позиції (support), або напряму критики, спростування оголошених позицій (attack), або намагаються включити обидві ці функції як ті, що взаємодіють одна з іншою в деякому визначеному часі й просторі комунікації. Рольові функції комунікантів детерміновані не тільки вихідними цілями-цінностями, але й уявленням про збереження власної ідентичності, «здатності чинити без примусу, покладаючись на внутрішню автономію розуму»⁴⁴⁷. При цьому особливе значення набуває здатність кожного «Я» чути та розуміти «Іншого», з однієї сторони, і вміння запропонувати «Іншому» те позитивне, що є в позиції «Я» – с іншої сторони. Наявність тільки критики (attack) переростає в агресивність, наявність тільки захисту своєї позиції (support) погрожує

⁴⁴⁷ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020. С. 162.

нерозумінням і «неслуханням» Іншого. В цьому сенсі, наприклад, як етнонаціоналізм, побудований тільки на контрастуванні «Свого» та «Чужого», так і космополітизм, що ігнорує значимість співіснування різних ідентичностей, на нашу думку, не є конструктивними, і в цьому плані можна погодитися з тим, що подібні позиції «не перетворюють глобальний безлад на якийсь новий порядок. Навпаки, градус агресивності тільки підвищується»⁴⁴⁸.

На противагу цим неконструктивним позиціям в комунікації можна вказати на той результат подій в Україні, який позначають як «патріотизм російськомовних українців і багатьох етнічних (судячи з прізвищ) росіян Півдня та Сходу України. Це свідчить, що партикулярний, етнічно-національний зміст уявлення української спільноти став семантично привабливим не тільки для україномовних етнічних українців, а й для їхніх російськомовних співгромадян, які можуть мати різне етнічне походження»⁴⁴⁹.

Необхідно додати до цього, що важливо зберегти комунікацію всередині українського соціуму, якому ще доведеться (належить) стати єдністю. Важливо, щоб концепт системи, яка формується, – головна цінність-мета, яка задає напрямок розвитку держави й суспільства України, – залишалась би у високому ступені привабливою для більшості учасників комунікативної спільноти й давала можливість відмінності між ними перетворити в перевагу та силу, а не в недолік і слабкість комунікації всередині українського суспільства.

В зв'язку з цим можна вважати стратегічною та тактичною помилкою отождолення ідентичностей путинської Росії й російської культури, яке досить агресивно здійснюється деякими учасниками сучасних політичних дискурсів і яке всіма силами нама-

⁴⁴⁸ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 268.

⁴⁴⁹ Там само. С. 272.

гається захистити та трансформувати офіційна Росія. Як відомо, російська культура здобула визнання у світі саме завдяки відтворенню гуманістичних цінностей і, як правило, антиімперських ідей і смислів. Немоżliво не погодитись з С.С. Пролєєвим у тому, що «Якимось дивним вивертом свідомості виглядає те, що одним з чільних мотивів підтримки путінської Росії та її злочинних, агресивних дій в сучасному світі стає прихильність до російської культури в її кращих зразках XIX–XX століття. Росія Толстого, Чехова або Платонова не просто критична, а контрадиктивна щодо Росії Путіна»⁴⁵⁰.

Повертаючись до питання про відношення до комунікативної філософії та її місцю в сучасному розумінні комунікації, потрібно зазначити, що вона дійсно була розрахована на успішне застосування у тій комунікативній ситуації, де комунікативна спільнота належала до однієї культури. Спиралась на той факт, що ступінь спільності цілей-цінностей, які знаменують досягнення спільного блага, значно перевищувала ступінь розбіжностей; де обидві рольові позиції учасників комунікації були явно та рівноправно представлені; іншими словами, розбіжності у поглядах не стосувалися рівня концептів, а стосувалися лише вибору способів структурування майбутнього цілого й вибору відповідного інструментарію для його побудови.

Філософія комунікації для інших ситуацій, коли проблематичний сам вибір концепту майбутньої системи, коли ступінь розбіжностей з цього приводу значно вищий, ніж ступінь спільності, або навіть коли агресія у відношеннях явно позначилася як фактор, що деформує й руйнує саму комунікацію, – має бути, здавалось би, абсолютно іншою. Це має бути філософія подолання конфлікту й розриву в комунікації. Тут категорії конфлікту,

⁴⁵⁰ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 365.

протесту й незгоди займуть одне з центральних місць, поряд з категоріями спільних смислів і згоди. Проте якою би не була ця «інша» філософія комунікації, якщо вона буде успішною, рано чи пізно приведе до тієї комунікативної ситуації, коли стане можливо застосовувати технології, що базуються на принципах Ю. Габермаса. Але вірно й те, що жодна «інша» концепція комунікації не стане успішною, якщо в якості «належного» не будуть покладені принципи рівності й свободи для всіх учасників, якщо не буде зроблено достатньо зусиль для вироблення загальної установки на взаєморозуміння, тобто якщо не будуть усвідомлено досягнуті умови, що роблять можливою «нормальну» комунікацію, що прагне наблизитися – у тому ступені, у якому це можливо – до «ідеальної» комунікації в сенсі Ю.Хабермаса й К.-О. Апеля.

Якщо в конфліктній комунікації одна сторона явно домінує за допомогою сили, залишаючи іншій тільки роль вдячного слухача, це не є нормальною комунікацією. Тим паче, якщо іншій стороні призначається роль об'єкта впливу, а не суб'єкта, – це вже в цілому не комунікація, а певний симулякр. Ознаками присутності таких симулякрів у спілкування влади й народу може, наприклад, стати те, що адресатом політичних програм і інших «повідомлень» політикуму є не особистості, не громадяни, не конкретні спільноти, а певні віртуальні «маси» – анонімні, усередненні учасники «мітингів» і мережових комунікацій: «Відповідно, – як пише С. Пролеєв, – програми працюють не зі здатністю особистої рефлексії, а переважно з колективним несвідомим, оформленим у вигляді масових стереотипів, пресупозицій розуміння, страхів тощо... Вони є соціальними технологіями навернення й утримання контролю над свідомістю, а отже і над волею адресатів»⁴⁵¹. Пошукам «кращого аргументу» тут не має місця. «Громадянська спільнота

⁴⁵¹ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 289.

нашої країни є вельми слабкою, розпорошеною у своїх базових ціннісних орієнтаціях, легко піддається впливу демагогічних навіювань, тим паче якщо використовують велику потугу мас-медіа»⁴⁵². «Дієвість аргументу заступає сила враження». Відбувається «витіснення аргументації виразністю», «заміна порядку і процедур дискурсу (сміслова структура) спонтанністю артикуляцій»⁴⁵³.

Намальована картина може вселити песимізм відносно всіх спроб підвищити культуру публічної аргументації, дослідити критерії підвищення ефективності комунікативних практик у різних сферах життя нашого суспільства. Однак навіть найбільш невтішна картина реального стану справ не може стати аргументом на користь відмови від спроб змінити ситуацію, зробити її релевантною для застосування комунікативної філософії, яка розуміється в смислі Ю. Габермаса й К.-О. Апеля. Тут є важливою участь у публічній комунікації професійних філософів, які окрім професіональних знань мають ще й комунікативний талант. При цьому можна згадати зауваження Ю. Габермаса про те, що філософ зобов'язаний брати участь у публічній комунікації, відповідальний за її рівень і якість, що, однак, не означає його безпосередньої участі у владі. В Україні, зазначимо, вже є досвід участі філософів у публічному просторі комунікації; цей досвід, поряд з просвітницькою діяльністю, виконує й важливу методологічну функцію – вчить чутливості до відтінків сенсів, до якості обґрунтування, до вміння виробляти свої вподобання й незгоди в світі філософських ідей і в інтелектуальних суперечках про світоглядні позиції. Нехай мова йде поки не про більшість, а про достатньо невелику кількість таких учасників «свята духу», але важливо зазначити, що їх не настільки й мало: знайшлися ентузіасти-підприємці, які

⁴⁵² Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. К.: Дух і літера, 2020, с. 293.

⁴⁵³ Там само. С. 330, 335.

знають ціну освіти й здатності добре мислити й приймати вдалі рішення, які змогли організувати й «запустити» онлайн-цикли лекцій, бесід, дискусій на філософські теми, на актуальні загально-гуманітарні теми. Зрештою, знайшлися філософи, які взяли на себе відповідальну місію; знайшлась (і не мала) спільнота небайдужих слухачів, які здатні слухати, розуміти й оцінити по заслuzі зміст і якість запропонованої інформації.

Для нас важливо зазначити, що це й є та комунікативна спільнота, яка готова до того, щоб практично виконувати ті принципи вільної та рівної, спрямованої на взаєморозуміння комунікації, яка деяким здається далекою від реальності.

РОЗДІЛ 3

Осмислення каузальності в філософії права

КАТЕГОРІЇ ПРИЧИНА І НАСЛІДОК ПРИ ПІЗНАННІ ПРАВОВОЇ ДІЙСНОСТІ

1. Причина та наслідок як шлях до розуміння об'єктивності змісту права

Поняттю причинності завжди надавалося велике значення. Прийняття її об'єктивного характеру призводило до визнання можливості пізнаваності світу, а навпаки, його невизнання – до заперечення такої можливості, що призводило в результаті до скептичних поглядів на світ. Зрозуміти дійсно важливі і необхідні логічні визначення причинності можливо розглядаючи причинність як категорію філософії, оскільки категорії є універсальними поняттями, які дозволяють людині сходити до конкретного пізнання об'єктивної дійсності, що дозволяє нам діяти по природі речей навколишньої дійсності. Категорії розкривають єдність форм Буття, пізнання і людської діяльності. Вони є об'єктивними формами, які одночасно виступають як форми і закони суб'єктивної діяльності, тобто практики і пізнання. Наукові ж поняття повинні бути повністю просякнуті філософськими категоріями як загальне в особливому.

Тому такий розгляд допомагає усвідомити правові проблеми та шляхи їх вирішення. Зокрема категорії причина і наслідок

допомагають обґрунтувати об'єктивність змісту права, розкриваючи його природу.

Згідно філософської традиції, що йде від Гегеля, під причинністю розуміється внутрішній, необхідний зв'язок двох подій, відношення заподіяння, необхідного заподіяння одного іншим. Діюча, породжуюча, отже, активна сторона є причина; сторона що обумовлюється, викликається і породжується є наслідок (або дія). Таким чином, причина є активна, діюча сторона протилежності, яка, завдяки своїй дії і є причина. Наслідок – обумовлена, відносно пасивна сторона тому і є наслідок, що має свою причину, покладена своєю причиною⁴⁵⁴.

Слід розуміти, що каузальність, яка зазвичай нами розуміється, є лише частинка всесвітнього зв'язку. Поняття причинності абстрагується з універсального, всесвітнього об'єктивно-реального зв'язку, висловлює його цілком певну частину. Причина та наслідок суть уявлення, які мають значення як такі, тільки в застосуванні до даного окремого випадку; але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок в його загальному зв'язку з усім світовим цілим, ці уявлення сходяться і переплітаються в універсальній взаємодії, в якій причини і наслідки постійно міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки⁴⁵⁵.

Тому потрібно з'ясувати точні умови утворення даних універсальних понять, їх меж, їх відносності, взаємопереходів. Це можливо при розгляді причини і наслідку як сторін діалектичної протилежності.

Дані протилежності (протиріччя) настільки ж невіддільні один від іншого, як і протилежні, і що вони, незважаючи на всю протилежність між ними, взаємно проникають один одного.

⁴⁵⁴ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 378–379.

⁴⁵⁵ Там само. С. 379.

Одне покладає інше, а це інше покладає перше. Причина початкова по відношенню до дії. Дія – це інше причини, покладеність в протилежність початковому, і воно опосередковано початковим. Отже, причина і наслідок тотожні. Тому дія не містить взагалі нічого, що не міститься в причині, і, навпаки, причина не містить нічого, чого немає в її дії. Причина є причина лише остільки, оскільки вона породжує дію; і причина – це тільки визначення: мати дію, а дія – це лише визначення мати причину. У самій причині як такій полягає її дія, а в самій дії причина⁴⁵⁶.

Причинність, яка розуміється таким чином, переростає у взаємодію, в якій передбачаються дві взаємодіючі сторони: причина і протипричина або дія і протидія. Причина не тільки має свою причину, яка приводить її до життя і т.д. до нескінченності, але в процесі взаємодії може знову стати причиною і дати початок новому витку подій і тим самим вивести з однолінійного прогресу в нескінченність⁴⁵⁷.

Попеременно причина визначається також як деяке покладене, або дія; вона тоді має в свою чергу іншу причину. Так виникає і тут прогрес в нескінченність, що йде від дії до причин. І точно таким чином виходить низхідний прогрес, коли дія, що розглядається з боку тотожності з причиною, саме визначається нами як причина, і саме як якась інша причина, яка, в свою чергу, породжує інші дії і т.д. до нескінченності⁴⁵⁸.

Так, Гегель звертав увагу на те, що в історичних дослідженнях раніше за все розглядається питання, чи є характер і звичаї певного народу причиною його державного устрою і його законів або, навпаки, їх дією, і потім приходять до розуміння цих двох факторів:

⁴⁵⁶ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 455 с. С. 333–334.

⁴⁵⁷ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 380.

⁴⁵⁸ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 455 с. С. 332.

характеру і звичаїв, з одного боку, і державного устрою і законів – з іншого, з точки зору взаємодії, так що причина в тому ж відношенні, в якому вона є причина, є разом з тим дія, і дія в тому ж відношенні, в якому воно є дією, є разом з тим і причина⁴⁵⁹.

Тут потрібно погодитися з Гегелем, який підкреслював, що для того, щоб зрозуміти відношення взаємодії, ми повинні не залишати обидві його сторони в безпосередній даності, а повинні пізнати їх як моменти третього, вищого яке якраз і є поняття. Якщо ми, наприклад, говорив він, розглядаємо звичаї народу як дію його державного устрою і, навпаки, державний устрій як дію звичаїв, то цей спосіб розгляду може бути і правильний, однак він все ж не дає остаточного задоволення, тому що насправді ми не зрозуміли ні державного устрою, ні звичаїв цього народу. Адекватне розуміння виходить лише тоді, коли ми пізнаємо, що ці дві сторони, а також і всі інші сторони, які виявляють нам життя і історія народу, мають своєю підставою поняття⁴⁶⁰, яке є визначальним моментом об'єктивного, належного і необхідного.

Таким чином, категорії причина та наслідок сприяють розумінню необхідності бачити цю необхідність та об'єктивність.

Цю об'єктивність щодо права можна визначити так, що в зовнішньому відношенні людини до людини є якась єдина і об'єктивна правота, яку можна пізнати лише через внутрішній досвід, через справжнє, предметне випробування та розкриття природного права⁴⁶¹.

В глибині душі, кожна людина має здатність відрізнити краще від гіршого. Причому тут мається на увазі не суб'єктивні думки, а «переживання» об'єктивного. І чим людина ближче до своєї сутності, тим вона краще розпізнає це краще, об'єктивне.

⁴⁵⁹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 455 с. С. 335.

⁴⁶⁰ Там само. С. 336.

⁴⁶¹ Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. / сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. М.: Русская книга, 1994. Т. 4. 624 с. С. 157.

Тому, коли ми говоримо про правосвідомість, слід зазначити, що це не лише знання права або його визнання. Слід погодитися з І. А. Ільїним, що мова повинна йти про (спів)переживання природного права: «Переживання природного права притаманне кожній людині, але у більшості воно залишається неясним, невпевненим і неусвідомленим «правовим почуттям», ніби «інстинктом правоти». Усвідомити зміст цього природного права і розкрити його означає започаткувати зрілу природну правосвідомість, зробити його предметом волі і виправданого афекту, тобто перетворити цю єдину та об'єктивну правоту на улюблену і бажану мету життя, – означає розвинути і здійснити в собі природну правосвідомість. Учений продовжує: «Саме природна правосвідомість як предмет знання про «саме», «справжнє», єдине право має бути основою всякого судження про «право» і всякого правового і судового рішення, а тому і основою тих «законів», які встановлюються в різних громадах і державах уповноваженими людьми під назвою «позитивного права»⁴⁶².

Необхідно усвідомити, що таке природне право, допоки ми не з'ясуємо для себе, що означає це поняття, всі наші судження про ті чи інші конкретні види права страждатимуть неясністю, відсутністю певного наукового змісту⁴⁶³. Як відзначає О. А. Івакін, «природне право є не просто право людини на життя, свободу і власність, як це часто декларується в науковій і філософській літературі, в багатьох політичних і правових документах, а – на гідне і осмислене життя, що дозволяє людині через розвиток свого мислення, волі і творчості реалізувати свою сутність, на свободу «для» досягнення цієї мети і – на власність передовсім – духовну власність (матеріальна

⁴⁶² Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. / сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. М.: Русская книга, 1994. Т. 4. 624 с. С. 157.

⁴⁶³ Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 768 с. С. 319.

ж власність – це не самоціль, а лише субстратна основа духовної)»⁴⁶⁴. І далі: «За своєю сутністю природне право людини – це її право і обов'язок вільно розвиватися в істинному напрямі»⁴⁶⁵.

В свою чергу, чим більше розвинута у людини природна правосвідомість, тим краще, адекватніше позитивне право відображає у своїх положеннях право природне.

Життя людини буде гідним тільки тоді, коли душа її живе з єдиного, предметного центру, спонукувана справжньою любов'ю до Божества як верховного блага. Інакше знання стає пародією на знання, мистецтво вироджується в пусту і вульгарну форму, релігія перетворюється на нечисте самосп'яніння, чеснота замінюється лицемірством, право і держава стає знаряддям зла⁴⁶⁶.

У підсумку люди не шукають автентичності в досвіді і предметності в дослідженні, але ґрунтуються на особистій схильності і задовольняються суб'єктивною думкою, судять про найважливіше і верховне, не знаючи того, про що судять⁴⁶⁷.

Життя права – це не механічне використання норм права на практиці. Це, передовсім, втілення ідеї права, цінностей права, про що не слід забувати як при правотворчій, так і при правозастосовній діяльності.

Окремі дослідники визначають цінності як те, що потрібно суспільству для задоволення його потреб. Але таке розуміння є надто вузьким, оскільки цінність – це сутнісна характеристика сенсу життя людини, яка визначає його вихідну і головну життєву позицію.

Як відзначає А. К. Абішева, цінності, по-перше, належать до фундаментальних основ людського співжиття; по-друге, цінність,

⁴⁶⁴ Ивакин А.А. Диалектическая философия: монография. О.: Феникс, 2007. 440 с. С. 296.

⁴⁶⁵ Там само. С. 297.

⁴⁶⁶ Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. / сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. М.: Русская книга, 1994. Т. 4. 624 с. С. 153.

⁴⁶⁷ Там само. С. 156.

навіть реалізована, не втрачає своєї якості належного; по-третє, цінність має загальний характер для певного життя, культури, індивіда, душі; по-четверте, цінність отримує свою зовнішню символічну форму в діях, предметах, думках і промовах; по-п'яте, цінності, прийняті індивідом, пронизують увесь його духовний світ»⁴⁶⁸.

Об'єктивний характер цінностей, правда, з урахуванням активної ролі суб'єкта відзначає Нено Неновскі. «По-перше, властивості предмета задовольняти людські потреби існують об'єктивно щодо людини, і, по-друге, самі людські потреби матеріально (передовсім, соціально) зумовлені. Ось чому цінність не можна змішувати і ототожнювати з оцінкою – іншим основним аксіологічними поняттям. Цінність – щось об'єктивне; оцінка – суб'єктивний акт людської свідомості, суб'єктивне відображення об'єктивно існуючої цінності»⁴⁶⁹.

Серед аксіологічних проблем природного права виділяються ті, розв'язання яких дає відповідь на питання, які цінності повинні відображати позитивне право. Першочергово тут розглядається проблема абсолютних загальнозначущих цінностей.

Сьогодні різні вчені висловлюють різні думки про існування загальнолюдських цінностей. Однак, незважаючи на відмінності у підходах, сходяться приблизно на одному і тому ж: самоцінність людського життя, любов, сім'я, діти, щастя, свобода; такі моральні якості, як совість, честь, співчуття, обов'язок, відповідальність, порядність, гідність людської особистості⁴⁷⁰ – ті загальнолюдські цінності, які визнаються усіма.

Ефективність права залежить не тільки від того, застосовують конкретну, навіть необхідну норму чи ні, але й від того, який

⁴⁶⁸ Бехруз Х. Аксіологический подход в структуре сравнительно-правовых исследований. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. О.: Юридична література, 2008. Вип. 40. С. 25–29. С. 27.

⁴⁶⁹ Неновски Н. Право и ценности: монографія. М.: Прогресс, 1987. 248 с. С. 26–27.

⁴⁷⁰ Малиновская Н.М. Приоритетные общечеловеческие ценности: по материалам круглого стола. М.: О-во «Знание», 1989. 48 с. С. 14.

результат цього застосування. Питання про співвідношення мети, засобу і результату набуває особливої важливості. Річ не в тому, скільки разів при винесенні рішення у справі керувалися тією чи іншою нормою права, а в тому, чи відповідає кваліфікація самому діянню і як конкретне рішення у справі вплине на подальший розвиток суспільних відносин, втілюючи призначення права загалом. У цьому й полягає ефективність правозастосування, яка може бути виявлена лише при співвіднесенні конкретного результату і передбачуваної мети правових приписів. Тоді право є дійсним.

Для ефективності правозастосовної діяльності суб'єкт правозастосування, як уже зазначалося, повинен мати достатньо високий рівень розвиненої правосвідомості. Зміст його правозастосовної діяльності повинен визначати такі ціннісні нормативи: оперативність, справедливість, законність, обґрунтованість, доцільність, професіоналізм, виконання яких, своєю чергою, і буде показником їх професійно-правової культури⁴⁷¹.

Ефективність правозастосування – це якісна характеристика всього процесу загалом; вона багато в чому залежить від правової культури як окремої особистості, так і від правової культури суспільства. Правову культуру зазвичай в літературі визначають як систему правових цінностей, розумінь, установок, що відбивають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства і особистості⁴⁷².

Правова культура – це не тільки знання права, а й уявлення про нього, і ставлення до його застосування⁴⁷³.

Правову культуру можна розглядати як стан особистості в суспільстві, яке характеризується рівнем правових цінностей,

⁴⁷¹ Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Х.: Эспада, 2005. 840 с. С. 634–635.

⁴⁷² Там само. С. 741.

⁴⁷³ Романов В.И. Учись применять закон: задачи, деловые игры, составление правовых документов. М.: Юрид. л-ра. 1989. 192 с. С. 3.

способів, за допомогою яких вони виникають і використовуються, а також рівнем правовиконавчої діяльності, що свідчить про знання цих цінностей та поваги до них з боку державних структур, громадських організацій, окремих громадян, готовність брати участь у їх практичній реалізації»⁴⁷⁴.

Лише у разі достатнього рівня правової культури правозастосувач при встановленні фактичних обставин справи, а також при їх оцінці може включити в предмет доказування лише ті фактичні обставини, які мають значення для вирішення справи по суті і на основі яких можливе винесення обґрунтованого рішення.

Велике значення правова культура має при виборі та інтерпретації норми права, без чого неможливе прийняття правового рішення. Однак найбільшу роль правова культура відіграє при наявності прогалин у праві. Без достатньо розвиненої правової культури людина не здатна правильно відшукати нормативні акти, які регулюють подібні ситуації, або у разі необхідності звернутися до загальних засад законодавства. У таких ситуаціях часто доводиться діяти на підставі свого внутрішнього переконання.

Таким чином, правова культура правозастосувача має велике значення у вирішенні справи з позицій справедливості, законності, доцільності, обґрунтованості, ефективності, оперативності, а також професіоналізму.

Виконання рішення, прийнятого у процесі правозастосування, має відповідати цілям і цінностям права, інакше неможлива гармонізація суспільних відносин.

При реалізації норм права виділяють три ситуації, які характеризують вплив на цей процес правової культури: 1) правова культура окремої особистості повністю збігається з правовою культурою суспільства; 2) правова культура особистості випереджає правову

⁴⁷⁴ Боярська З.І. Преса і формування правової культури. К.: Вид-во т-ва «Знання» України. 1991. 32 с. С. 3.

культуру суспільства; 3) правова культура особистості відстає від правової культури суспільства.

У першому випадку вимоги правових приписів виконуються внаслідок повної відповідності їх положень волі і свідомості суб'єкта права. Можливість застосування державного примусу за відступ від вимог правових приписів тут не потребує реалізації.

У другому випадку правова культура особистості проявляє себе як більш динамічна частина механізму правового регулювання, ніж його нормативна основа. Її прогресивний характер ще не отримав закріплення у чинному законодавстві, тому суб'єкти права прагнуть наблизити юридичні розпорядження до рівня своєї правової культури, впливають на правову культуру суспільства і характер виконання закону. Таким чином, правова культура суб'єктів права викликає до життя нову, прогресивну практику та стимулює вдосконалення законодавства, доведення його до рівня вимог об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

У разі, коли правова культура особистості відстає від правової культури суспільства, суб'єкти права часто порушують правові норми. Або ж втілення законів у життя забезпечується страхом покарання: залякування психічно тисне на індивіда і забезпечує його правомірну поведінку. Відсутність юридичної норми з відповідною санкцією призвело б тут до іншого варіанта поведінки особи.

Оскільки справедливість є однією з основних людських цінностей, то її відображення (вираз) у нормах права є необхідною умовою прийняття права суспільством, що, своєю чергою, сприяє забезпеченню ефективності виконання норм права.

Сфера дії категорії справедливості дуже широка. Справедливість стосується людських взаємин в усіх їх суспільно значущих різновидах. Справедливість у праві – це категорія, спрямована на здійснення відплати за вчинене (і кара, і заохочення) за принципом «рівним за рівне», це також прийнята міра розподілу благ у суспільстві.

Рівність перед законом є невід'ємною складовою справедливості в її правовому аспекті. Саме рівність перед законом сприяє однако- вому (рівному) відношенню до людини і громадянина, його прав та обов'язків і лише закон встановлює міру відплати за скоєне, міру розподілу життєвих благ.

Як зазначив М. Горлач, «Очевидно, що в будь-якому суспіль- стві, який би сильний не був уряд, він не може зробити усіх своїх підданих рівними за ростом, рівними за довірою до уряду, режиму, рівними за красою та вправності, навичками». Автор продовжує свою думку: «Але можуть уряди зробити людей рівними в іншому, в гідному: дати всім громадянам рівне право голосу, рівне право бути обраними до парламенту, рівне право на слухання справи в суді присяжних та ін.»⁴⁷⁵.

Необхідність свободи для людини обґрунтовує Г. К. Єрмоліна: «Тільки завдяки їй вона стає людиною, перетворюється на особи- стість, розвиває свої здібності і сутнісні сили. Ще одним аргу- ментом може слугувати те, що без свободи порушується цілісність особистості, що має бути в єдності з рівністю можливостей вибору сфер та видів життєдіяльності. Творчий потенціал енергії, розуму, почуттів, культури ґрунтується на цій цілісності, що розвивається в єдності соціальної якості – рівності і свободи»⁴⁷⁶.

Проте «Свободаневоля, що вибирає, виходячи лише з бажань суб'єкта (волонтаризм, екзистенціалізм), а воля, яка вибирає правильно, відпо- відно до об'єктивної необхідності. Свобода воля означає не інакше, як здатність приймати рішення зі знанням справи»⁴⁷⁷.

Справедливість повинна стати потребою кожної людини, щоб вона вільно, за власним вибором була залучена до системи таких

⁴⁷⁵ Горлач Н. Избранное: в 3 т. Х.: Факт.2003. Т.3: Философия ценностей. 640 с. С. 147.

⁴⁷⁶ Ермолина Г.К. Идеал справедливости и действительность. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во. 1991. 160 с. С. 88.

⁴⁷⁷ Горлач Н. Избранное: в 3 т. Х.: Факт.2003. Т.3: Философия ценностей. 640 с. С. 142–143.

суспільних відносин, в яких рівність і свобода стають їх сутністю, бажаною метою, ідеалом⁴⁷⁸.

2. Правова дійсність як здійсненність природи права

Філософія права Гегеля, яка є одним з найбільш значимих вчень в історії правової думки, уявляється найбільш важливою для дослідження категорій можливості і дійсності.

Гегель розглядав філософію права як частину філософії: «як частина вона має певну вихідну точку, яка є результат і істина того, що їй передує і що складає її так званий доказ. Тому поняття права відповідно до його становлення трактується поза наукою права, його дедукція передбачається такою, що тут уже є, і його слід приймати як дане»⁴⁷⁹.

Отже, Гегель вважав, що, на противагу юриспруденції, яка вивчає позитивне право, філософія права (як частина філософії) повинна займатися розглядом таких питань, як поняття права і його підстава.

Філософ порушує питання про можливість і дійсність уже при визначенні предмета філософії права: «Філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття і його здійснення»⁴⁸⁰. Учений, визначаючи предметом філософії права «ідею права – поняття і його здійснення», торкається проблеми (співвідношення) можливості та дійсності.

«Поняття і його здійснення, – дві сторони, різні та єдині, як душа і тіло. Тіло є тим же життям, що й душа, і тіло. Тіло являє собою життя, що й душа, і проте їх можна назвати роздільними. Душа без тіла не була б чимось живим, так само і навпаки. Таким чином, наявне буття поняття є його тіло, слухняне, подібно до останнього,

⁴⁷⁸ Ермолина Г.К. Идеал справедливости и действительность. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во. 1991. 160 с. С. 88.

⁴⁷⁹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль. 1990. 524[2] с. С. 60.

⁴⁸⁰ Там само. С. 59.

душі, яка його створила. Насінина має дерево в собі і містить всю його силу, хоча вона ще не дерево. Дерево цілком відповідає простому образу насінини. Якщо тіло не відповідає душі, то воно – жалюгідне. Єдністю наявного буття і поняття, тіла і душі, є ідея. Вона – не лише гармонія, але повне їх взаємопроникнення. Не живе те, що якимось чином не є ідея. Ідеєю права є свобода, і дійсне її розуміння досягається лише тоді, коли вона пізнається в її понятті і наявному бутті цього поняття»⁴⁸¹.

За таким самим принципом визначається і життя правової системи загалом: право, якщо не здійснюється або здійснюється спотворено, – уже не відповідає своїй природі і тому вважається недійсним. Життя права полягає в його належному функціонуванні. Особливу увагу слід звернути на сенс того або іншого нормативно-правового акта. Тут треба погодитися з Гегелем, що «якщо тіло не відповідає душі, то воно – щось жалюгідне». Таким чином, при здійсненні норм права і здійсненні відповідно до їхнього сенсу і суті правова система є дійсною. Довкола відомої тези Гегеля «Що розумне, те дійсне; і що дійсне, те розумне»⁴⁸² і обертається вся філософсько-правова проблематика дослідника. Оскільки завданням філософії є осягнення (пізнання) розумного, то, відповідно, завданням філософії права є пізнання того, що є, тобто розумного. Філософ ставив перед собою завдання «осягнути і змалювати державу як щось розумне в собі. Як філософський твір вона повинна бути найдалше від того, щоб конструювати державу такою, якою вона має бути; повчання, що міститься в ньому, не може бути направлене на те, щоб повчати державу, якою їй потрібно бути; його мета лише показати, як держава, цей моральний універсум, має бути пізнаною»⁴⁸³.

⁴⁸¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль. 1990. 524[2] с. С. 59.

⁴⁸² Там само. С. 53.

⁴⁸³ Там само. С. 54–55.

Так, за Гегелем, те, що є – розумне, а те, що не розумне – недійсне, недостовірне, випадкове. Багато авторів, невірно витлумачивши цей вислів, критикували Гегеля за те, що він нібито виправдовує, таким чином, усі без винятку явища дійсності. Проте філософ розрізняв дійсність і просте існування, до яких можуть входити явища випадкові і безрозсудні. З урахуванням цього положення, відзначимо, що й уся існуюча система права повинна розглядатися з точки зору її пізнання і застосування.

Один із аспектів взаємодії категорій можливості й дійсності розглядав Ф. Енгельс. Говорячи про роль мінливості, різноманітності взаємодіючих елементів у системі, яка розвивається, Ф. Енгельс відзначав, що стан спокою, рівноваги завжди є тимчасовим, але наявність реальної можливості досягнути такого стану рівноваги «є істотною умовою життя»⁴⁸⁴. Інакше кажучи, важливо відрізнити реальні можливості від абстрактних не лише для окремих подій, але і для станів системи загалом, у тому числі для стану стабільної рівноваги, гармонії, єдності (або його відсутності).

Оскільки гармонізація, досягнення стійкої рівноваги правових відносин у суспільстві – головна функція права, то думку Енгельса можна продовжити: якщо стан рівноваги, гармонії прав і обов'язків, свобод і обов'язків, що їх обмежують – реальна, здійсненна (хоч і не здійснена) можливість у суспільстві, це означає, що в цьому суспільстві право живе.

Варто звернути увагу на аспект взаємодії вказаних категорій, досліджений І. А. Ільїним, який пов'язав категорію «можливість» з поняттями «суб'єктивне право», «правочинність» тощо. «Право завжди вказує людині на те, що «можна», чого їй не «можна», і на те, що вона «зобов'язана» робити. При цьому, говорячи про «можливість» («можна») і «неможливість» («не можна»), слід мати на увазі

⁴⁸⁴ Маркс К. Сочинения: в 50 т. Изд. 2-е. М.: Гос. Изд-во полит. л-ры 1961. Т. 20. 827 с. С. 561.

не тілесну або душевну здатність людини: право не в змозі збільшувати або зменшувати дари природи, дані людині (наприклад, мускульну силу, здоров'я, талант) або набуті нею уміння. Правове «можна» слід розуміти в сенсі «дозволено, надано, а правове не «можна» в сенсі «заборонено»⁴⁸⁵.

І. О. Ільїн робить висновок, що право здійснює своє призначення за допомогою встановлення дозволів, заборон і велінь. Інакше кажучи, право окреслює кордони можливого і неможливого в поведінці людей.

Спробу філософського аналізу категорій можливості і дійсності в праві здійснив Д. А. Керімов, який вважав, що за допомогою цих категорій можна пізнати суть правових явищ, крім того, їх дослідження сприяє пізнанню, передбаченню, прогнозуванню і плануванню основних напрямів ефективної дії права на прогресивний суспільний розвиток⁴⁸⁶.

Приділяє увагу Д. А. Керімов і проблемі здійсненності норм права і під дійсністю (у вузькому сенсі) розуміє лише систему норм, які реалізуються практично.

Можливість, за Д. А. Керімовим, це потенція соціальної дійсності. При цьому автор розрізняє можливість створення тієї або іншої правової норми і можливість її здійснення.

Д. А. Керімов діалектично розглядав ці категорії в правовій реальності. Спочатку правова можливість виникає як передумова створення правового припису (правотворчість) – лише перша стадія перетворення можливості в дійсність, наступною є дія самого права, регулювання відповідного суспільного відношення (правореалізація). Тому саме право з точки зору цих діалектичних категорій може розглядатися як дійсність, оскільки воно є таким, що вже існує, об'єктивним, таким, що діє; і як можливість – до того часу,

⁴⁸⁵ Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. М.: Русская книга. 1994. Т. 4. 624 с. С. 85.

⁴⁸⁶ Керимов Д.А. Философские проблемы права. М.: Мысль. 1972. 472 с. С. 345.

поки воно не реалізувалося в практичному регулюванні суспільних відносин»⁴⁸⁷.

Учений відносить до соціальної дійсності явища не лише необхідні й закономірні, але й випадкові, не закономірні. На його думку, якби дійсність включала лише необхідність, то вона набрала б вигляду (фатальної) неминучості і суб'єктивний чинник не мав би жодного значення (впливу). «Одна з функцій права в тому і полягає, що, відображаючи необхідне (а не взагалі дійсне), вона «охороняє» його від випадкового, обмежує вплив випадкового на закономірний розвиток дійсності, впливаючи на найбільш сприятливий розвиток необхідного»⁴⁸⁸.

Д. А. Керімов виділяє різні види можливостей у праві: реальні, абстрактні і формальні. Реальною він визначає можливість, яка виходить з соціальної дійсності і пов'язана з нею, в іншому разі вона є формальною можливістю. Проте розрізняє формальну й абстрактну можливість, відмінність між якими зумовлена мірою їх здійсненності. Якщо абстрактна можливість, за Д. А. Керімовим, у певних умовах може стати реальною можливістю, то формальна можливість дорівнює неможливості й здебільшого не здійснюється.

Він вважає, що «...не всяка реальна й конкретна можливість є водночас і необхідною. Такою виступає лише можливість, яка відображає закономірну тенденцію розвитку соціальної дійсності. По суті, ефективність дії права є не інакше як ступінь реалізованості необхідної правової можливості»⁴⁸⁹.

Д. А. Керімов не лише дав визначення правової можливості й дійсності, виділивши різні рівні (міри) здійсненності можливостей, а й, розуміючи, що призначення і дійсність права виявляється лише в його здійсненні, розглянув проблему співвідношення можливості й дійсності в праві.

⁴⁸⁷ Керімов Д.А. *Философские проблемы права*. М.: Мысль. 1972. 472 с. С. 348.

⁴⁸⁸ Там само. С. 349.

⁴⁸⁹ Там само. С. 351.

Велика заслуга ученого в тому, що він указав: можливість не перетворюється на дійсність сама собою, для цього потрібна сукупність таких обставин: «а) дії певних об'єктивних закономірностей; б) наявність сприятливих об'єктивних і суб'єктивних умов; в) вибору саме тієї правової можливості, яка найбільшою мірою відповідає потребам суспільного розвитку; г) зрілості правової можливості для її практичної реалізації; д) практичній діяльності в правотворчій і правореалізуючій сфері»⁴⁹⁰.

Отже, Д. А. Керімов розглядає не лише обставини здійсненності правової можливості, але й умови прийняття цієї можливості.

Потрібно віддати належне Д. А. Керімову, який звернув увагу на те, що пізнання об'єктивних закономірностей і відповідних умов ще не означає автоматичний перехід можливості в дійсність. У правовій сфері розвиток відбувається не так просто через наявність різних суперечливих тенденцій. Існують різні протиріччя, по-перше, між соціальною дійсністю і правовою системою, що діє; по-друге, між соціальною дійсністю (правовою системою, що діє) і породжуваними нею правовими можливостями; по-третє, між самими правовими можливостями⁴⁹¹. Однак ця доволі слушна думка розвитку не отримала.

Варто додати, що, окрім можливості й дійсності, Д. А. Керімов досліджував категорії необхідності й випадковості. Він указував, що необхідність розвитку об'єктивної дійсності, виявляючись у формі випадковості, може породити також можливості, які не обов'язково перейдуть в стан дійсних.

У цьому випадку подія, настання якої очікується або передбачається, є лише можливою, але не необхідною. Проте та ж необхідність, виражаючи внутрішню тенденцію розвитку об'єктивної дійсності, породжує можливості, які з необхідністю перетворюються

⁴⁹⁰ Керімов Д.А. Философские проблемы права. М.: Мысль. 1972. 472 с. С. 38.

⁴⁹¹ Там само. С. 357.

на дійсність. У цьому разі подія, яка повинна статися, є не лише можливою, але й необхідною⁴⁹².

Оскільки не кожен процес перетворення можливості на дійсність є водночас перетворенням можливості на необхідність, то особливої уваги потребує вивчення умов такого збігу, що є дуже важливим для процесів правотворчості⁴⁹³.

Своєю чергою, розглядати проблему застосування норм права не можна окремо від законотворчої діяльності. Від того, наскільки успішно здійснюватиметься законотворча діяльність держави, безпосередньо залежить успішність застосування норм права. Річ у тому, що орієнтація на реальні, у тому числі й на необхідні можливості, приведе нас до розв'язання багатьох проблем у сфері правозастосування. Лише можливості, які пов'язані з дійсністю, наближаються до реальних правових можливостей і мають велику вірогідність стати дійсними.

Д. А. Керімов також звертався до категорії вірогідності. Він уважав, що «мірою розвиненості можливості є вірогідність, яка характеризує величину підстави здійсненості можливості, силу дії причин і умов, що її створили. Інакше кажучи, вірогідність характеризує «параметри» можливості, її здійсненність. Процес переходу від абстрактної до конкретної правової можливості є процесом наростання тих умов і причин, які збільшують вірогідність її реалізації»⁴⁹⁴.

Автор не забуває й про механізм реалізації правових норм. Не достатньо прийняти норму, потрібно також підготувати ґрунт для впровадження її в життя, продумати всі дороги й методи для її гармонійного здійснення.

Отже, Д. А. Керімов дав визначення правової можливості й дійсності, розглянув співвідношення можливості й дійсності в праві,

⁴⁹² Керімов Д.А. Философские проблемы права. М.: Мысль. 1972. 472 с. С. 358.

⁴⁹³ Там само. С. 359.

⁴⁹⁴ Там само.

вказав на необхідність певних обставин (умов), які сприятимуть перетворенню можливості на дійсність. Однак Д. А. Керімов не розкриває повною мірою всього різноманіття граней дійсності і можливості, тому його міркування потребують подальшого розвитку. Якщо під правовою дійсністю у вузькому сенсі він розуміє лише ту сукупність норм, яка реалізується в правовому житті суспільства, то як визначити дійсність у широкому сенсі і як ці дійсності співвідносяться між собою, який зв'язок існує між ними?

Не розглянута також проблема якості реалізації норм права. Чи можна відносити до правової дійсності правові норми, які начебто і здійснилися, але це здійснення є спотвореним, не відповідає суті норми. Відповіді на ці та інші питання учений не дає, тому необхідний більш ґрунтовний аналіз категорій правової можливості і правової дійсності.

Тому варто відзначити дослідження алматинської школи, очолюваної Ж. М. Абдильдіним. Потребують уваги, зокрема, висновки казахської школи про різноманітність форм і рівнів як можливості, так і дійсності, про якість дійсності.

Розглядаючи категорію дійсності, слід зазначити, що термін «дійсність» полісемічний, зокрема, можна виділити п'ять його значень: 1) буття, матеріальний світ, тобто характеристика об'єктивності; 2) будь-яка наочна область, сукупність явищ (наприклад, правова дійсність); 3) протилежність помилці, вигадці, ілюзії, тобто характеристика істинності; 4) щось, що має силу (наприклад, «дійсність документа»), тобто характеристика прийнятності чогонебудь; 5) синонім «реальності» в сенсі «здійсненості», «досяжності», тобто характеристика здійсненості, або реальної можливості⁴⁹⁵.

Виділяють також ще одне значення дійсності – як здійсненості, якісної повноцінності якої-небудь можливості. У сучасній

⁴⁹⁵ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 301.

літературі найчастіше співвідносять останнє визначення дійсності з дійсністю як матеріальним світом, буттям. Тому деякі учені приймають визначення дійсності в широкому й вузькому сенсах. Тут краще говорити про абстрактне та конкретне значення. Згідно з першим, це існуючий світ загалом, який включає і необхідне, і випадкове. Згідно з другим, дійсність – це здійснена можливість.

Проте відмінності цих визначень ще не означають, що світ розпадається на безліч дійсностей.

У кожен момент часу дійсність у вигляді своїх незліченних модусів має різні форми і рівні прояву й здійсненності. Одні явища дійсності повністю «входять», «вписуються» в неї, а інші на певному проміжку часу належать їй лише формально. Це пояснюється тим, що не лише при зародженні, але й у ході розвитку всякий предмет є можливим, хоча і володіє актуально наявним існуванням. Дійсним він стає тоді, коли за способом життєдіяльності, функціонування виявляється не просто приналежним до свого роду, але досягає справжньої єдності з ним⁴⁹⁶.

Можливість, яка щойно з'явилася, не стає дійсністю відразу в її розвиненому стані. Кожна можливість проходить певні стадії свого розвитку. Спочатку будь-яка можливість, як правило, локалізована в певній стадії розвитку, не містить необхідних передумов для повної реалізації, є лише початком загальної тенденції, яка може розвиватися, а може й перерватися. Наступна стадія – це стадія здійсненості, але не здійсненності, оскільки можливість через різні причини поки що не знаходить своєї реалізації. І лише далі, коли наявні всі умови, коли явище тотожне своєму роду, можливість стає дійсністю в її розвиненому стані, тоді лише вона по-справжньому стає такою, що сформувалася, повноцінною.

⁴⁹⁶ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 304.

Отже, «збіг і єдність внутрішнього і зовнішнього, сутності і існування, тотожність предмета або явища зі своїм родом складають сутнісне визначення дійсності»⁴⁹⁷. Це визначення дійсності найбільш вдалим, оскільки воно виключає з поняття дійсності явища, які є випадковими, несправжніми, викривленими тощо. Якщо раніше можливість розумілася як те, чого ще немає, а дійсність – те, що вже сталося, то зараз дійсні явища – це ті, які не просто вже існують, а їх існування відповідає їх родовій суті.

Слід також розділяти дійсне у сфері гносеології і у сфері об'єктивної дійсності. У пізнанні дійсне розуміється як достовірне, дійсне знання. У сфері ж об'єктивної дійсності дійсними явищами вважаються ті, існування яких відповідає їхній (родовій) суті. Отже, може бути справжнє, дійсне знання про недійсний об'єкт.

Виділяють абстрактну й конкретну можливість, які відрізняються мірою здійсненності. Реальна можливість ототожнюється з дійсністю. «Дійсність як здійсненність якої-небудь можливості, природно, не може бути первинною щодо цієї ж можливості. Навпаки, вона похідна від неї. Одночасно дійсність як здійсненність, тобто актуальна можливість, тотожна останній. Отже, пріоритет дійсності має той єдиний сенс, що вона як реальне існування створює можливість нової дійсності. Проте сама можливість знову виступає тут як характеристика допустимості або здійсненності, тобто в традиційному значенні терміна»⁴⁹⁸.

Таким чином, дійсність як здійсненність (тобто актуальна можливість) містить у собі загалом усе те, що зафіксоване в п'ятьох указаних вище значеннях терміна «дійсність»: їй властиві об'єктивність і наочність, істинність, здійсненість і здійсненність⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 299.

⁴⁹⁸ Там само. С. 308.

⁴⁹⁹ Там само. С. 309.

Слід зазначити, що дійсне знання про об'єкт (зокрема, правову норму) ще не гарантує дійсності самого об'єкта, відбитого мисленням, оскільки об'єкт пізнання часто буває дійсним лише зовні. Під його зовнішньою дійсністю розуміється його формальна приналежність до матеріального світу, буття. Дійсність же самого предмета – це його власна внутрішня визначеність і одночасно «проявленість», тобто наявність внутрішнього в зовнішньому⁵⁰⁰.

«Зовнішня правова дійсність» містить у собі різноманітні правові можливості: ще нерозвинені можливості, які знаходяться на початковій стадії свого розвитку; ілюзорні можливості, які дорівнюють (тотожні) неможливості взагалі; а так само можливості дійсні, такі, що здійснилися, досягли свого повного дозрівання. Інакше кажучи, до правової дійсності ми відносимо можливості, що знаходяться на різних етапах свого розвитку.

Відповідно, треба говорити про різні види правових можливостей залежно від міри їх здійсненості.

Часто норму права ототожнюють з однією закладеною в ній правовою можливістю, що, на наш погляд, не зовсім правильно. Річ у тому, що будь-яка правова норма задає, зумовлює цілий спектр можливостей, у ній закладених, які, своєю чергою, можуть реалізуватися, а можуть так і залишитися можливостями. Важливо, щоб правова норма правильно виражала той вміст, який у ній закладений і тим самим чітко окреслювала, обмежувала варіативність свого розуміння і вживання. Така варіативність неминуча, оскільки ситуації, до яких норма застосовується, різноманітні.

Розуміючи дійсність як здійсненість, ми відносимо до неї можливості, що реалізувалися, можливості, які знайшли своє втілення в бутті. Проте недостатньо констатувати, що правові можливості

⁵⁰⁰ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 300.

стали дійсними, слід звернути увагу на якісний критерій здійсненості правових можливостей.

Як відомо, і право загалом, і кожна норма права зокрема, мають певний сенс (зміст), правотворчому і правозастосовчому органу необхідно, по-перше, зрозуміти цей зміст і, по-друге, керуватися ним.

«Наочне читання і вивчення правової норми відштовхується від визнання того, що кожна норма як логічна теза і як правило поведінки має свій об'єктивний зміст, придатний для точного й адекватного розуміння»⁵⁰¹.

Лише вірне тлумачення норм права сприяє правовому (достеменному) з'ясуванню її змісту і використанню норм права.

Під тлумаченням права розуміється інтелектуальна діяльність суб'єкта по встановленню точного сенсу правових норм, які здійснюється за допомогою певних прийомів і способів, і має на меті правильну реалізацію і підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин [Скакун, с. 651].

Часто вважають, що тлумачення є вимушеною мірою, пов'язаною лише з неточністю і нечіткістю викладу правових норм. Проте слід визнати, що тлумачення необхідне також у всіх випадках здійснення (втілення в життя правових норм) юридично важливих справ, оскільки співвідношення норми з реальними ситуаціями життя не є тривіальною процедурою.

У літературі виділяють такі причини, що викликають необхідність тлумачення норм права:

1) абстрактний характер вираження норми права в нормативних розпорядженнях. Суб'єктові тлумачення необхідно шляхом осмислення змісту норми права знайти те конкретне, що закладалося в неї, досягнути глибини її змісту;

⁵⁰¹ Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. / сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. М.: Русская книга, 1994. Т. 4. 624 с. С. 163.

2) системний характер вираження норми права в нормативних розпорядженнях. Тут потрібно врахувати її зв'язок з іншими нормами, досягнути об'єм змісту норми права;

3) невизначений характер термінологічного вираження правового поняття в нормативному розпорядженні. Термін нормативного розпорядження може бути ширшим від правового поняття; виражатися різними словами (наприклад, «зобов'язаний», «слід» «належить» та ін.); містити правові обмовки, що змінюють об'єм норм, оцінні поняття і визначення. У таких випадках потрібний пошук сенсу правового поняття, що не знайшло адекватного терміна в правовому розпорядженні. Тлумаченням досягається відповідність використаного терміна смислу правового поняття;

4) пробіли у нормативно-правовому акті. Це спостерігається у випадках неповного (часткового) охоплення юридичними нормами фактичних умов життя. Тлумачення дає можливість заповнити пробіли⁵⁰².

Усе це безперечно правильно, але треба звернути особливу увагу на той аспект тлумачення норми права, який стосується правозастосування і пов'язаний з оцінкою правових можливостей, окреслених сенсом, суттю певної норми і мірою їх здійсненості в конкретній ситуації, у конкретних умовах, конкретними суб'єктами правових відносин.

Таким чином, правова норма стає дійсною лише тоді, коли відповідає суті правової норми як такої і коли вона реалізується (виконується) практично, і не абияк, а розкриваючи свою суть. Право загалом покликане дати можливість людині організувати своє зовнішнє життя на підставі об'єктивно значущих правил, що утверджують вільний і справедливий порядок існування серед інших людей⁵⁰³. Тому навіть у разі неухильного виконання суб'єк-

⁵⁰² Скакун О.Ф. Теория государства и права: ученик. Х.: Эспада, 2005. 840 с. С. 653.

⁵⁰³ Там само. С. 192.

тами права законів, але нездатності права здійснити своє призначення через свою «неспроможність» – немає підстав стверджувати, що воно дійсне.

Отже, говорячи про окремі правові можливості, що породжують конкретні явища, які розвинулися до рівня дійсних, важливо не те, які вони самі по собі або якими уявляються суб'єктам права, а те, наскільки повно вони втілюють загальну природу права як такого, його родову сутність. Лише у цьому випадку дійсність як здійсненість кінець кінцем збігається з дійсністю як буттям⁵⁰⁴.

Перехід правової можливості в дійсність (здійснення можливості і перехід її в дійсний стан) не відбувається автоматично. Кожна можливість повинна пройти певні стадії свого розвитку, перш ніж стати розвинутою, дійсною можливістю. Для цього необхідна наявність сприяючих цьому умов.

Проте, варто підкреслити, що недостатньо враховувати лише об'єктивні можливості і закономірності під час переходу правової можливості в розвинену правову дійсність. Вирішальну роль у цьому може відіграти наявність суб'єктивних умов. Правові норми мають бути певною цінністю і для суспільства і для кожної особи; вони повинні прийматися на основі знання дійсного стану правосвідомості людей, з урахуванням рівня розвитку суспільних відносин, рівня розвиненості культури, особи і суспільства.

Говорячи про дійсність правової норми, дійсність правової системи в цілому, не можна не відзначити, що «... проблема дійсності та її критерію є проблемою, передовсім, людською і соціально-практичною»⁵⁰⁵. Вона тією чи іншою мірою постає перед кожним індивідом і вимагає співвіднесення реального людського буття з ідеалом людини та її світу. Поняття «дійсна людина», в свою чергу,

⁵⁰⁴ Дialectическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 307.

⁵⁰⁵ Там само. С. 313.

спирається на такі фундаментальні філософські категорії як «реальність» і «дійсність».

При розгляді проблеми, що цікавить щодо правосвідомості і правової дійсності, не можна обійти стороною питання про дійсність самої людини, оскільки зрозуміти, осмислити гегелівське Поняття здатна тільки дійсна людина. Вирішальну роль у перетворенні можливості в дійсність грає саме суб'єкт права. Адже навіть у разі наявності всіх без винятку об'єктивних умов, чинників та обставин немає ніяких гарантій, що конкретна правова норма буде необхідною, реалізованою на практиці, причому якісно, відповідно до своєї природи.

Поняття «дійсна людина», своєю чергою, опирається на такі фундаментальні філософські категорії як «реальність» і «дійсність». Цікаво, що первинний смисл терміна «реальність» у Дунса Скота був пов'язаний з поняттям сутності і форми в її аристотелівському розумінні, з доктриною «формальностей», «себто рис чи конститутивних «ознак» (notes) певної сутності». «Формальності... конституують особливу та повну сутність res... в множині її аспектів чи визначень»⁵⁰⁶. Лейбніц вважав, що ««те, що має більше сутності чи реальності, тим самим є й досконалішим»»⁵⁰⁷. У німецькій класичній філософії дійсність розуміється як стійка єдність сутності та існування, внутрішнього і зовнішнього. Крім того, «те, що є дійсним, може діяти, його дійсність дається взнаки через те, що воно породжує. Його стосунок з іншим є його проявом»⁵⁰⁸.

З цього випливає, що дійсна людина – це людина, яка має ознаки людської сутності; чим більше цих ознак, тим дійсніша, досконаліша людина; ступінь дійсності виявляється діях людини, що реалізують її людську сутність, у наслідках цих дій, а також у її відносинах

⁵⁰⁶ Лексикон неперекладностей: європейський словник філософій: у 3-х т. Т. 1. К.: Дух і література. 2011. 576 с. С. 30–31.

⁵⁰⁷ Там само. С. 34.

⁵⁰⁸ Там само. С. 45.

з іншими людьми. Тут треба з'ясувати, наскільки застосовне філософське поняття дійсної людини до загальної характеристики суб'єктів права, і яку роль може відіграти це поняття при вирішенні проблеми якісного перетворення правових можливостей у дійсність.

Яким ідеальним не було б законодавство, від людини, яка застосовуватиме правові приписи, у кінцевому підсумку залежатиме, чи будуть його норми діючими, яким чином вони будуть впливати на суспільні відносини. «...Юридичні норми є лише абстрактна можливість щодо фактичної діяльності тих, до кого вони звернені»⁵⁰⁹.

Основним орієнтиром тут виступає не тільки належна правова норма у нормативно-правовому акті, а й рівень індивідуальної професійної правосвідомості суб'єкта, його суб'єктивне бачення і професійна установка на те, як саме повинен бути відкоригований правовий зв'язок у правовій обмінній еквівалентній формі⁵¹⁰. Як наголошував О. В. Холмс, щоб мати уявлення про право, необхідно думати про те, які рішення приймають суди в разі, якщо те чи інше питання потрапить на їх розгляд⁵¹¹.

Сьогодні багато юристів-практиків не замислюються про сенс і сутність права, про якість застосування норм права і, зрештою, про свою власну сутність. Нормальним поведінням з законом вважається його перекручування, експлуатація та маніпулювання. Мови й нема про те, щоб зрозуміти і застосувати закон відповідно до існуючих норм і цінностей.

Говорячи про якісне втілення можливості в дійсність, слід враховувати причини, умови та підстави діяльності.

Якщо причина породжує, спонукає дію; умова є сполучною ланкою між даною особливою системою та іншим навколишнім

⁵⁰⁹ Белый И.Л. Философская проблематика парадигмоформирования права. Монография. О.: Феникс. 2010. 375 с. С. 179.

⁵¹⁰ Там само. С. 187.

⁵¹¹ Holmes O.W. The Path of the Law / O.W. Holmes // Harvard Law Review, Vol. 10, pp. 457–478. 391.

світом, то підстава обґрунтовує. «Підстава є підстава лише остільки, оскільки вона обґрунтовує; але те, що сталося з підстави, є лише воно ж саме»⁵¹².

Ми бачимо, наприклад, електричне явище і питаємо про його підставу. Якщо ми отримуємо відповідь, що підстава цього явища – електрика, то це той же самий зміст, який ми безпосередньо мали перед собою і вся різниця тільки в тому, що зміст тепер переведено в форму внутрішнього.

Але далі слід зауважити, що підстава не тільки просто тотожна з собою, але також і різна, і можна тому вказати різні підстави для одного і того ж змісту; ця різниця підстав, згідно поняттю відмінності, здійснює подальший поступальний рух і переходить в протилежність, в форму підстав за і проти одного і того ж змісту. Якщо ми розглядаємо, наприклад, який-небудь вчинок, скажімо крадіжку, то він являється змістом, в якому можна розрізнити кілька сторін. Цей вчинок є порушення права власності; проте крадій, який потребував, завдяки цьому вчинку отримав кошти для вживання своїх потреб, і може статися, що той, кого обікрали, не робив доброго вживання зі своєї власності⁵¹³.

Підстава ще не має в собі і для себе певного змісту і, отже, не самодіяльна і не може нічого виробити⁵¹⁴. Таким чином, можуть обґрунтовуватися, різні за своїм характером вчинки, можуть виправдовуватися як несправедливі дії, так і справедливі. «У наш багатий рефлексію і резонуючий час людина, яка не вміє вказати хорошу підставу для всього, що завгодно, навіть для самого поганого і хибного, повинна бути вже дуже недалекою. Все, що є в світі зіпсованого, зіпсовано на хороших підставах»⁵¹⁵.

⁵¹² Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 455 с. С. 281.

⁵¹³ Там само. С. 283.

⁵¹⁴ Там само. С. 284.

⁵¹⁵ Там само. С. 286.

Поняття ж є таке в собі і для себе визначене і, отже, являє самодіяльний зміст⁵¹⁶.

Необхідно виходити з справедливості, добра, всезагального взагалі. Тоді будемо мати необхідні підстави для необхідних дій.

Таким чином, керуючись справедливістю, розуміючи її, дії суб'єкта правозастосування будуть відповідними. Адже на таких суб'єктів покладена велика відповідальність. Так, рішення, прийняте в одній справі, може виявитися несправедливим щодо іншого випадку: наприклад, недостатньо визначити розмір заподіяних збитків, важливо врахувати, наскільки вони шкідливі для потерпілого; встановивши, що злочин вчинено, необхідно врахувати, умисно він вчинений чи з необережності, здатний злочинець його вчинити ще раз чи ні; мало знати, що податок не сплачено, слід установити, чи не було певних нещасних причин, з якими боржник згодом упорається тощо. Право не повинно застосовуватися безоглядно, у сліпій байдужості і без жодної поблажливості до людської слабкості і невігластва. Необхідно, щоб усюди, де тільки можливо, враховувалися особисті властивості суб'єктів і їх наміри; щоб усюди, де тільки право може виступити на підтримку моралі і добрих звичаїв, застосування норми служило б цій вищій меті. І, нарешті, щоб той, хто застосовує право, мав на увазі тільки одне – праве і вірне рішення і не піддавався ніяким міркуванням стороннього характеру: упередженням, підлецуванням або, тим більше, користі⁵¹⁷. Кінцевою метою правозастосування є гармонізація відносин у суспільстві. Така гармонізація може здійснюватися лише підготовленим, цілісним, розвинутим суб'єктом.

Учені наголошують, що суб'єкти правозастосування мають бути носіями розвиненого, цілісного світогляду, який є не просто

⁵¹⁶ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 455 с. С. 284.

⁵¹⁷ Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 т. / сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. М.: Русская книга, 1994. Т. 4. 624 с. С. 100.

системою поглядів, цінностей, установок людини, які визначають її бачення світу, але й дійсним регулятивом її поведінки, способу життя, професійної діяльності⁵¹⁸.

Феномен світогляду заснований на духовно-ціннісних засадах, пов'язаних зі способом буття людини в світі і різноманіттям таких способів буття, ставлення людини до світу, що не зводяться і не виводяться з потреб органічного існування, світу необхідності, хоча така необхідність підтримується для елементарного забезпечення життя⁵¹⁹.

Якщо додати, що світогляд охоплює й адекватний погляд людини на себе саму; то категорія «дійсна людина» стає вельми доречною. Ця категорія прийнятна і для самооцінки людини будь-якої професії, і для її оцінки професійною спільнотою, і, головне, суспільством.

Якщо людина (суб'єкт права) володітиме розвиненим світоглядом, можна бути упевненим, що право буде відповідати своїй природі та належно застосовуватися. Сьогодні речові відносини, що панують у суспільстві, породжують відповідне, речове ж відношення до людини. Інакше кажучи, людина постає лише як засіб досягнення будь-яких сторонніх цілей. Це нетворча, а, отже, половинчаста, часткова людина, бо її родова сутність, яка полягає у творчій універсальній діяльності, затушовується, пригнічується неадекватним їй, обмеженим і рутинним способом існування⁵²⁰. Як уявляється, така «часткова» людина просто не в змозі, навіть за наявності бажання, виконувати функції суб'єкта права. Так, якщо людиною керує почуття пошуку істини, справедливості – то, відповідно, її дії будуть спрямовані на досягнення цих цінностей. Відомо,

⁵¹⁸ Абишева А.К. Философия как ценностно-мировоззренческая интенция. Философия в современном мире: стратегия развития: материалы I Казахстанского философского Конгресса. Алмата: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. С. 102–108. С. 105.

⁵¹⁹ Там само. С. 102.

⁵²⁰ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 313.

що «в сфері права людина така, яка її «правова діяльність». Людину також характеризують ті її потенційні цілі, цінності, мрії і бажання, які вона ще не втілила, а тільки намагається втілити в життя. Тут слід зазначити, що аксіологічний підхід є важливим способом розкриття природи людини. «Таким чином, предметна, актуальна поведінка людей визначається картинами уявної реальності, що зображує можливий стан справ, який наразі ще не реалізувався в конкретних «дійсних формах»⁵²¹.

Людина (так само як і будь-яка правова можливість) проходить певні етапи на шляху свого розвитку. А. А. Хамидов, зокрема, вважає, що кожна людина повинна пройти такі стадії розвитку: стадію індивіда, стадію індивідуальності і стадію особистості, при цьому на стадії особистості завершується кінцевий розвиток і починається постійне вдосконалення. «Як і всякий розвиток, цей розвиток підкоряється ритму заперечення заперечення: індивідуальність заперечує індивіда, так як суцєю визначеністю індивіда є абстрактна спільність, а суцєю визначеністю індивідуальності, навпаки, є настільки ж абстрактна одиничність, унікальність. Особистість же є заперечення заперечення: вона є конкретний синтез загальності та одиничності, універсальності і унікальності»⁵²².

Гостра суспільна проблема сьогодні полягає не в тому, що дійсних людей, особистостей меншість, а в тому, що право майже перестало генерувати для суспільства таких «еталонних» людей. Парадоксально, але іронію і неприязнь до себе викликають не низько кваліфіковані «спеціалісти», а справжні, дійсні фахівці. Прагматизм власних інтересів домінує над прагматизмом

⁵²¹ Гусев С.С. Смысл возможного. Коннотационная семантика: СПб, 2002. 192 с. – (Тела мысли). С. 12.

⁵²² Хамидов А.А. Мировоззренческое самоопределение личности и философия. Философия в современном мире: стратегия развития: материалы I Казахстанского философского Конгресса. Алмата: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – С. 109–117. С. 109.

суспільства, держави у багатьох із тих, хто наділений від імені держави повноваженнями застосовувати закон.

«Людина як особистість відповідальна і самовідповідальна. Вона постійно складає перед своєю совістю світоглядно-світовідношувальний звіт⁵²³. Таку людину не потрібно контролювати і скеровувати, вона сама відчуває відповідальність за ті чи інші свої дії.

Суб'єкт права повинен приймати і застосовувати правові приписи таким чином, щоб в кінцевому підсумку була досягнута мета самого права. Право покликане забезпечити мирне співіснування людей на основі справедливості.

Таким чином, під дійсною людиною розуміється єдність і повнота всіх проявів людської сутності у всіх сферах її буття – духовній, практичній, поведінковій тощо. «Дійсна людина, отже, живе і діє відповідно до своєї родової сутності як універсальна особистість»⁵²⁴.

Суб'єкт права є дійсним тією мірою, якою він реалізує, проявляє свою професійну сутність, делеговані йому суспільством, державою функції, своє особистісне призначення в сфері правових відносин.

Професіоналізм суб'єкта права передбачає моральну, інтелектуальну і загальнокультурну розвиненість, небайдужість в сфері всієї повноти людських відносин. Оскільки суб'єкту права відведено рішення багатьох питань на його розсуд – він повинен «побачити» справжню сутність тих чи інших відносин і приймати рішення на основі справедливості. Тільки дійсна людина і дійсний професіонал здатний застосовувати правові приписи на належному рівні.

«... без вироблення здатності до критичної рефлексії над власним світоглядом і світовідношенням стрибка від індивідуальності до особистості бути не може. Стимулювати таке вироблення і покликана філософія. Вона взагалі покликана ставити (задавати) людині

⁵²³ Хамидов А.А. Гуманизм как дискурс: монографія. Алмата: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 218 с. С. 155.

⁵²⁴ Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. Алма-Ата: Наука, 1987. 544 с. С. 316.

гранично загальні світоглядні орієнтири і імперативи, тим самим прямо чи побічно беручи участь в його розвитку і вдосконалення»⁵²⁵.

Людина з розвиненою правосвідомістю сама буде усвідомлювати об'єктивність, з необхідністю приймати необхідні норми і належним чином їх застосовувати. Тобто на стадії правотворчості приймати такі можливості, які дозволяють відтворити в нормах позитивного права право природне. На стадії ж правозастосування розпізнавати, правильно тлумачити цей об'єктивний зміст (закріплений в правових приписах) і застосовувати правові приписи таким чином, щоб право діяло за своєю природою. Також буде здатним «побачити» цю об'єктивність навіть в недосконалому писаному праві і слідувати їй.

У такому випадку правова можливість стане розвиненою правовою дійсністю. Тобто коли можливість розумно здійснена, розумно організована, при цьому «розумно» означає ефективно, досконало, згідно сутності здійснюваного.

Таким чином, категорії причина і наслідок у переплетенні з іншими категоріями філософії розкривають природу пізнаваних об'єктів, розкривають сутність правової дійсності виводячи на розуміння того, що право об'єктивне за своєю природою, що треба пізнати та прийняти як належне і необхідне. Будь-яка наука застосує ці категорії в якості моментів своєї змістовної логіки.

Толерантність: від каузальності до константи нормативності

Термін дефініція грецького походження від слова *fin*, вказує на завершення у сенсі цілі, мети. Це слово має продовження і розвиток

⁵²⁵ Хамидов А.А. Мировоззренческое самоопределение личности и философия. Философия в современном мире: стратегия развития: материалы I Казахстанского философского Конгресса. Алмата: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. С. 109–117. С. 110.

у латинському *finis*, що насамперед означає межу, грань, кордон⁵²⁶. Тобто потрібно розібратися де межа, кордон, де закінчується гідна толерантність і починається малодушна покірність, терплячість або іншим словом терпимість.

Хоча сам термін «толерантність» відносно недавно набув поширення в соціальних науках, поняття «толерантність» в його різних інтерпретаціях («терпіння», «терпимість» тощо), порушувалися представниками багатьох філософських шкіл і течій в різні історичні епохи. В принципі «відносини толерантності можна відшукати практично в будь-якій культурі»⁵²⁷.

У Стародавньому світі почуття толерантності проявлялося в «витримці душі»⁵²⁸, терпимості до богів і культів інших племен. На цьому етапі ми маємо справу з «протолегальним» моментом, коли правила не усвідомлюються як юридичні правила, але існують визнані (грец. *δίκαι*) процедури врегулювання конфліктів⁵²⁹. Стародавні правителі, часто з політичних міркувань, мирилися з шануванням підкореними народами своїх національних богів, не сумніваючись у тому, що «чужі» боги настільки ж реальні, як і «свої». Прикладом є «політика» завоювань Олександра Македонського з повагою іншої культури і релігії.

Ідея толерантності відображена в етико-політичній доктрині давньокитайського мислителя Конфуція. Так, українсько-китайський дослідник принципів права КНР Чан Бін Лінь зазначає, що в ученні Конфуція «благородний муж» («цзюнь цзи») протиставляється «маленькій людині» («сяо жень»), головна відмінність

⁵²⁶ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том перший. Вид. Друге, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 101.

⁵²⁷ Хомяков М.Б. Толерантность – парадоксальная ценность. Национальный психологический журнал. 2011. № 2 (6). С. 25–33. С. 12.

⁵²⁸ Хомяков М. Б. Толерантность в христианской философии. Философия и общество. 1999. № 2. С. 12. С. 157–184.

⁵²⁹ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 302.

між якими полягає не у соціальному походженні або заможності, а впливає з дотримання ними певних принципів, серед яких головні – «жень» – людинолюбство та гуманність, «вень» – володіння духовною культурою, «хе» – різнодумство, через яке досягається гармонія із всесвітом і «де» – доброчесність⁵³⁰. Людина повинна йти шляхом Дао із дотриманням усіх цих принципів, якщо ж вона добровільно відмовляється від принципів жень, вень і хе, то перетворюється на «маленьку людину», для якої головною рисою є прагнення до прибутку («лі»). У книзі «Лунь юй» (в перекладі сучасного російського синолога Л. С. Переломова) є така думка: «благородний муж прагне до єдності через різнодумство (хе), але не прагне до єдності через слухняність (тун). Маленька людина прагне до єдності через слухняність, але не прагне до єдності через різнодумство»⁵³¹. Це свідчить про різницю між шляхами, якими «благородний муж» та «низька людина» прагнуть до єдності: якщо перший йде через зіткнення та подолання полярних сил, то другий обирає шлях покорі.

В конфуціанській традиції відсутні прямі посилення на толерантність у її західному варіанті, але вона помітно проглядає у образі «благородного мужа», який володіє одночасно такими чеснотами, як зокрема, людинолюбство і різнодумство. Різнодумство, через яке він прагне до єдності і гармонії, якраз і видається нам своєрідним китайським еквівалентом західної толерантності.

У період античності толерантність пов'язувалася з інтелектуальним аскетизмом як передумовою духовного і соціального згуртування людей (Сократ, Платон), з вільнодумством (Аристотель, Геракліт, Демокрит, Епікур).

Неможливо при філософсько-правовій розвідці феномену толерантності обійти увагою релігійний ракурс, зокрема християнську

⁵³⁰ Чан Бін Лін. Принципи права Китайської Народної Республіки : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 211с. С. 31.

⁵³¹ Переломов Л. С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в. до н. э. – XXI в.) : Монография. Москва : Стилсервис, 2009. 704 с. С. 272.

традицію, яка стала підґрунтям всієї європейської цивілізації. При цьому слід зауважити, що ідея толерантності в її біблійному вимірі та у теології часів Середньовіччя, Нового та Новітнього часу, а тим паче – у релігійній філософії, розуміється по різному. Вже у ранньохристиянські часи стають помітними розбіжності у поглядах на іновірців між Євангельським вченням та його провісниками. Класичне (раннє) християнство скоріш не толерантно, у Євангельських вченнях можна знайти чимало нетерпимих суджень. Багато вчинків Спасителя далеко не толерантні.

Тож, незважаючи на внутрішню контрастність та неоднозначність християнства, звернемо увагу на ті місця Святого Письма, які можна трактувати, як згадки про толерантність.

Для Старого Завіту толерантність, терпимість не є характерними, а навпаки має місце націоцентризм народу Ізраїля та різке неприйняття цінностей інших культур, натомість Новий Завіт вносить бачення терпимості та лагідності як християнських чеснот.

Так, в словах і вчинках Ісуса Христа та апостолів ми бачимо чітке відмежування нетерпимості до гріха та толерантного ставлення до іновірців гріховних людей: відомі історії із розмовою Христа із самарянякою, із якою іудеї не спілкувалися (Ів. 4:1-12), заборону засуджувати грішницю, коли Він каже «хто з вас без гріха, – нехай перший на неї той каменем кине» (Ів. 8:7). Ідея незасудження прямо звучить і в Нагорній проповіді: «Більш того, перестаньте судити – і ніколи не судитимуть вас, перестаньте осуджувати – і ніколи не будуть осуджувати вас. Завжди прощайте – і буде прощено вам» (Лк. 6:37).

В цьому зв'язку зазначимо, що формулою християнства є «полюби грішника, зненавидь гріх», тобто несприйняття зла і несправедливості не повинно переноситися на людину, яка їх вчинила, оскільки ця людина цілком може бути духовно вилікувана через її прощення. Прикладом цього є прощена Ісусом Христом блудниці (Лк. 7:36-50).

Для філософії Середньовіччя властиво шукати у толерантності шляхи подолання релігійного фанатизму, нерозуміння і ненависті

по відношенню до інакомислячих. У середньовічній Європі інтерес до проблем толерантності зростає в епоху релігійних воєн. Як філософська категорія толерантність була сформульована в зв'язку з проблемою нетерпимості і спочатку сприйнята як осмислення підсумків Тридцятилітньої війни, в ході якої представники ворогуючих релігійних конфесій майже винищили один одного. Таким чином неможливість рішучої перемоги жодною зі сторін у війні є причиною, а толерантність – наслідком казуальності, як можливого шляху вирішення суперечки. А казуальність, в свою чергу, породила та продовжує розвивати плюралізм в різних сферах та аспектах.

Становленням нової якості ідеї толерантності став перегляд європейського досвіду релігійних воєн і визнання конфесійного плюралізму. Розуміння толерантності в цей період зводиться до компромісу, на який змушені були погодитися католики і протестанти. Прихильником релігійної толерантності виступили М. Лютер та інші. Компроміс католиків з протестантами з'явився першим практичним досвідом толерантності в Європі, яка дала поштовх розвитку лібералізму в Новий час. Про толерантність в умовах церковної цензури писав П. Бейль в декількох своїх філософських творах.

У західній науці склалося стійке уявлення про те, що основи теорії толерантності були закладені Д. Локком в його «Листі про терпимість» 1689 року. Вірніше шукати витоки толерантності у лібералізмі, який є складною культурною і політичною реальністю. При цьому, можна розрізнити, щонайменше, дві історичні його форми: «лібералізм різноманітності» і «лібералізм автономії»⁵³², відповідно в цих формах і роль толерантності відрізняється.

Так званий «лібералізм різноманітності»⁵³³ є спадкоємцем протестантської Реформації і релігійних воєн, що зокрема у Локка,

⁵³² Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 313.

⁵³³ Galston W. Two Concepts of Liberalism. Ethics, vol. 106. University of Chicago Press, avril 1995.

виражає себе через заклик до толерантності перед лицем різноманітності релігійних вірувань. Він ґрунтується скоріше на страху перед громадянською війною, звідки й назва «лібералізм страху»⁵³⁴, аніж на ідеї толерантності як позитивному ідеалові⁵³⁵. «Лібералізм автономії» постає з проекту Просвітництва і з творчості Канта. Його толерантність впливає зі звернення до універсального раціо, граничного чинника уніфікації роду людського⁵³⁶.

Філософи епохи Просвітництва (Вольтер, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є та інші) трактували категорію толерантності як свободу думки, віри і слова у політичній площині. Основоположним принципом, на якому повинні вибудовуватися внутрішні і зовнішні відносини держав, мислителі називають принцип гуманності. У XIX столітті було продовжено розвиток ідеї толерантності Дж. С. Міллем в його есе «Про свободу», в якому толерантність пов'язана з відсутністю перепон для діалогу й відкриття. Ця ідея походить з грецької філософії, із сократівського ідеалу вільної людини.

У російській філософії епохи Просвітництва в аспекті толерантності отримали свій розвиток дві центральні ідеї: соборності і всеєдності. Осмислення проблематики соціальної взаємодії відобразило ряд відмінних рис соціальних зв'язків: духовно-моральну змістовність, незводимість лише до формальних контактів. Через всю православну філософію проходить думка, що життя особистості ширше і глибше суспільного. В якості найбільш ефективного способу вдосконалення суспільства вбачався, перш за все, духовно-моральний розвиток людини, хоча не можна сказати, що проблема значимості механізмів соціального регулювання була обійдена увагою. Так П. І. Новгородцев пише: «удосконалення особи-

⁵³⁴ Shklar J. *Ordinary Vices*. Cambridge (Mass.), Harvard UP, 1984; *Les Vices ordinaires*, trad. fr. F. Chase, PUF, 1989. P. 5.

⁵³⁵ Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 313.

⁵³⁶ Там само.

стості потрібно для прогресу суспільства, але не воно одне, а понад те ще й певні громадські заходи ... політичні засоби не всемогутні; але ... для своїх цілей ці засади і незамінні»⁵³⁷.

Православна філософія в другій половині XIX і початку XX ст. являє собою унікальне явище світової культури завдяки особливому ракурсу розгляду філософських проблем. Наприклад, історія людства в творчості М. Бердяєва постає у вигляді процесу розвитку особистісного начала людини, а сам індивід досягає найвищого блаженства в єднанні з Богом у своєму творчому акті, спрямованому на досягнення вищих божественних цінностей: істини, краси і блага, на досягнення нового буття, нового, справжнього світу, царства Духа. У зв'язку з цим можна стверджувати, що толерантність крізь призму російської філософії постає не тільки в пасивному довготерпінні, але і як активність особистості.

З появою в працях православних філософів поняття «толерантність» в якості синонімів стали виступати поняття «терпіння», «терпимість». Але ці поняття несуть і особливе смислове навантаження. Терпіння (терпимість) є однією з характерних рис руської національної самосвідомості. Наприклад, І. О. Ільїн розглядає терпіння як одну із стрижневих якостей особистості, особливо необхідну в російських умовах. Як тільки терпіння закінчується, – негайно виявляється відчай і небажання боротися. Терпіння не є «пасивна слабкість» або «покірність», навпаки – це активна напружена боротьба духу. «Відберіть у людини терпіння, і все розпадеться в нікчемність: вірність, скромність і гідність; любов, співчуття і прощення»⁵³⁸.

М. О. Бердяєв розглядає людину як богоподібну духовну істоту, яку припинює християнське вчення про смирення. Зокрема,

⁵³⁷ Новгородцев П. И. Об общественном идеале. Москва : Пресса, 1991. 640 с. С. 202–203.

⁵³⁸ Ильин И. А. Соб. соч. в 10-ти т. Т.3. Москва : Медиум, 1993. 592 с. С. 360.

у творі «Про призначення людини: досвід парадоксальної етики», філософ зазначає, що вплив християнства на моральну свідомість людства був парадоксальним і двоїстим, адже з одного боку, людина зобов'язана християнству своєю найвищою моральною свідомістю і своїми високими моральними емоціями, але, з іншого боку, можна сказати, що християнство морально погіршило людину, створивши нестерпний конфлікт свідомості і несвідомого. Антична людина, на думку М. О. Бердяєва була більш цілісною, більш гармонійною, більш спокійною, менш розчавленою висотою своєї віри⁵³⁹. Творчість є шлях порятунку людини. Бог допомагає людині стати доброю, але він не в змозі контролювати принцип свободи. У своїй справжній свободі людина божественна. Будучи вільною, людина творить, виправдання людини в його волі, його творчості, його одкровенні.

Втім, саме ідея смиренності отримує у М. О. Бердяєва досить цікавого розвитку, адже вона в жодному разі не ототожнюється із покірністю, а його онтологічний зміст подається як «героїчне подолання егоцентризму і героїчне сходження на висоту теоцентризму... Смиренність не тільки не є запереченням особистості, але вона і є набуттям своєї особистості, бо особистість може бути знайдена лише в Бозі, а не самості, що затверділа та закореніла. Смиренність не тільки не протилежна свободі, вона є актом волі. Ніхто і ніщо на світі не може примусити мене до смиренності, крім мене самого, лише через акт свободи вона приходить. Вона завжди є придбанням більшої свободи. Смиренність є глибоко внутрішнім, таємним явищем. І одним з найстрашніших перекручень християнства було зовнішнє і рабське розуміння смиренності»⁵⁴⁰. І далі, філософ зазначає, що «смиренність не є покірність, навпаки, воно є непокірність, рух по лінії найбільшого опору»⁵⁴¹.

⁵³⁹ Бердяев Н. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. Париж : Издательство «Современные записки», 1931. 320 с. С. 122–123.

⁵⁴⁰ Там само. С. 124.

⁵⁴¹ Там само. С. 125.

В. С. Соловйовим була закладена традиція православної філософії всеєдності, пронизана ідеями толерантності. Специфіка виникнення толерантності в православної цивілізації пов'язана з моральними поняттями, з християнським прийняттям страждання, терпіння, любові до ближнього, розуміння. В. Соловйов, у роботі «Виправдання добра» присвячує терпимості цілий розділ, відносячи її до п'яти чеснот і ставлячи в один ряд із великодушністю, безкорисністю, щедрістю і правдивістю. При цьому філософ відмежовує терпимість від терпеливості, зазначаючи, що терпеливість є «страждальною» стороною тієї душевної якості, яка є в діяльнісному прояві має назву великодушності або душевної мужності. Терпимість, натомість, є особливим різновидом терпеливості і являє собою «допущення чужої свободи, хоча б передбачалося, що вона веде до теоретичних і практичних оман»⁵⁴².

Справжнім «гімном толерантності» О. С. Суміна називає статтю «Три сили», де обґрунтовується ідея всеєдності, яка передбачає прийняття і взаємозбагачення різних культурних протилежностей, в тому числі і релігійних⁵⁴³.

Показовою є позиція відомого релігійного мислителя і цивіліста, обер-прокурора Святішого Синоду К. П. Побєдоносцева, який у своїх творах неодноразово звертається до проблеми терпимості.

Так, він звертаючись в першу чергу до проблематики віротерпимості, передає її зміст як байдужість до віри⁵⁴⁴. Далі, К. П. Побєдоносцев зазначає, що хоча дух нетерпимості і зникає з кримінального закону у вигляді кари за іновірство, він залишається живим

⁵⁴² Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. Сочинения : в 2 т. Т. 1 / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Loseva и А. В. Гулыги; примеч. С. Л. Кравца и др. Москва : Мысль, 1990. 892 с. С. 190.

⁵⁴³ Сумина Е. С. Концепт толерантности как компонент русской философской картины мира. Концепт : научно-методический электронный журнал. 2014. Спецвыпуск № 03. С. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14530.htm>

⁵⁴⁴ Побєдоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. Москва : Развитие духовности, культуры и науки, 2004. 768 с. С. 175.

і діє в інших формах: «досвід показує, що ця байдужість у дійсності неможлива, з одного вже того, що кожне вірування, проникаючи глибоко в одну особу, і цілі групи, і стани, віддзеркалюється у ставленні їх до всіх інших осіб та загального ладу суспільного життя. Байдужості думок бути не може»⁵⁴⁵, – тобто тим самим мислитель визнає, що насправді терпимість є лише ілюзією, яка навряд чи може бути реалізована через недоліки людської природи.

З одного боку, посилаючись на слова апостола Павла до Филип'ян «Ваша лагідність хай буде відома всім людям» (Фил. 4: 5) та розкриваючи значення слова «лагідність» через аристотелівську «Риторику», як «властивість прощати недоліки та людські слабкості і дивитися не на закон, а на законодавця; не на букву, а на дух; на намір, а не на діяння; не на частину, а на ціле; на весь характер діяльності, а не на одну дійсну хвилину; згадувати добро паче від зла; вміти терпіти образу; шукати рішення і замирення на словах, якщо можливо уникнути дії», Победоносцев виходить з ототожнення лагідності (грецькою *ἐλεεινότης*) і терпимості. З іншого боку, він зазначає, що терпимість у характері кожної людини є водночас і чеснотою, і властивістю, нероздільною із моральною культурою, до якої «не доросло і навряд чи доросте будь-коли людське суспільство», зауважуючи, що це тим більше неможливо для сучасного суспільства, розколотого на численні думки та партії.

Відомий місіонер, богослов і історик релігії протоієрей Олександр Мень писав у своїх лекціях з руської релігійної філософії, звертаючись до християнського бачення проблеми протистояння насильству через творчість Льва Толстого: «неспротив злу насильством ... Що хотів сказати наш Господь? Він хотів сказати, що зло людське, яким ми опираємося, вживаючи теж зло, в кінці кінців не буде переможене. Перемагає в результаті тільки добро. І коли Христос

⁵⁴⁵ Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. Москва : Развитие духовности, культуры и науки, 2004. 768 с. С. 183.

виганяв багатом торговців із храму, Він не мав на увазі того, що цим він напоумив торговців, – ні: Він просто їх прибрав звідти. Апостол Павло, точно висловлюючи думку Ісуса Христа, говорив: «Не будь переможеним злом, але перемагай зло добром»⁵⁴⁶.

Крім цього, О. Мень зазначає, що якщо уважно читати Євангеліє, то можна помітити, що Христос ніколи не говорив, що соціальні, законні засоби запобігання зла не потрібні. Він просто говорив про те, що так зло не може бути викорінено ніколи⁵⁴⁷.

У історико-філософських працях сходознавців Ф. І. Щербатського, М. В. Абаєва, Л. Є. Янгутова та інших здійснено оцінку специфіки толерантності, яка виникла на базисній основі східної цивілізації і культури. Східні релігії та вірування характеризуються терпимістю, сенс якої, перш за все, в невторчанні. Буддизм проповідує повагу до гідності, містить вчення про ненасильство. У буддійської традиції є вимога заборони завдавати шкоди всім живим істотам як в справах, так і в думках та словах, а також виховується неприйняття до володіння чужими речами. В буддизмі толерантність є результатом духовних зусиль людини із самовдосконалення; в ісламі толерантність постає як результат усвідомлення віруючими присутності Аллаха в їх житті.

У стародавній філософії розглядаються проблеми моральних цінностей і чеснот: боргу, любові, шанобливості, справедливості, шляхетності і людинолюбства. Чеснота шанобливості займає особливе місце в давньокитайських філософських трактатах. Толерантність китайської філософії базується на конфуціанському етико-політичному принципі людинолюбства. Для китайців толерантність – складне поняття, це важливий моральний принцип для індивідуума і етичне правило для суспільства.

⁵⁴⁶ Мень А., прот. Русская религиозная философия : лекции. Москва : Храм святых бессребреников Космы и Дамиана в Шубине, 2003. 280 с. С. 94–95.

⁵⁴⁷ Там само. С. 95.

Сучасне критичне ставлення до цінності толерантності бере свій початок від брошури Герберта Маркузе «Критика чистої толерантності» (1969 р.), у якій автор стверджує, що в сучасному світі толерантність втратила зв'язок з істиною, перестала бути «революційною чеснотою», а перетворилася в «чисту толерантність», яка сприяє скоріше збереженню статусу-кво, ніж зміні існуючого порядку. А це служить вироком для «репресивної толерантності» і спонукає шукати іншу, «толерантність, яка дискримінує»⁵⁴⁸.

Крім того, толерантність як правова цінність, як принцип права закріплена в нормативно-правових актах. Наприклад, характеристика визначення толерантності в Преамбулі Статуту ООН подається через поняття терпимості і звучить таким чином: «проявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди». Визначення толерантності отримує не тільки дієве, соціально активне забарвлення, але і розглядається як умова успішної соціалізації (інтеграції в систему суспільних відносин), що полягає в умінні жити в гармонії, як з самим собою, так і зі світом людей (мікро- і макросередовищем).

Відсутнє чітке розмежування між толерантністю і терпимістю не лише в нормативно-правових актах, але і на доктринальному, науковому рівні. Так, Д. А. Чернушенко пояснює, що толерантність означає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Соціальна толерантність полягає в усвідомленні і наданні іншим їх права жити відповідно до власного світогляду і служити цінностям їх самобутньої культури. Соціальна толерантність означає прийняття, правильне розуміння і повагу до інших культур, способів самовираження і прояву людської індивідуаль-

⁵⁴⁸ Маркин А.Н. Проблема толерантности: история и современность. Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве: Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИЖЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. 128 с. С. 58–65. С. 62.

ності. Толерантне відношення розглядається як соціальна цінність, що забезпечує права людини, свободу і безпеку⁵⁴⁹.

Окрім змішування, ототожнення понять толерантності і терпимості, використання їх як синонімів та пояснення першого (толєрантність) через друге (терпимість), додаткової плутанини у чіткє розуміння того, чим є феномен толерантності, вносить і різноманітне розуміння його сутності у соціумі.

Відповідно до проведеного історико-філософського аналізу категорії толерантності можна погодитися із думкою радянського і російського етнолога О. О. Нікішенкова про надзвичайно великий розкид думок у трактуванні сутності толерантності – від визнання її цінністю до повного заперечення⁵⁵⁰.

На думку філософа М. Б. Хомякова, толерантність очевидно не є ні цінністю, ні чеснотою. «Вона – лише спосіб, за допомогою якого затверджується завжди якась інша цінність – свобода, рівність, справедливість тощо. Але саме тому вона не представляє собою і якоїсь «недоцінності», чогось «другосортного», якогось сурогату дійсно цінного. Спосіб здійснення цінності не менш важливий, ніж сама цінність. Але він в набагато більшому ступеню залежить від соціально-культурного контексту. Саме тому різні культури мають різні моделі толерантної свідомості»⁵⁵¹.

У монографії І. В. Галицького «Толерантність у правовому житті України» дана характеристика толерантності як правової цінності, принципу права і компонента правової культури. Не можна не погодитися із висновком автора про неможливість вузького підходу до толерантності. Крім того, дослідник пропонує використовувати

⁵⁴⁹ Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. Філософські та методологічні проблеми права, № 1–2, 2013. С. 99.

⁵⁵⁰ Никишенков А. А. Опыт антропологического анализа толерантности. Новая философская энциклопедия. Москва : Мысль, 2001. С. 122.

⁵⁵¹ Хомяков М.Б. Толерантность – парадоксальная ценность. Национальный психологический журнал. 2011. № 2 (6). С. 25–33. С. 11.

у вітчизняному контексті термін «великодушність», який найбільш повно відображає сутність толерантності⁵⁵².

Є. І. Касьянова розглядає толерантність як категорію, зміст якої багатшаровий, і недостатньо чітко визначений в сучасній науці. Тому слід розглядати категорію толерантності за напрямками трактувань сутності толерантності у філософії: раціональне, ціннісне і суб'єктивне⁵⁵³. Автор обґрунтовано стверджує, що існують відмінності толерантності в нормативно-правовому закріпленні, ментальному (культурному) та індивідуальному сприйнятті. Толерантність є не тільки принципом взаємовідносин, але й моральною якістю особистості. «Під толерантністю ми розуміємо одну з найважливіших якостей особистості, що виявляється в знанні норм моралі і загальнолюдських цінностей, в умінні використовувати їх в різних видах діяльності, в сприйнятті ставлення та поведінки іншої людини, що відрізняється за переконаннями, національністю, мовою, культурою, звичаями, і сформоване при створенні і реалізації певних умов.

Атрибутивною властивістю толерантності є моральна активність. Моральна активність визначається як дієве моральне ставлення людини до світу, до інших людей, в якому суб'єкт виступає як активний носій і «провідник» моральних цінностей (норм, принципів, ідеалів). Він здатний до сталої моральної поведінки і самовдосконалення, відповідально підходить до прийняття моральних рішень, непримиренно ставиться до аморальних проявів, відкрито висловлює свою моральну позицію»⁵⁵⁴.

Толерантність як соціальний імператив – це найважливіша умова професіоналізму сучасного фахівця. Толерантність в системі

⁵⁵² Галицкий И. В. Толерантность в правовой жизни Украины : монография. Одеса : Феникс, 2012. 144 с. С. 133.

⁵⁵³ Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

⁵⁵⁴ Там само.

компетенцій фахівця допомагає йому активно освоювати нове середовище і шукати шляхи для творчої самореалізації, успішно контактувати з людьми, що є показником моральної компетентності фахівця.

Комунікативна толерантність, що проявляється індивідом в процесі його діяльності до оточуючих людей, є різновидом толерантності. Вона характеризується наявністю у свідомості суб'єкта особистісно значимого зразка терпимої комунікативної поведінки, спрямованої на реалізацію в різних ситуаціях життєдіяльності.

Толерантність, яка часто трактується як терпимість, означає, що люди готові терпіти і терплять людину або соціальну групу, відмінну від оточуючої більшості, з поваги до особистості іншого. При цьому «в сучасному світі вирішальне значення має не нейтральна терпимість по відношенню до представників інших товариств, культур, релігійних та етнічних спільнот, а активна, зацікавлена толерантність, заснована на рефлексивному ставленні до власної позиції, конструктивній взаємодії з представниками інших соціокультурних груп»⁵⁵⁵.

Економіст О. В. Бузгалін позначає толерантність як «креатосферу – сферу творчої співпраці Людини»⁵⁵⁶. Толерантність передбачає відкритий діалог суб'єктів і їх творчо-дієві відносини, засновані на справедливості, рівноправності, повазі. Відмінною особливістю такого діалогу є те, що людина розглядає будь-яку навколишню його реальність (природу, інших людей) як цінність. У цьому діалозі як у сумісній творчості, подоланні виниклих протиріч унікальних, неповторних особистостей, народжується толерантність, великодушність. Терпимість – це пасивна якість людини, а толерантність – це активне ставлення між суб'єктами, яке «формується на основі

⁵⁵⁵ Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

⁵⁵⁶ Бузгалин А. В. Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций. Вопросы философии. 2009. № 5. С. 23.

універсальних принципів прав і свобод людини»⁵⁵⁷. Тобто в структурі толерантності діяльнісний компонент є основним.

Зближення позицій авторів простежується в наявності етичної складової в основі толерантності. Зміст моральних понять, норм, принципів, цінностей, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки виражається в універсальності моральних норм, добровільності їх виконання, відповідальності за результати вчинків. Судити про дієвість механізму моралі кожної людини можна лише через принцип діяльнісного відображення. Тобто результат зовнішнього вчинку особистості відображає ступінь його внутрішньої толерантності. Мораль включає норми, правила, цінності, ідеали, якими керується індивід, соціальна група, при вчиненні певної дії. Поряд з ними до причин прояви толерантності відносяться установки, думки, стереотипи.

Вивчення філософської традиції толерантності виявило, що принцип терпимого ставлення до оточуючих виражається через загальну для всіх людей установку засудження негативних, інтолерантних якостей людини: лицемірства, лихослів'я, підозрілості, брехливості, гордині й інших. Європейськими засадами толерантності стали життя, свобода і приватна власність, що визначають права і свободи буржуазного суспільства.

Толерантність в соціосфері – це принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Під суб'єктами толерантності розуміються різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими

⁵⁵⁷ Галимов Б. С., Газетдинова А. А. Философия толерантности. Уфа : КиберЛенинка. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-tolerantnosti-1/viewer>

можливий пошук компромісу. Толерантність передбачає діяльність, взаємодію суб'єктів на основі рівності, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без обмеження їх індивідуальних інтересів на основі діалогу і ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання.

Підставою детермінації толерантності є моральні установки – етичні поняття, норми, принципи, цінності, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки. Важливе місце для вирощування культури толерантності належить моральному фактору поведінки і свідомості індивідів, усвідомленню необхідності обмеження егоїзму заради підтримки стабільності всієї соціальної системи. Таким чином, толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в основі толерантності лежать знання норм моралі і загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх в різних видах діяльності, моральні почуття – повага, симпатія, доброта тощо.

Думається, що толерантність – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості. Толерантність в соціосфері означає, по суті, духовну відкритість. При цьому толерантність втрачає свій сенс в ситуаціях виходу за межі загальнолюдських цінностей. Наприклад, у випадках посягань на життя і здоров'я, на людську гідність, на власність.

Так, В. І. Мукомель, Е. А. Паїн наполягають: «у той же час, толерантність не є всепрощенням. Існують межі толерантності – збереження своєї позиції по відношенню до того, до чого взагалі не можна ставитися терпимо: як то – «нетерпимість до явищ, в яких закладений руйнівний потенціал: злочинності, тероризму, ксенофобії, расизму, антисемітизму тощо, «нетерпимість до нетерпимості»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁸ Мукомель В. И., Паин Э. А. Толерантность против ксенофобий / под ред. В.И. Мукомеля и Э. А. Паина. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 112 с.

Щоб залишатися в межах толерантної поведінки, а не принизливого «терпіння» у суб'єкта повинен бути високий рівень загальнолюдської культури, чітке розуміння меж добра і зла, володіння етикою відповідальності, прагнення до морального розвитку. Толерантність забезпечує вільний взаємообмін думками щодо вирішення виниклого конфлікту, що вимагає високого рівня морального розвитку особистості. А отже, необхідно формування людини в душі толерантності за умови відмови від догматизму, від абсолютизації істини.

При оцінці рівня толерантності особистості основним показником є толерантна поведінка, тому толерантність можна розглядати ще і як конкретний спосіб життя, заснований на ефективній сумісності суспільного та індивідуального буття. Толерантний спосіб життя може бути представлений як показник життєдіяльності громадянського суспільства і особистості, оскільки він характеризує цінності, установки, риси поведінки. Толерантність виступає в якості базової демократичної цінності. Оцінювати те чи інше суспільство можна за поширеністю толерантного способу життя, в якому толерантність визнається цінністю.

Принцип толерантності – це норма цивілізованого компромісу, взаємодії різних людей з різними смаками, поглядами, цінностями. Толерантність – це одна з універсальних цінностей сучасного суспільства. Ця універсальність пов'язана з необхідністю виживання людства в умовах глобальних викликів, де толерантність стає важливим інструментом попередження та подолання різноманітних конфліктів у соціумі.

Метою дослідження принципу толерантності як інструменту подолання конфлікту є обґрунтування необхідності вивчення толерантності не лише як правового феномену чи цінності права, але й її розвідка у якості методологічного принципу юриспруденції.

Конфлікти притаманні всім сферам суспільного життя – економічній, політичній, духовній та іншим, «не є винятком і галузь

правовідносин, що постійно продуктує матеріал для конфліктологічного аналізу»⁵⁵⁹.

Слід погодитись з О. І. Павловим, який стверджує, що при дослідженні конфліктів на перший план виступає питання міжлюдської комунікації⁵⁶⁰.

Наприклад, К. Ясперс поділяв людей на аристократів, яким властиві почуття міри, внутрішня культура; на людей середнього типу, не здатних до компромісу і толерантності, та таких, що надають перевагу насильству⁵⁶¹. Сучасною тенденцією є те, що людей здатних до толерантності занадто мало для того, щоб стримувати зростаючу кількість людей, здатних до конфлікту, насильства.

Логічно, що більшість конфліктних ситуацій, які виникли і відбуваються у сфері правовідносини, об'єктивно породжуються юридичними ситуаціями, і тому поступово мають бути розв'язані саме юридичними засобами. Проте для вирішення проблем юридичного конфлікту недостатньо лише окреслити певні межі поширення права, адже в соціально-правовому житті існують первинні та вторинні юридичні явища. Чимало конфліктів можуть розпочатися у тій чи іншій царині соціального життя (економіка, політична конкуренція, соціальні статуси, релігія, освіта) і лише поступово (у фазі агресії або на стадії розв'язання) набули юридичного характеру. Використання юридичного інструментарію для управління конфліктом (правова медіація, компроміс, запобігання агресії, толерантність та інші

⁵⁵⁹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с. С. 1090.

⁵⁶⁰ Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації : Навч. посіб. 2-ге видання. Одеса : Астропринт, 2011. 244 с.

⁵⁶¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

цивілізовані форми) мінімізують соціальну шкоду від конфліктних ситуацій або взагалі запобігають їм⁵⁶².

Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. «Загальні принципи – це ідейна основа об'єктивного права»⁵⁶³, що визначає нормотворчу і правозастосовну діяльність, яка, в свою чергу, координує функціонування механізму правового регулювання. Принципи права є критеріями оцінки правової природи рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему права. Принципи права виникають при наявності відповідних об'єктивних умов, мають історичний характер або відображають результати раціонального, наукового осмислення закономірностей розвитку об'єктивної дійсності⁵⁶⁴.

Принцип толерантності притаманний всім галузям права, оскільки відображає природу, якісну своєрідність права у цілому. Наприклад, впровадження принципу толерантності мало вплив на сферу кримінально-правового регулювання, яка взагалі змінила ставлення до системи покарання. Відношення до покарання пов'язане з менталітетом конкретної нації. Так вітчизняний менталітет сприймає покарання як справедливу кару за скоєне, а в багатьох європейських країнах покарання – це насильство над особистістю. Така різниця пояснюється різними життєвими обставинами, в яких формувалась державність різних народів. Має місце зворотна пропорційність: чим вище рівень

⁵⁶² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с. С. 1092.

⁵⁶³ Оборотов Ю. Н. Современное право : принципы, свойства, постулат. Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. 436 с. С. 50.

⁵⁶⁴ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., Москва, Юрист, 2001. 520с. С. 134.

життя в суспільстві, тим вище рівень толерантності; чим нижче рівень життя в суспільстві, тим вище рівень насильства, агресії і нижче рівень толерантності.

Поняття «толерантності» як інструменту подолання конфлікту має розумітися таким, що несе повагу, милосердя, великодушність, терпимість. Воно посідає у системі моральних цінностей чільну позицію, становлячи якість довершеної людини, що слідує за божественним одкровенням, і внутрішній принцип духовного самоконтролю, здатний стати джерелом для інших етичних норм⁵⁶⁵.

Зародки ідей толерантності можна зустріти у різноманітних суспільствах, для чого достатньо звернутися до історичних джерел права та правових текстів.

Так, X стаття Конституції Сьотоку (укладена у 604 р. японським принцем Умаядо і містила низку важливих правових ідей, хоча і не була чинним джерелом права) гласила: «Позбавтеся гніву, відкиньте обурення і не сердьтеся на інших за те, що вони не такі (як ви)»⁵⁶⁶.

Відправним пунктом майже всіх релігійних учень є ненасильство, а отже прояв милосердя, терпіння по відношенню до інших. Тому у цьому сенсі терпіння слід розуміти у сучасному розумінні толерантності.

Культура та релігія тісно пов'язані між собою, однаково впливають на спосіб життя як окремої людини, так і цілого народу. Толерантність і моральне формування пов'язані зі сферою виховання. Категорії «менталітет» і «толерантність» дуже близькі, оскільки ці поняття позначають формування ідей і якостей людини та суспільства. До речі, близьким поняттям до толерантности арабською мовою є термін «тасамух», тобто милість.

⁵⁶⁵ Гюлен Ф. Діалог і толерантність/ з тур. Пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. 376 с. С. 64.

⁵⁶⁶ Порівняльне правознавство : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : навч. посіб. / уклад.: О.В. Петришин, О.В. Зінченко, Д.В. Лук'янов. Харків : Право, 2016. 1024 с. С. 928.

Іслам – релігія миру та добра – в цьому постійно запевнюють духовні лідери та наставники мусульман. Наприклад, відомий єгипетський сунітський теолог шейх Юсуф Кардаві зазначає, що мусульманину заборонено проявляти нетерпимість до інших і сам пророк Мухаммад відторгає тих, хто є нетерпимими до інших, зазначаючи «Не з нас ті, хто закликає до нетерпимості (стосовно інших). І не з нас ті, хто бореться у ім'я нетерпимості. І не з нас ті, хто гине у ім'я нетерпимості»⁵⁶⁷.

Але більшою мірою у світі немусульман переважають погляди, що саме ця релігія відповідає за сплеск нетолерантних, насильницьких, навіть агресивних актів, що відбуваються по всьому світу. Досить пригадати терористичні акти з боку мусульман в Афганістані, Нігерії, Німеччині тощо. З'явився, навіть, термін – «ісламофобія». При цьому в ісламському світі досить прикладів людей, які досягли успіху, сприйнявши всі найкращі досягнення сучасної європейської культури, залишившись вірними своїй релігії.

Спробуємо розібратися в такому суперечливому і складному процесі.

В сучасному світі склалося уявлення про протиставлення Сходу та Заходу, Ісламу та демократичних концепцій. Досить поширеним є припущення про принципову неможливість реалізації толерантності у ісламському світі.

Здається, що толерантність у значенні терпимості до інших, інакових в традиціях Ісламу реалізується настільки, наскільки це відповідає принципам традиційних вчень. Так звана «толерантність, але серед своїх». Отже, ісламська традиція припускає терпимість лише в середовищі мусульман, визнаючи лише їх рівноправ'я. Про це зазначає і вітчизняний дослідник ісламського права Х. Н. Бехруз, який пише, що для ісламської концепції прав людини

⁵⁶⁷ Кардаві Юсуф, шейх. Дозволенное и запретное в Исламе : пер. М. Саляхетдинов. Москва : Андалус, 2004. 336 с. С. 233.

є характерним поділ на сфери прав мусульман і прав немусульман з домінуванням прав перших⁵⁶⁸.

Іслам проголошує благородність людської природи, вказує на необхідність поваги до людини. Іслам наголошує, що багатомайття є реальністю. Не можна нарікати на невіруючих або віруючих інших релігій за їх невіру або іновірство. Іслам стверджує справедливість і закликає до благородства по відношенню до ворога. Тобто аналіз доводить, що Іслам – глибоко толерантна релігія. Прихильник Ісламу повинен бути толерантним, якщо він обізнаний. Ступінь толерантності тим вище у людини, яка не боїться конкуренції, насамперед, з іншими ідеями. Великодушність і милість є ознакою моральної самовпевненості у значенні сприйняття інакового, розумінні, що не втратиш, при цьому, своєї унікальності, неповторності. Навіть в науці, де на думку багатьох науковців не має місця толерантності, оскільки це сфера суперечок, конфлікту, зіткнення позицій і нетерпимості до чужих інтересів на шляху пошуку істини, толерантність знаходить свої багаточисленні прояви. Наприклад: вміння вислухати і почути іншу точку зору, навички донести до контрагента свою позицію, сприйняти обґрунтовану думку людини, яка змогла довести об'єктивність своєї позиції в процесі досягнення істини, не порушуючи при цьому принципу толерантності. Наступає час так званої «єдиної вірної думки», згідно П. Фейерабенду⁵⁶⁹, тобто толерантність входить і в царину нетерпимості, інтолерантності, критики гіпотез, концепцій і конструкцій у науці. Він вважає, що не має необхідності бути прихильником загальним правилам, нормам. Це не гарантує об'єктивності та істинності у пошуку та створенні нової теорії. Він закликає до

⁵⁶⁸ Бехруз Х. Исламские традиции права : монография. Одеса : Юридична література, 2006. 296 с. С. 212.

⁵⁶⁹ Feyerabend, Paul Karl. Science in a Free Society. 1978. Фейерабенд, П. К. Наука в свободном обществе. Перевод на русский язык: А. Л. Никифоров. Электронная публикация : Центр гуманитарных технологий. 05.09.2012. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/6634/6636> (дата звернення : 23.12.2019 р.).

індивідуальності вченого як самостійної одиниці. Оскільки слід враховувати культурні традиції, ідеологію і смаки суспільства, в якому живе і працює науковець. Тобто за вченим залишається індивідуальне право на творчий пошук, право на супротив науковій доктрині. Це і є прикладом толерантності у дії. Здається, прикладом такого вченого-бунтара може бути широковідомий Ілон Маск, який попри систему, поглядам наукової еліти прямує до мети по індивідуальному шляху розвитку науки.

Толерантність та її ознаки можна знайти і в індуїзмі. Так в вірші 5 гл. 11 Бхагавад-гіти є ідея, що господь перебуває у тисячах форм⁵⁷⁰. Якщо людина вірує, значить сприймає всі вигляди і прояви господа, в якому вигляді вони б не проявлялися. В даному сенсі зрозуміло, що толерантна, а в індуїзмі терпляча, людина повина спрямовуватись на сприйняття інакших, відмінних форм щодо себе як своїх. Але таке розуміння привело в історії і приводе у сучасності до простої покірності, сприйнятті свого, навіть гіркого, стану і відсутності бажань щось змінити, оскільки все є Бог, у всьому є Бог. Спроба до активної, в справжньому розумінні, толерантності в індуїзмі сприймається як непокора господа, бажання іти проти своєї долі, яка визначена ще до народження людини.

Разом з тим, слід зауважити, що ця нібито терпимість та твердження, що немає різниці між расами, народами та регіонами, та твердження, що будь-яка нетерпимість (кланова або етнічна) є пережитками часів невігластва (джахільїї), мають значення виключно в ісламському середовищі. На це наводить і фраза Ю. Кардаві: «Людина ворожнеча Ісламу є ворогом мусульман, незважаючи на те, що співвітчизники вони, одноплемінники або кровні родичі»⁵⁷¹. На підтвердження цього факіх цитує Коран: «О ви, що повірили! Не

⁵⁷⁰ Бхагавад-гіти. гл. 11. URL: http://www.bhagavatgita.ru/chapter_11.html (дата звернення: 13.12.2019).

⁵⁷¹ Кардаві Юсуф, шейх. Дозволенное и запретное в Исламе : пер. М. Саляхетдинов. Москва : Андалус, 2004. 336 с. С. 234.

вважайте друзями батьків ваших і братів, якщо вони віддали перевагу Вірі невіру» (Коран, 9:23). Це не лише теоретичні викладки, але й модель поведінки, адже шейх є послідовним антисемітом, що проявлялося у його виступах та вчинках⁵⁷².

Толерантність з позицій Ісламу не може бути по відношенню до будь-кого або до будь-чого, оскільки приведе до прямо протилежного результату. Що, до речі, простежується у зворотньому боці майже абсолютної толерантності у Європі. В цьому сценарії будь-яка дія соціальних меншин повина оцінюватись прихильно, толерантно, а спроби припинити протиправний вчинок з боку представників більшості (зокрема, правоохоронних органів) розцінюється як насильницька дія і нетолерантна поведінка.

Такий підхід дає підстави зробити наступний висновок: скоріш за все, відповідь про суперечливість щодо толерантності та інтолерантності часто криється у змішуванні релігії і вчинків людини. Хоча в будь-якій культурі наголошується на тому, що не слід плутати поступки релігійно налаштованих індивідів із самою релігією. Неадекватність, агресивність можуть мати зовсім нерелігійні мотиви.

Згідно ретроспективному аналізу історії вивчення толерантності як правового феномену, і відзначаючи глибину таких досліджень, необхідно підкреслити відсутність дослідження толерантності як методологічного принципу юриспруденції. В умовах формування змішаної методології юриспруденції назріла проблема необхідності довести і використовувати толерантність у вигляді методологічного принципу, оскільки методологічні принципи – це загальні вимоги, що пред'являють до змісту, структури і способу організації наукового знання.

Автор виходить із тези, що «сучасна методологія юриспруденції в умовах глобалізації, інформатизації та індивідуалізації

⁵⁷² Yusuf al-Qaradawi. Fight Hatred. The Jabotinsky International Center (22 March 2010). URL: <https://web.archive.org/web/20131221020944/http://www.fightthatred.com/profiles-in-hate/religious-figures/453-yusuf-al-qaradawi> (дата звернення: 13.12.2019).

суспільства плюралістична за своєю природою, оскільки стверджує наявність різних підходів до права і держави. Зазначене дозволяє констатувати становлення нової парадигми методології юриспруденції»⁵⁷³.

Питання методології юриспруденції не можуть бути обмежені лише філософськими чи правовими рамками, вони повинні ставитися у широкому соціокультурному контексті, тому що «головне призначення будь якого методу – на підставі відповідних принципів забезпечити успішне рішення певних пізнавальних і практичних проблем, приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів»⁵⁷⁴.

Категорія толерантності в умовах інформаційного суспільства, в умовах комунікативних впливів через соціальні мережі, де відбуваються активні комунікативні процеси в обговоренні суспільно-правових проблем набуває характеру правової основи здійснення соціальної комунікації в забезпеченні легітимності права і законності в суспільстві. Водночас не слід відкидати і забувати той факт, що найсуттєвішою характеристикою інстинктів є те, що вони постійно здійснюють оцінку відповідно до своєї схильності реалізуватись та за потреби вступають у конфлікт»⁵⁷⁵.

Влучно Ю. М. Оборотов окреслює питання необхідності наповнення методології юриспруденції «концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, вибудовуванням зв'язків концептуального і інструментального рівня, твердженням особливостей методологізації дослідницької діяльності в сфері права і держави, – все це становить актуальне завдання нової

⁵⁷³ Оборотов Ю. М. Аспекти розгортання методології юриспруденції. Право України. 2014. № 1. С. 33–39.

⁵⁷⁴ Кохановский В.П. Философия и методология науки: Учебник для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 576 с. С. 170.

⁵⁷⁵ Европейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том третій. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 328 с. С. 201.

корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції»⁵⁷⁶.

В умовах зростання агресії та широкого поширення насильницьких способів вирішення будь-якого роду конфліктів отримує своє поширення ідея толерантності як інструменту їх подолання, з якою пов'язана інша система життєвих цінностей і пріоритетів. Як справедливо зауважує Є. І. Касьянова, філософія толерантності «передбачає готовність прийняти інших такими, якими вони є і взаємодіяти з ними на основі діалогу і домовленостей. Протиріччя між зростаючою потребою суспільства у ствердженні толерантності як стратегії взаємодії між соціальними групами і людьми, як цінності, і недостатньою привабливістю еталонів толерантних моделей поведінки, що існують в соціумі, визначає актуальність цієї теми»⁵⁷⁷.

Продовжує цю думку в достатньо жорсткому ключі і сучасний турецький мислитель М. Ф. Гюлен: «демократія – це система, що дає можливість вільно виражати свої думки й почуття. Толерантність, у свою чергу, є важливим складовим фактором демократії. Недарма говорять, що там, де немає толерантності, немає й демократії. Ті, хто відстоюють демократію, раптом починають засуджувати толерантність – головну складову цієї системи. Будувати демократію без толерантності неможливо. Прихильники демократії просто зобов'язані приймати існування тих, хто не поділяє їхніх поглядів, і повинні мати великодушність, щоб прийняти кожного несхожого»⁵⁷⁸.

⁵⁷⁶ Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с. С. 8.

⁵⁷⁷ Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дисс. ... доктор филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

⁵⁷⁸ Гюлен Ф. Діалог і толерантність / з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. 376 с. С. 78.

Додає у поле конфліктності і культурне різноманіття цивілізацій, які виробили декілька самостійних й історично конкуруючих правових систем (англосаксонська, романо-германська системи, латиноамериканське, мусульманське, африканське право та інші). Вони неминуче й природно втягуються у глобальний конфлікт цивілізацій, який виявляє тенденцію до посилення у ХХІ столітті⁵⁷⁹.

До сучасної вимоги дотримання толерантності також «спонукали тривожні виклики глобалізації:

- хвилі соціальної деструкції в безлічі країн;
- непередбачувані негативні наслідки технічного прогресу;
- потужні потрясіння в арсеналі загальнолюдських цінностей культури;

- епідемія екстремізму і терору;
- все більш виразні загрози самій світобудові людства»⁵⁸⁰.

З усвідомленням кризи європейської культури в період декадансу кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли західна християнська культура переживає драматичний процес, суттю якого є переоцінка традиційних цінностей, або конкретніше, християнської метафізики, відбувається зміна сприйняття. «Лише до кінця минулого століття об'єднані нації, нарешті, побачили в толерантності один із шляхів до особливо конструктивного діалогу і до дійсного умиротворення»⁵⁸¹. В результаті слово «мир» набуло нового значення. «Колишні покоління сприймали мир як тимчасову відсутність війни. Для нас же мир – це неможливість, неймовірність війни»⁵⁸².

⁵⁷⁹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с. С. 1093.

⁵⁸⁰ Писманник М. Г. Нетерпимість к толерантности. Концепт: философия, религия, культура. № 4. 2017. С. 161–170. С. 162.

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² Харари Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125 с. URL: <https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018). С. 18.

Як зазначає ізраїльський історик і антрополог Юваль Ной Харарі, «вперше в історії настав час, коли багато урядів, фірми і приватні особи планують найближче майбутнє без думок про можливе кровопролиття. Ядерна зброя перетворила війну між наддержавами в божевільний акт колективного самогубства і тим самим змусила керівників найпотужніших держав планети шукати мирні способи вирішення конфліктів»⁵⁸³.

Будучи відображенням стрімкості сучасного людського буття, зростає швидкісний режим зміни в методології, особливо під впливом герменевтики, антропології та інформатики, і вриваючись в сферу юриспруденції, буквально виштовхує дослідників до постійної новелізації як концептуальної, так і інструментальної методології юриспруденції⁵⁸⁴.

Серед дослідників сфери права до цього часу не розглянута толерантність у якості методологічного принципу юриспруденції. Винятком є висловлювання дослідника філософії права Д. А. Чернушенко, який, як нам здається, підтримує ідею, що філософія права є методологією загальнотеоретичної юриспруденції. Він виокремлює правову толерантність, яка проявляється в юридичній поведінці: «поведінка у дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, переходу від психології протистояння, підозрілості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами. Реалізація цього завдання вимагає не лише виховання суспільства

⁵⁸³ Харарі Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125 с. URL: <https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018), с. 17.

⁵⁸⁴ Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с. С. 10.

в душі толерантності, а перед усім активних дій з метою формування і використання толерантності у вигляді методологічного принципу у юриспруденції»⁵⁸⁵.

Крім того, Дж. Розенау запропонував у теорії міжнародних відносин принцип толерантності (неабсолютності) як один серед основних принципів методології, який передбачає не тільки визнання можливим існування інших концепцій та інтерпретацій при аналізі конкретних міжнародних процесів, а й можливість розбіжностей, аномалій і винятків, що не підтверджують основну ідею концепції, але, можливо, мають пояснення в рамках інших теоретичних моделей⁵⁸⁶.

Тобто в юриспруденції на галузевому рівні розвиваються ідеї формування і використання толерантності у якості методологічного принципу, але на загальнотеоретичному рівні толерантність продовжує досліджуватися тільки як цінність права.

Антропоцентризм сучасної юриспруденції та просякнення її гуманістичними ідеями проявляються, перш за все, у тому, що людина розглядається як абсолютна цінність – і це є аксіомою, яка не потребує будь-яких підтверджень та доказів. У зв'язку із переходом до людиноцентристської парадигми, відповідним чином змінилися і ракурси, з яких дослідник вивчає ті чи інші явища правової реальності, більше того – відкриваються і принципово нові грані досліджуваної проблематики.

Для класичної юриспруденції є традиційним поділ насильства на санкціоноване державою, громадою або релігією та свавільне, яке заперечується та засуджується суспільством. При цьому, співвідношення між дозволеним та засуджуваним неодноразово зміню-

⁵⁸⁵ Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. Філософські та методологічні проблеми права/ № 1-2, 2013. С. 101.

⁵⁸⁶ Rosenau J. N. The Scientific Study of Foreign Policy. London, 1980. 577 p.

валося в ході історичного розвитку, який супроводжувався трансформацією ідей про місце людини у Всесвіті та людську гідність. Наприклад, зазнали суттєвих метаморфоз погляди на право кровної помсти, поєдинок, тілесні покарання тощо.

У зв'язку з цим виникає питання чи може бути норма права насильницькою, агресивною чи толерантною.

Виходячи з ідеї права зрозуміло, що норма, поряд з іншим, встановлює і закріплює право на владу, право на насильство, право на його застосування. Право на насильство делеговано державі в особі владних структур суспільством. На перше місце виходить доцільність застосування насильства щодо індивіда чи групи індивідів заради блага більшості. Наприклад, обмеження переміщень, обмеження волі, примус до лікування, примус до ізоляції, система покарань тощо. Отже, норма права може містити ознаки насильства.

Щодо агресії, можна з певністю констатувати, що агресивність, а отже і агресія – це психічна характеристика біологічного індивіда, яка є результатом роботи його гормонів і психо-емоційного стану. Зрозуміло, що норма права – це результат послідовної, обміркованої, інтелектуально-розсудкової діяльності нормотворюючого суб'єкту. Тобто ніякої спонтанної психічної реакції, якою і є акт агресії, норма права у своєму змісті нести не може у принципі.

Відносно поняття толерантної норми можна визначити, що принцип толерантності є універсальним, поміркованим вибором нормотворця, який свідомо керується цим принципом і закладає його основи у норму права для подальшої реалізації у правозастосуванні і правореалізації.

Підсумовуючи результати, можна зробити висновок про те, що норма права може містити змістовні ознаки насильства або толерантності. І не в якому випадку ознаки агресивності. Але історія права має приклади зворотнього.

Зробимо порівняльний аналіз декількох нормативних актів, які мали колосальні за своїм значенням історичні наслідки для цілої низки держав, на предмет наявності в них насильницьких (або агресивних) норм.

13 червня 1918 р. був прийнятий декрет про відновлення смертної кари, згідно з яким офіційно почалося застосування розстрілу людей за вироком революційних трибуналів та інших квазісудових органів. Ці караючі органи керувалися лише політичною доцільністю й революційною правосвідомістю. Виходячи з того, що дуже часто у склад революційних трибуналів входили, м'яко кажучи, агресивно налаштовані, безграмотні, жадібні, кар'єрно зацікавлені, а дуже часто і просто психічно хворі суб'єкти, які не керувалися ніякими юридичними нормами – все це призвело до жахливої вежи репресій, геноциду в історії людства.

5 вересня 1918 р. була прийнята постанова Ради народних комісарів РСФРР «Про червоний терор»⁵⁸⁷, сенс застосування якої – знищення буржуазного класу; провина людини лише в належності до цього класу. Почався кривавий період насильницьких заходів проти «класових ворогів», «контрреволюціонерів», спекулянтів й злочинів за посадою шляхом ізолювання зазначених осіб у концентраційних таборах і шляхом їх фізичного знищення. Дуже часто жертвами червоного терору ставали як прості робітники та селяни, так і самі «революціонери».

Ці два юридичні акти є прикладом агресивних норм у вітчизняної історії (адже ці норми застосовувалися і на території Радянської України). Норми цих актів мають чітко усвідомлену в її негативних проявах мету, включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених,

⁵⁸⁷ О красном терроре : Постановление Совета народных комиссаров РСФСР от 05 сентября 1918 года. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Под общей редакцией академика А. Н. Яковлева. Составители: А. И. Кокурин и Н.В. Петров. Научный редактор В.Н. Шостаковский Москва: Международный Фонд «ДЕМОКРАТИЯ», 2000. С. 15.

явних і прихованих, мають цілком деструктивний і руйнівний характер.

7 серпня 1932 р. вводиться у дію постанова Центрального виконавчого комітету СРСР, Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та укріплення суспільної (соціалістичної) власності». Метою цього акту був захист вантажу на залізничному і водному транспорті від розкрадання, кооперативного і колгоспного майна від розкрадання, захист колгоспників від насильства і загроз з боку хуліганів і взагалі протисуспільних елементів⁵⁸⁸. Тобто ця норма має чітку усвідомлену мету, яка носить цілком позитивний мотив. Далі ідуть досить жорстоки санкції, які передбачають покарання у вигляді розстрілу з конфіскацією всього майна і з заміною при пом'ягшуючих обставинах позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією всього майна. З точки зору Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів Союзу РСР громадська власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського ладу, вона священна і недоторканна, люди, що роблять замах на суспільну власність, повинні розглядаються як вороги народу, в зв'язку з чим рішуча боротьба з розкрадачами громадського майна є найпершим обов'язком органів радянської влади. Передбачено відсутність застосовування амністії до злочинців, засуджених по цим справам. Тобто очевидно, що нормотворці ставлять доволі «позитивну» мету – боротися із «ворогами народу», які зазіхають на суспільну власність, яка є підвалиною радянського ладу.

Втім, попри позитивність мети (боротьба із корисними посяганнями на громадське майно), способи боротьби і обсяг відповідаль-

⁵⁸⁸ Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности : Постановление Центрального исполнительного комитета СССР, Совета народных комиссаров СССР от 07 августа 1932 года. СЗ СССР, 1932, № 62, ст. 360.

ності абсолютно не корелюють їй, залишаючи на розсуд каральних органів конкретну санкцію.

Слід зауважити, що місяць потому, 16 вересня 1932 року за підписом голови Верховного Суду СРСР, Прокурора Верховного Суду СРСР та заступника голови ОГПУ під грифом «таємно» вийшла інструкція з застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 07.08.1932 р., в якій у більшості випадків вимагалось застосовувати «вищу міру соціального захисту – розстріл»⁵⁸⁹.

Класовий характер Постанови та її ідеологічно обумовлену каральну спрямованість краще видно саме через цю інструкцію, Розділ 2 якої «Категорії розкрадачів та міра соціального захисту, яку необхідно до них застосовувати» найбільш сувора відповідальність передбачена до «кулаків, колишніх торгівців та інших соціально-чужих елементів».

Виконання цього нормативного акту було ще більш жахливим, непорівнянним ні з якими «позитивними» цілями. Засуджували, негайно розстрілювали людей неправомочні органи, без належного слідства, аналізу всіх обставин. Репресіям піддавалися як «вороги», так і просто голодуючі люди за качан капусти, жменю зерна, за те, що «настільки тонко здійснювали контрреволюційну діяльність, що слідство не змогло це довести».

Отже, виходячи з того, що хоча ця постанова переслідує чітко усвідомлену мету, задана цільова ознака, яка носить цілком позитивний мотив, межі цих актів насильства розмиті, бо включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених, явних і прихованих. Наслідки застосування цієї постанови мають цілком деструктивний і руйнівний характер. Саме тому цей нормативний акт також, як і два попе-

⁵⁸⁹ Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7.VIII.1932 г. об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности. URL: <http://istmat.info/node/57489> (дата звернення: 31.07.2019).

редні, можна розглядати як приклад агресивної норми у історії юриспруденції.

Всі три зазначені акти є прикладами парадоксальної ситуації, коли норма закону є агресивною (хоча правова норма закону може бути лише насильницькою, тобто такою, що несе в собі елемент легального насилля). В цих же прикладах, норми не є правовими не лише з огляду на їх невідповідність ідеям права та класовість (яка суперечить принципам формальної рівності та індивідуальної відповідальності) але тому, що ці норми ведуть не до впорядкування суспільних відносин, а до відкриття широких можливостей до свавілля, яке прикривається назвою «революційної правосвідомості».

Саме «гумовість» цих норм та практично нічим не обмежена влада каральних структур у застосуванні насильницьких засобів до «винних», уможлиблювала це свавілля. А отже, згадані норми і можуть вважатися агресивними за своєю спрямованістю (анти-кулацькою, антибуржуазною та антидворянською) і руйнівним потенціалом.

Принцип толерантності як частина системи методологічних принципів дозволяє суттєво поглибити розуміння змісту самих принципів і виявити цілковито несподівані їх аспекти. Методологічний принцип толерантності є віддзеркаленням реальної дійсності. До ознак толерантності, які підтверджують її право на місце серед інших методологічних принципів можна віднести такі:

- відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування;
- у взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя;
- дає наукову оцінку сучасному стану з позицій терпимості;
- потребує врахування умов дотримання терпимості до Інакого, Іншого;
- універсальність.

Так, теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується на метод за допомогою розробки, формулювання принципів, які впливають з неї, які повертаються у теорію (а через неї – у практику)⁵⁹⁰.

Для сучасної юриспруденції вкрай важливо використовувати і продовжувати дослідження толерантності у вигляді методологічного принципу, оскільки методологічні принципи – це загальні вимоги, які пред'являють до змісту, структури і способу організації наукового знання. Вони відносяться до наукового знання в цілому. Найважливіша функція методологічних принципів – евристична. Регулюючи наукову діяльність принципи дають орієнтацію наукового пошуку, його напрямок. Перед сучасною методологією юриспруденції висувається проблема правової реальності, яка представлена як множинність різних реальностей (особистісних, наукових тощо) і разом з цим як єдина реальність буття⁵⁹¹.

Методологічний принцип – це, по суті, критерій відбору методу, пізнавальна установка суб'єкта пізнання, яка дозволяє адекватно обрати методи (засоби, прийоми) в їх системній єдності для наукового пізнання об'єкту дослідження. Таким чином пропонується сформулювати методологічний принцип толерантності як універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового.

⁵⁹⁰ Кохановский В.П. Философия и методология науки : учебник для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 576 с. С. 174.

⁵⁹¹ Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степнин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва : Мысль, Т. 2. 2010. 634, [2] с.

ПРИЧИННА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Загальносоціальні фактори оформлення правової свідомості

Процес становлення та функціонування розвиненої правосвідомості є досить складним. Головним завданням для формування в Україні громадянського суспільства та правової прогресивної держави є подолання, максимальне нівелювання деформацій правової свідомості населення, створення необхідних сприятливих умов для її оздоровлення та розвитку, актуалізація активної та, що важливо, цілеспрямованої й творчої участі громадян у соціально-правовому житті держави. Адже саме правова свідомість населення є соціальною гарантією популяризації та реалізації керівних принципів природного права протягом формування системи права взагалі.

Сучасна історія яскраво показує часті випадки підміни істинних цінностей хибними, переважання протизаконних настроїв населення, приховану актуалізацію явно злочинних засобів досягнення особистого інтересу. В небезпеці опиняються усі сфери соціальних відносин, зокрема, правопорядок як основний показник вірного вибору прогресивного шляху розвитку суспільства та його процвітання. Громадяни не відчують захисту з боку держави, не оцінюють її як гаранта дотримання основоположних прав та свобод, оскільки щоденно стикаються з іншими методами досягнення цілей окремих людей, суспільних угруповань. Часто суб'єкти нехтують законом, навіть насміхаються з нього, підриваючи такими діями основи суспільства, плюндруючи загальносоціальні цінності. А ще гірше, що такі дії залишаються без покарання, стаючи негативним прикладом для формування уявлень та переконань стосовно процесів правового регулювання інших громадян. Наслідки таких явищ катастрофічні – процвітаюча соціальна апатія населення,

прогресуюча пасивність, формування наступних поколінь зовсім не громадян, а лише пристосованців, які у будь-якому випадку ставлять власні інтереси вище спільних, державних, не вважають себе частиною цілісного монолітного суспільства, не беруть участь у процесах розвитку держави. З'являються люди зі свідомістю рабів, які не мають власної думки, не усвідомлюють цінності власного життя та важливості дотримання прав інших, піддаються задоволенню корисливих, приземлених цілей, вважаючи це керівним життєвим завданням.

Досить часто соціальні регулятивні властивості права переоцінюють, перебільшують, ідеалізують. Громадянам, носіям буденної масової правової свідомості здається, що прийняття закону є автоматичним розв'язанням конфліктних ситуацій. Лише розробка, прийняття, запозичення ідеальних варіантів нормативних документів не є розв'язанням гострих проблем, оскільки позитивні правила обов'язково потребують адекватної реалізації відповідно до актуальних умов соціального життя. Така відверта, глибока помилка є показником деформованості, недорозвиненості свідомості, культивуацією юридичного ідеалізму та нігілізму, відсутності пропорціональної відповідності між принциповим призначенням права та цілями й завданнями, які воно фактично виконує. Робота з підвищення рівня правової форми свідомості обумовлює подолання вищеназваних перепон, оздоровлення усіх форм соціальної свідомості. Ця колосальна діяльність передбачає оптимізацію загальної юридичної грамотності населення, що є неможливим без підтримки всього апарату державних органів, забезпеченого висококваліфікованими кадрами, здатними розв'язувати, в першу чергу, нагальні проблеми громадян, ставити загальноновизнані соціальні цінності вище власних корисливих потреб.

Суб'єкту необхідно досягнути такого рівня розвитку, коли визнання необхідності та ефективності права виступає непо-рушною аксіомою, яка не потребує ситуативного доведення та

обґрунтування, а є основою суспільного та державного життя. Такий стан досягається постійною прогресивною оптимізацією правової свідомості, насиченням її юридичними категоріями та оформленням апарату їх ієрархічної побудови та практичної реалізації. Повага до права як соціального феномена не виникає сама по собі. Вона формується шляхом наочної демонстрації суб'єкту суспільно-правового життя регулятивних можливостей позитивних нормативів та основоположних принципів, накопичення досвідних даних особи стосовно максимально безболісного розв'язання конфліктних ситуацій різного масштабу відповідно до положень юридичних норм, а не будь-якими іншими шляхами (зокрема неправовими). Для цього важливо не лише формально створювати сукупність, масу необґрунтованих та неефективних, неактуальних норм, а наповнювати їх змістовно, зіставляти з реаліями існування та функціонування.

Розвинена правова свідомість має безумовне аксіологічне навантаження, яке проявляється у безкомпромісному визнанні соціальних цінностей, розумінні важливості системи законодавства та права, адекватності та доцільності владної діяльності державних органів для розвитку суспільства загалом. Відповідно до стану правосвідомості, особа формує свою поведінку, обирає варіативність вчинків у різноманітних ситуаціях. Право має беззаперечну цінність для соціального життя, а от його подальша трансформація та реалізація цілком залежить від розвитку свідомості осіб, які різною мірою до нього причетні. У своєму ідеальному стані, правова система повинна створювати умови для реалізації інтересів кожного громадянина шляхом правомірного, доцільного та пропорційного дотримання ним своїх обов'язків стосовно інших. Це, власне, і є гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина, запорукою становлення правової держави.

Процеси формування держави цілком залежать від прозорості, чіткості та демократичної спрямованості правових відносин, які

визначаються місцем права в системі загальносоціальних нормативних регуляторів, прогресивним векторіальним спрямуванням позбавленої деформацій правосвідомості. Існування громадянського суспільства безумовно пов'язане з еволюцією правової держави, коли суб'єкти соціальної активності створюють дієві можливості для організації широкого кола суспільних відносин, зокрема юридичних, та реалізації себе як учасників у межах актуальної соціальної дійсності в усіх її плюралістичних проявах. Стан правової свідомості впливає на вибір юридичних засобів задоволення суб'єктами власних потреб та досягнення законних інтересів, визначає поведінку індивідів, оформлює суб'єктивну сферу правового життя держави. Громадяни мають розуміти аксіологічне навантаження права, відчувати ефективність сформованої правової системи в межах демократичної правової держави, а розвинена суспільна правова свідомість має проявлятися у систематизації, оцінюванні та грамотному перетворенні юридичної дійсності, сприйнятті та визнанні регулятивної функції права як засобу розв'язання наявних суперечностей.

Визначальним завданням є встановлення та дослідження першопричини, «відправної точки» формування та функціонування форм суспільної свідомості, активної творчої сили, яка здійснює, реалізує можливий потенціал досліджуваного нами явища. Надзвичайно цікавою є думка В. А. Бачиніна, який пов'язує здійснювану можливість з аристотелівською категорією «ентелехія». Автор переконаний: «Завдяки ентелехії формальні та матеріальні причини поєднуються в реалії, схильні до трансформації в актуальні правові феномени. Духовно-практична енергія людей та створюваних ними інститутів опредмечується в нормах права. Воля до порядку, якою безперечно керується держава, формує правосвідомість громадян та організовує правовідносини між ними відповідно до визначених нормативно-ціннісних стандартів, застосовуючи при цьому принципи переконання та примусу. У свою чергу, система права скеровує енергію соціальних суб'єктів в бік

адаптації до вимог держави та єдиного соціального цілого»⁵⁹². Ще раз підкреслюється тісна залежність форми свідомості та явищ, які вона описує. Вся правова система формується завдяки різноспрямованій діяльності суб'єктів. Соціальна практика тяжіє до власного самовпорядкування шляхом організації системи нормативів, які надалі здійснюють незгладимий вплив на свідомість власне правотворців, а також осіб, тією чи іншою мірою причетних до реалізації задекларованих та загальноновизнаних нормативів.

Без розвиненої правосвідомості особистості неможливим є формування громадянського суспільства. Громадяни повинні свідомо прагнути до покращення юридичної сфери соціальної дійсності. Людина зі зрілою правосвідомістю не зможе миритися з несправедливістю, протиправною діяльністю, посяганням на суспільні цінності. Залучення населення до соціально-корисної активності сприяє формуванню адекватного прагнення лише до правової поведінки, підвищенню рівня правосвідомості. Доцільно організована громадська діяльність шляхом оформлення різнорівневих суспільних відносин відповідно до приписів юридичних нормативів надалі приведе до сталого розвитку правової держави у довгостроковій перспективі.

І. О. Ільїн зазначає, що «Людині неможливо не мати правосвідомості; її має кожен, хто усвідомлює, що крім нього на світі є й інші. Особа має правосвідомість незалежно від того, знає вона про це чи не знає, цінує таке надбання або відноситься до нього зневажливо. Доля людини формується та коригується співвідносно рівню правової свідомості. Крім того, жити для людини – значить жити правосвідомістю, в її функціях і термінах, бо вона завжди залишається однією зі значних та необхідних форм людського життя»⁵⁹³.

⁵⁹² Бачинин В. А. Морально-правовая философия. – Харьков: Консум. – 2000. – С. 113. – ISBN 966-7124-80-0.

⁵⁹³ Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М.: «Рарогъ» – 1993. – С. 19 – ISBN 5-87372-005-6.

Оздоровлення правової свідомості базується на принципах та цінностях громадянського суспільства, які надалі матеріалізуються шляхом творення прогресивної та гармонічної демократичної правової системи. Така форма свідомості компенсує недоліки стосовно архаїчних юридичних переконань, запобігає порушення прав людини та громадянина, допомагає підтриманню правопорядку, бере участь в інтерпретації та тлумаченні юридичних норм.

Оздоровлення духовної сфери життя народу та досягнення необхідно високого рівня правосвідомості вимагає тривалого часу, протягом якого ретельні, детальні методологічні напрацювання у сфері науки, культури, мистецтва, юриспруденції, освіти та, безумовно, моралі будуть здійснювати свій оптимізаційний ефект, але лише при системній координованій спрямованості такої діяльності. Це об'єднує зусилля для спільної справи становлення громадянського суспільства та індивідуального розвитку кожного. Формування здорової правосвідомості населення є одним з визначальних функціональних напрямків державної роботи, що уможлиблюється шляхом органічного розвитку особистості, відродження культурних традицій та цінностей, актуалізації юридичної освіченості громадян, створення й популяризації етичного ідеалу законослухняного громадянина.

Боротьба за підвищення рівня правової свідомості, створення умов для усунення її деформацій є нагальною ціллю державної політики в процесі формування об'єктивної юридичної дійсності. Такі питання вирішуються засобами координованих дій у напрямку оптимізації та організації системи правового виховання, підготовки нових та перекваліфікації уже наявних юридичних кадрів, своєчасного та розгорнутого інформування основної частини населення з приводу прийняття нових нормативних актів, напрямку розвитку юридичної доктринальної політики загалом. Така діяльність має протистояти деформаціям свідомості на шляху до розбудови демократичного розвиненого суспільства.

Можливості держави та суспільства щодо творення правосвідомості громадян

Юридичні переконання особи перебувають у процесі становлення протягом усього її соціально активного життя. Такі явища є багатоступеневими та суперечливими, віддзеркалюють зовнішні та внутрішні фактори власного творення. Актуальним способом впливу на формування правової свідомості є юридичне виховання населення через вплив на ідеї та переконання окремих громадян. Кожен громадянин повинен зрозуміти необхідність постійного підвищення рівня правової свідомості задля поступального суспільного розвитку. Держава за допомогою юридичних норм забезпечує правопорядок, тим самим регулює та видозмінює соціальні процеси. Право знаходиться у тісній взаємодії з економічними, культурними, політичними процесами та, звичайно, повністю залежить від власне активності держави, яка проявляється у всій палітрі національних та міжнародних відносин. Юридична дійсність чітко відображає та вбирає в себе наслідки будь-яких реформаційних процесів, що виникають внаслідок зміни державного устрою та появи модифікованих культурних та політичних відносин. Зміни економічної сфери, виникнення нових форм власності та відповідних правовідносин вимагають перегляду чинного законодавства. Необхідною стає правова система та ієрархічно структурована система законодавства як її складова, яка зможе допомогти державі прогресивно розвиватися в усіх напрямках та буде забезпечувати верховенство закону й обов'язково захищати інтереси кожної особистості.

Громадяни цілеспрямовано сприймають, усвідомлюють позитивні юридичні норми, коригують свою поведінку відповідно до встановлених у цих постулатах правил. Закони та інші нормативно-правові акти впливають на розуміння індивідом своїх законних можливостей в процесі задоволення потреб та досягнення інтересів. Відповідно до цього, формуються лінії поведінки осіб,

обумовлюється дотримання ними закону або його гостре несприйняття. Ще раз помічаємо, яке надзвичайне значення має правова свідомість не лише для життєдіяльності окремих осіб, а й для розвитку соціуму. Проте, регулювання юридичного життя суспільства не може спиратися лише на суб'єктивне усвідомлення можливостей юридичних нормативів громадянами. Інтерпретація об'єктивних законів кожною особою у будь-якому випадку буде відрізнятися. Абсолютизація індивідуалізованих думок спрямовує розвиток держави в антиправовому руслі, популяризуючи хаос та надмірну суб'єктивізацію, бюрократизацію соціальних процесів. Можуть поширюватися випадки порушень права, які ґрунтуються на викривленому розумінні, неусвідомленні його як системи теоретичних нормативів, виражених у різногалузевих законах та кодексах. С. М. Конох переконаний, що «надання правовій свідомості ознак безумовної нормативності може призвести до такої поведінки індивіда, коли він буде чинити так, як він усвідомлює, розуміє ту або іншу норму права. Така поведінка може призвести до різного роду правових порушень»⁵⁹⁴. Отже, існування розвиненої правосвідомості має підкріплюватися юридичною освіченістю, розумінням сутності основоположних правових принципів. Це свідчить про необхідність, поряд зі здійсненням правового виховання, актуалізації усвідомленого та активного комплексного юридичного самовиховання. Воно вимагає спрямованих титанічних зусиль особистості стосовно власного самонавчання, провадження правомірної діяльності, досягнення змістовного наповнення законів у його формальному вираженні. Процеси самовдосконалення матимуть незрівнянно ефективніший вплив на становлення здорової свідомості індивіда, але обов'язково за підтримки соціальних угруповань, державних органів, які оформлюють теоретичну та практичну базу такої роботи над собою.

⁵⁹⁴ Конох М. С. Особа: право, свобода, відповідальність [Текст]: навч. посібник для студ. філос., політолог. та юрид. фак. / М. С. Конох; Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. – К. – 1996. – С. 5 – ISBN 5-7763-1678-2.

Формування громадянського суспільства є неможливим без ефективної та цілеспрямованої співпраці країни, в особі державних органів та їх посадових осіб, з населенням, народом. В. М. Сырых звертає увагу на це питання, визначаючи один з можливих шляхів органічної взаємодії соціуму та держави на шляху прогресивних передових перетворень усіх форм свідомості: «Правове інформування населення становить найважливіший напрямок правової діяльності сучасної демократичної правової держави. При цьому, вона намагається вирішити два взаємопов'язані завдання: 1) створити необхідні умови для безперешкодного задоволення кожним громадянином своєї потреби в знаннях чинного права, законодавства; 2) допомогти громадянам сформувати позитивне ставлення до актуальної правової системи, виробити стійке відчуття поваги до закону, бажання неухильно дотримуватися юридичних приписів та не здійснювати правопорушення»⁵⁹⁵. Важливо не тільки знати про існування нормативних приписів, «зазубрювати» їх формально, а й розуміти власне зміст. Лише після докладного проникнення, заглиблення у сутнісне наповнення юридичних норм, громадянин дійсно може інтерпретувати їх правильно, усвідомлювати системно. Таким чином, індивід знаходить своє місце в суспільстві, збалансовує співвідношення власних прав та обов'язків, має уявлення про моральні, етичні цінності у їх поєднанні з чинними офіційно декларованими правовими приписами.

Правове виховання покликане нівелювати розбіжності власних поглядів та переконань особистості з уявленнями монолітно сформованих соціальних угруповань, суспільства загалом, зі специфічною державною політикою. Усвідомлення правових процесів громадянином та системою державних органів як цілісним утворенням часто є кардинально протилежним. Але індивід має

⁵⁹⁵ Сырых В. М. Социология права: Учебник / В. М. Сырых. – 4-е изд., доп. И перераб. – М.: Юстицинформ. – 2012. – С. 210. – (Серия «Образование»). – ISBN 978-5-7205-1116-6 (в пер.).

сприймати державу свого громадянства як основу, опору існування власних прав, можливостей для задоволення інтересів, соціальної самореалізації, а не наглядача та всеосяжного контролера його діяльності. Сутнісне перекручування відносин відбувається через неповагу індивіда до держави та громадян. Відбувається деструктивний процес деформації сфер юридичної дійсності, нагнітання соціальної напруги, захворювання правосвідомості. Актуалізується та розповсюджується взаємна неповага населення та держави, нерозуміння суб'єктами відносин змісту юридичних регулятивних нормативів, змістовна деградація правової системи, а, отже, країни загалом.

Правове виховання – важливий профілактичний елемент для попередження нігілізму, знищення свавілля, боротьби проти юридичного риторизму та демагогії. Така активність базується на усталених етичних переконаннях населення, підвищенні значення індивідуальної гідності, всеосяжної свободи та справедливості. Неважко помітити, що труднощі розвитку правосвідомості тісно пов'язані та обов'язково обумовлені проблемами становлення суспільства як об'єднання громадян. Історично склалося, що люди об'єднувалися у різномасштабовані групи для розв'язання нагальних проблем, розуміючи, що цілеспрямована акумуляція зусиль угруповання є ефективнішою, ніж спроби окремої особи. Але, спираючись на досвід розвитку та становлення соціумів різних формацій, можна помітити, що, часом, досить складно уніфікувати зусилля людей для отримання загальної вигоди, досягнення спільних цілей. Часто, піддаючись впливу деформованих уявлень та поглядів, як власних так й інших осіб, окремі громадяни намагаються спрямувати об'єднані старання на втілення в життя суцього індивідуальних, часто корисливих та антисоціальних інтересів. Такі проблеми нівелюють позитивні звершення стосовно правосвідомості, які, все ж, прослідковуються в суспільному житті. Демократичні перетворення державного

життя, актуалізація принципів законності та верховенства права, перебувають в строгій конфронтації з антиправовою активністю окремих суб'єктів. Проте, таку діяльність неможливо заперечувати, як і деструктивний вплив, який вона має на весь спектр соціальних процесів. Вільна, усвідомлена життєдіяльність особистості, що забезпечує гармонічну аутентифікацію, встановлення її місця в соціальному житті, має цілковито поєднуватися з повагою прав співгромадян через безумовне дотримання власних обов'язків стосовно них та суспільства загалом.

Правове виховання, процеси набуття юридичного досвіду та актуалізація його відповідно до життєвих реалій повинні відбуватися системно, цілеспрямовано. Описуючи єдину, уніфіковану, строго оформлену процедуру розвитку правової форми свідомості, доцільно розглядати глобальне явище правової соціалізації, яке включає в себе раніше окреслені нами явища. В. В. Копейчиков так розуміє дану ситуацію: «Правосвідомість, правова культура особи виникають не самі по собі, а як результат процесу соціалізації, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним знань, залучення його до юридичних цінностей та культурних надбань суспільства, система процесів втілення культурних надбань в правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності, практичному перетворенні правовідносин в напрямку їх прогресивного, гуманістичного розвитку. Правова соціалізація може здійснюватися в різних формах – стихійного сприйняття права, цілеспрямованих правового виховання та самовиховання, нормативно-регулятивного впливу права, здійснення правової діяльності тощо. Однією з найважливіших форм правової соціалізації є правове виховання, складовими якого є юридичні види навчання, пропаганда та агітація, самовиховання»⁵⁹⁶.

⁵⁹⁶ Загальна теорія держави та права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та інші; За ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер. – 1999. – С. 140. – ISBN 966-7302-67-9.

Різноманітність способів позитивного впливу на правову свідомість індивідів акумулюється у вигляді досягнення значимого результату стосовно засвоєння громадянами юридичних цінностей в системі загальносоціальних та практичного активного впровадження отриманих знань.

Позитивними результатами прогресивної модифікації, оздоровлення правової свідомості особистості є базисні знання у сфері юриспруденції, практичне втілення теоретичної інформації у вигляді правової поведінки, боротьби з поширеними юридичними порушеннями. Така форма свідомості ґрунтується на самоідентифікації громадян шляхом чіткого розмежування їх прав та юридичних обов'язків, встановлення відповідних меж, значення їх дотримання для нормальної життєдіяльності співгромадян.

Цікавою є думка Н. А. Джанибекової стосовно системи цілей для становлення спеціальних якостей особистості в процесі її участі у юридично значущих відносинах. Автор зазначає, що «в теорії та методиці правового виховання необхідно виділити ієрархію цілей в діяльності, яка спрямована на формування комплексу специфічних якостей особистості в правовій сфері життєдіяльності. Така послідовність етапів виховання містить в собі найближчу мету формування системи правових знань, проміжна мету формування правової переконаності та кінцеву мету формування мотивів і звичок правомірної соціально активної поведінки суб'єкта правових відносин»⁵⁹⁷.

Теперішні процеси законотворчості, кодифікації, систематизації, асиміляції нормативних актів є надзвичайно швидкоплинними. Державі в особі її органів та інституцій дуже важливо всіма можливими способами забезпечувати доступне інформування населення стосовно змістовної сторони новостворених законів та підза-

⁵⁹⁷ Джанибекова Н. А. Место правового воспитания в формировании правосознания молодежи. / Н. А. Джанибекова, Ш. А. Зарипов. // Молодой ученый. – 2013. – № 7 (54). – С. 272–273. – URL: <https://moluch.ru/archive/54/7320/> – ISSN 2072-0297.

конних актів. «Надійними помічниками» у формуванні грамотної державної політики у сфері проблемних питань має стати цілеспрямована взаємодія із засобами масової інформації, яка зробить можливою ефективну організацію спеціальних тематичних занять. Основи становлення правової держави передбачають донесення до населення сутнісного навантаження основних юридичних нормативів всіма можливими методами. Процес становлення здорової правосвідомості містить в собі й такі способи модернізації її рівня як юридична пропаганда та агітація. Ці процедури характеризуються тематичним, цілеспрямованим поширенням серед громадян ідей та поглядів, теорій та гіпотез для здійснення впливу на їх переконання, а, отже, й визначену ними поведінку. Пропаганда інтенсивно активізує діяльність особи та спрямовує її в напрямку досягнення власних потреб шляхом збереження загальноновизнаних цінностей, зокрема правових. Агітація, поряд з пропагандою, є надзвичайно ефективним засобом побудови та модифікації правової свідомості. Вона реалізується через розповсюдження актуальних тематичних буклетів, плакатів та флаєрів, які поширюються в місцях масового доступу громадян та допомагають їм зрозуміти базові принципи побудови та існування правової системи, функціонування юридичних відносин.

Всеосяжним засобом впливу на формування правової свідомості є телебачення та радіомовлення. Залучаючи ЗМІ, можна здійснювати одночасне цілеспрямоване інформування великої кількості людей про нові законодавчі акти та про актуальні зміни в них. Однак, оповіщення населення через ЗМІ має й певні негативні аспекти, пов'язані з низькою межею відповідальності окремих суб'єктів в процесі донесення інформації, у деяких випадках невідповідної життєвим юридичним реаліям. Останніми роками на телеекранах країни з'явилася велика кількість фільмів та тематичних передач, в яких описується протиправна поведінка, злочинні, протизаконні схильності, кримінальне життя на тлі безкарності з боку закону,

показані випадки порушення правових та моральних соціальних норм. Це може негативно впливати на формування правосвідомості окремих груп населення, які вважатимуть такі порушення правильними та будуть намагатися їм наслідувати, розповсюджуючи випадки протиправного задоволення власних інтересів.

У сучасному суспільстві поширеним та загальнодоступним засобом правового інформування стала мережа Інтернет. Активно здійснюється робота офіційних сайтів, які дають оновлену законодавчу інформацію, допомагають у розумінні та тлумаченні проблемних ситуацій. Студенти правових факультетів на базі юридичних клінік під керівництвом викладачів та кураторів, обов'язково на безкоштовній основі, роз'яснюють положення нормативних актів, звертають увагу на їх уточнення та доповнення, надають допомогу в оформленні скарг, заяв, розв'язанні нагальних правових проблем. Все це, безумовно, підвищує рівень розвитку правової свідомості населення. Важливо приділяти увагу формуванню правосвідомості молодих людей – базису для подальшої побудови здорового суспільства. Відповідна державна діяльність має спрямовуватися на системне формування базисних передумов прогресивної модифікації відносин через взаємодію інститутів громадянського соціуму з різними молодіжними угрупованнями та об'єднаннями. Наслідком цього буде більш ефективне юридичне виховання молодого покоління, що допоможе країні у становленні та, за необхідності, стабілізації економічного, культурного, політичного та соціального життя країни. Юридична грамотність громадян, зокрема молодого віку, забезпечує індивідуальну впевненість та швидке набуття необхідного досвіду для розв'язання конфліктних юридичних питань та каталізує спрямовану позитивну соціальну активність, що є основою загального добробуту держави. Розвинена правова свідомість є основою для спеціалізованої, професійної, систематичної, методично вивіреної підготовки громадян до життя в умовах демократії. Адже й для суспільства

з високим рівнем правової свідомості залишаються актуальними завдання збереження стабільності конституційного ладу, безперервного підтримання демократичного порядку. Особливо необхідною прогресивна правосвідомість є для соціумів перехідного типу, де вона не тільки підтримує основи побудови державності, але й закладає підґрунтя демократичної ментальності для подальшого розвитку населення та держави у їх тісній ефективній взаємодії. Очевидно, що лише знання позитивного права, розуміння його формального існування ще не гарантує нормальної правосвідомості. Здорова правосвідомість вірно сприймає право, культивує та вдосконалює його, рухається до верховної мети, тобто до духовного життя та його організації.

Особливості формування правової форми свідомості різноспрямованих соціальних груп населення

Створення сприятливої атмосфери для нівелювання ефекту деформацій правової свідомості та підготовка умов для втілення в життя спланованих та доцільних реформ сьогодні виступає основоположним завданням в системі цілей прогресивного розвитку суспільства та держави. Обов'язковою є активна політика держави стосовно налагодження системи заходів щодо протидії відповідним «захворюванням». Ефективними методами є організація юридичного виховання та просвіти населення, першочергове надання якісної правової освіти, робота щодо підвищення кваліфікації державних службовців, правознавців. Бажано, щоб визначені способи використовувалися одночасно, компенсуючи можливі недоліки один одного, досягаючи поставлених цілей. Недорозвиненість навіть найменшого складника такої системи матиме негативні наслідки, подолання яких займе довготривалі часові проміжки.

Для кращого розуміння необхідності органічного розвитку правової форми свідомості кожного громадянина, груп індивідів та прояву результатів такого становлення на рівні суспільної

свідомості, звертаємо увагу на твердження П. М. Рабіновича, який доцільно наголошує, що правова свідомість, зокрема, – «форма свідомості осіб, які входять до складу відповідних органів держави, діяльність яких тісно пов'язана із правом, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту та структурно-функціонального наповнення правил поведінки, встановлених державою»⁵⁹⁸. Далі науковець доповнює своє твердження цілком зрозумілим уточнюючим роз'ясненням: «Вона притаманна не тільки «авторам» юридичних позитивних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть «контактувати» з об'єктивним юридичним правом»⁵⁹⁹. Все це сприяє досягненню взаємостримуючого системоутворюючого стану правопорядку в суспільстві, охороні конституційних прав і свобод громадян уповноваженими органами державної влади.

Цілеспрямована діяльність стосовно трансформацій уявлень індивідів про усю палітру юридичних явищ безумовно має характерні лише для неї особливості. А. Б. Венгеров стосовно цього зазначає, що «Ідеалом правового виховання є загальна юридична освіта населення. Однак не слід перебільшувати роль правового виховання. Ілюзією є уявлення про всеохоплюючу системну освіту громадян як засіб тотального та постійного припинення правопорушень взагалі»⁶⁰⁰. З автором складно не погодитися. Досить часто конформістично налаштовані добре освічені бюрократи-пристосуванці, «озброєні до зубів» системними, якісними знаннями у сфері юриспруденції є найбільш небезпечними злочинцями-рецидивістами, які нехтують соціальними цінностями та унеможливають необхідні демократичні перетворення. А. Б. Венгеров

⁵⁹⁸ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. дев'яте зі змінами. / П. М. Рабінович. – Львів: Край. – 2007. – С. 91. – ISBN 978-966-547-282-7.

⁵⁹⁹ Там само.

⁶⁰⁰ Венгеров А. Б. Теория государства и права: [Учеб. для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – 3-е изд., исп. и доп. – М: Омега-Л. – 2006. – С. 573. – (Высшее юридическое образование). – ISBN 5-98119-505-3.

має цікаве зауваження: «Все ж головне – це життєвий юридичний досвід кожного громадянина. І якщо він різниться з офіційними та неофіційними просвітницькими установками держави, пріоритет завжди буде за життєвим досвідом. Не менш важливі для правового виховання загальна якість законодавства, процедура правозастосування та дотримання договірних зобов'язань, судовий захист прав, свобод і законних інтересів громадянина»⁶⁰¹. Необхідним є встановлення балансу між знаннями, які особи засвоюють протягом освітнього, виховного процесу та реальним станом речей у державі. Життєво важливою є актуалізація застосування акумульованих даних, накопиченої інформації на практиці для реалізації власних потреб (захисту прав та законних інтересів) та дотримання обов'язків (як запораука забезпечення прав інших співгромадян).

І як у цьому контексті не звернути увагу на роздуми І. О. Ільїна стосовно суперечливості феномена права як регулятора соціальних відносин, неоднозначності стану форми свідомості, що його відображає. Автор акцентує увагу на наслідках, які мають процеси становлення права, правосвідомості, держави: «Вся історія культурного людства свідчить про те, що право та держава періодично вступають в стан глибокої кризи. Причина такого духовного занепаду полягає в тому, що людство, підтримуючи правопорядок, не звертає увагу на єдину, безумовну мету політичного єднання та перетворює її на знаряддя для розв'язання умовних, малих завдань та задоволення власних забаганок. Як наслідок, відбувається «захворювання» правового та державного життя, бездіяльність влади та применшення її авторитету, відсутність солідарності між громадянами та суспільними групами, громадянська війна всередині держав і постійні спалахи відкритих воєн між народами. За своїм об'єктивним призначенням право є знаряддям порядку, миру

⁶⁰¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права: [Учеб. для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – 3-е изд., исп. и доп. – М: Омега-Л. – 2006. – С. 573. – (Высшее юридическое образование). – ISBN 5-98119-505-3.

та братерства. Насправді ж, воно занадто часто прикриває собою брехню та насильство, розбрат, бунт і війну»⁶⁰². Особливо згубним є намагання лобювати інтереси певного кола осіб представниками системи правоохоронних органів. Це призводить до підриву основ правопорядку, нівелювання довіри населення до правової системи та органів, що втілюють юридичні норми в життя. В діяльності працівників правоохоронних органів часто культивується правовий нігілізм, надмірне сподівання на власний розсуд, що призводить до неправомірних суб'єктивних рішень (а деколи явно злочинної діяльності), підміни належного бажаним. Оптимізація стану правової свідомості посадових осіб органів забезпечення правопорядку є першочерговим завданням в системі дій з нівелювання деформацій свідомості та профілактики їх можливого подальшого виникнення.

Надзвичайної важливості набуває процес формування та функціонування правосвідомості представників юридичної професії, деформації якої мають найбільш згубний вплив на становлення правової демократичної держави. М. М. Воппенко звертає увагу, що «здатність особи до будь-якої діяльності пізнається завдяки результатам її роботи, які відповідають нормативно вираженим соціальним очікуванням. Суспільство оцінює стан свідомості (правосвідомості) особи як «нормальний», розглядаючи відповідні соціуму уявлення стосовно норми характеру індивідуальної вербальної та практичної поведінки. Про відповідність професійній нормі правосвідомості юриста свідчить не лише диплом про здобуття особою вищої юридичної освіти (що, на жаль, дуже розповсюджено), а й реальний стан її свідомості, волі, ціннісно-правових орієнтацій і, головне, об'єктивованих в конкретних результатах роботи умінь та навичок виконання службових обов'язків»⁶⁰³. Крім того, навмисне,

⁶⁰² Ильин И. А. О сущности правосознания. С. 225.

⁶⁰³ Воппенко Н. Н. Правосознание и правовая культура: учебное пособие / Н. Н. Воппенко. – Волгоград: Издательство «ВолГУ». – 2000. – С. 23. – ISBN 5-85534-311-1.

усвідомлене порушення закону або неправомірна поведінка, викликана прогалинами в знаннях, банальною неосвіченістю відносно керівних принципів права та нерозумінням змісту нормативних приписів суттєво та повсякчасно підриває довіру громадян, що являються свідками такої некомпетентності до правової системи держави загалом.

Ю. М. Тодика та В. Я. Тацій звертають увагу на прояви деформацій професійної правосвідомості та пропонують можливі шляхи покращення наявної ситуації, розглядаючи проблему в тісному зв'язку свідомості юристів та Основного Закону держави – Конституції. Автори переконані: «Поряд з правовиховною роботою, цьому повинні слугувати: заходи щодо забезпечення високої якості законів, інших нормативно-правових актів; зміцнення законності в державі, перш за все конституційної, правопорядку; активне проведення правової реформи, зорієнтованої насамперед на істотне підвищення ролі судових органів у захисті прав людини та громадянина. Важливо привести у відповідність до вимог сучасних реалій професійне навчання та виховання юристів, проводити систематичну роботу з підвищення рівня правової культури всіх суб'єктів правоохоронної системи. І орієнтир тут – приписи Конституції України»⁶⁰⁴.

У випадку дотримання вищеперелічених вимог наслідком буде безперечне підвищення рівня суспільної свідомості загалом. Громадяни матимуть можливість реально бачити позитивні соціальні зрушення, бути учасниками актуальних соціально-правових процесів. В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика уточнюють: «Висока соціально-правова активність юристів, яка ґрунтується на демократичних правових цінностях, може бути досягнута в разі дотримання таких основоположних принципів правовиховної діяльності, як

⁶⁰⁴ Тацій В. Я. Конституція України і правосвідомість юристів / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Вісник Академії правових наук України. – № 4(15). – Х.: Право. – 1998. – С. 48. – ISSN 1993-0909.

науковість, плановість, систематичність, послідовність, диференційованість, забезпечення комплексного підходу»⁶⁰⁵. Загальна правосвідомість населення окремої країни в будь-якому випадку перебуває в залежності від характеристики її видового різноманіття та змістовного наповнення такої форми свідомості у представників окремих її рівнів. Так от, групова свідомість юристів-професіоналів є базою для оформлення глобальної суспільної правосвідомості, а, отже, для визначення правових поглядів, ідей та переконань кожного індивіда. Високий рівень свідомості правознавців аж ніяк не є показовим для відображення стану речей в масштабах суспільства. Проте, саме професійні навички та вміння кваліфікованих спеціалістів мають значний вплив на системну палітру соціально-правових процесів, їх законну чи злочинну спрямованість, демократичність та гуманність напрямку розвитку країни.

Досліджуючи специфіку становлення правосвідомості соціальних груп та суспільства загалом, необхідно чітко розуміти та безумовно приймати її приналежність до єдиної складної системи форм суспільної свідомості. П. П. Баранов влучно відмічає, що «як самостійні, автономні явища правосвідомість, політична свідомість, інші форми свідомості – це абстракції. Насправді, складно встановити відповідність особливих форм свідомості з аналізом, скажімо, лише юридичних або політичних явищ»⁶⁰⁶. Дійсно, різноманітні явища соціального життя аналізуються системно усіма формами свідомості, кожна з яких, однак, прискіпливіше віддзеркалює характерні саме для неї риси окремих процесів, використовуючи специфічний категоріальний апарат. Фіксуючи даний аспект, автор ідентифікує характерні атрибути процедури поступального правовиховного процесу – засобу якісної прогресивної модифікації

⁶⁰⁵ Тацій В. Я. Конституція України і правосвідомість юристів. С. 48.

⁶⁰⁶ Баранов П. П., Русских В. В. Актуальные проблемы теории правосознания, правовой культуры и правового воспитания. Учебное пособие. – Ростов-на-Дону. – 1999. – С. 18. – ISBN 5-89546-042-9.

правової свідомості та активного впливу на цілісну свідомість громадян. Він уточнює найяскравіші риси процесу юридичного виховання, які розкривають його системну здатність до впливу на свідомість різного рівня початкового розвитку, можливо, вражену певними деформаціями, що притаманна індивідам та соціальним утворенням: «а) вихідною базою, на якій будується така діяльність є система загальнообов'язкових юридичних норм; б) при його здійсненні до відома індивідів обов'язково доводяться правові приписи, дозволи, заборони які визначають їхню поведінку; в) виконує необхідну превентивну функцію, оскільки розповсюджується, більшою мірою, на осіб, які схильні до порушення правових приписів; г) виховання спирається на гарантовану в необхідних випадках можливість застосування примусової сили держави у вигляді юридичної відповідальності правопорушників»⁶⁰⁷.

У переважній більшості випадків обговорення делікатного питання становлення правової форми свідомості увага звертається на розвиток юридичних уявлень та переконань молодих громадян. Зрозуміло, що це пов'язано з, так би мовити, початковим етапом становлення свідомості індивіда, оформленням його як суб'єкта соціальних відносин, зокрема дотичних до права, суспільного життя загалом. Важливо досягти максимальної демократизації юридичних поглядів підростаючого покоління, донести та закріпити у свідомості таких осіб ціннісну важливість громадянського суспільства як певного ідеалу організації соціального життя, до якого потрібно прагнути та за який необхідно боротися.

І знову ж, окреслення та прокламація завдань та цілей стосовно вищезазначеного питання, є набагато легшим, аніж досягнення визначеного позитивного результату. Чи не найвідповідальнішим моментом процесу виховання громадянина прогресивного

⁶⁰⁷ Баранов П. П., Русских В. В. Актуальные проблемы теории правосознания... С. 47.

демократичного типу, **заточеного** на збереження та дотримання соціальних цінностей, є визначення місця молоді в системному процесі юридичної соціалізації. І. А. Омельчук з цього приводу доцільно зазначає: «Тенденція розгляду молоді людини переважно як об'єкта правового впливу достатньо чітко прослідковується саме у радянській юридичній літературі... Звичайно, молодь взагалі та окрема молода людина зокрема певним чином виступають об'єктом правової соціалізації, але в сучасних реаліях для нас важливо, щоб молодь являлася як об'єктом так і суб'єктом соціально-правової активності. Оскільки формування правосвідомості неможливе без діяльної активності самої молоді людини»⁶⁰⁸. Саме практично-перетворювальна творча діяльність відрізняє людину як суб'єкта мислячого, який діє усвідомлено, мотивовано задля захисту власних інтересів та збереження загальносоціальних цінностей.

Правосвідомість формується та розвивається шляхом розвитку в державно-правовому житті інститутів прямої та представницької демократії, як засобів залучення рядового населення до правотворчості, усвідомлення громадянами їх здатності до прийняття суспільно важливих організаційних правових рішень, розуміння ними змісту юридичних актів, необхідності їх прийняття для регулювання значущих відносин, що торкаються інтересів та потреб кожного із членів суспільства. З іншого боку, необхідним є своєрідний «зворотний ефект» прийняття тих чи інших норм, що виражається у їх правильному та доцільному застосуванні органами державної влади, державними підприємствами та установами. Таким чином, встановлюється сфера взаєморозуміння та довіри між державою, правотворчими, правозастосовними та правоохоронюваними структурами, органами правосуддя з її боку, та суспільством, а саме кожним окремим громадянином, суспільним угрупованням.

⁶⁰⁸ Омельчук І. А. Проблеми формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини та шляхи їх розв'язання / І. А. Омельчук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 49. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_4_9. – ISSN 2078-9165.

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Єременко Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Соловйов Олег Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, педагогіки і філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Піляєв Ігор Славович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Токар Людмила Вікторівна – викладач кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Прокопець Віталій Володимирович – **аспірант** кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Капустіна Надія Борисівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Матюшина Інна Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Сумарокова Людмила Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Палій Оксана Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Смазнова Ірина Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Соколовський Олександр Олександрович – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Наукове видання

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Монографія

Коректор

Верстання

Юрій Ковальчук

Технічне редагування

Тетяна Шутова

Дизайн обкладинки

Анастасія Юдашкіна

Г Е Л Ь В Е Т И К А
В И Д А В Н И Ч И Й Д І М

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку --. 2021 р. Формат 84x108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 73,7. Наклад 300. Замовлення № 0621м-177.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідोцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.